

О. В. Заболотний, В. В. Заболотний

Українська МОВА

5

О.В. Заболотний, В.В. Заболотний

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 5 класу
загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням російською мовою

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України*

Київ
«Генеза»
2013

Дорогі п'ятикласники!

Запрошуємо вас у чарівний світ українського слова. А допоможе нам мандрувати мовними стежками надійний путівник усіх школярів – підручник. Однак, подорожуючи, пам'ятайте, що ви ще й дослідники. Тому «підкорення» кожного параграфа бажано розпочинати зі вступної вправи, у якій необхідно дослідити певне мовне явище й самостійно зробити висновок, тобто невелике відкриття. Потім потрібно уважно прочитати правило, спробувати його осмислити, переказати. Після цього можна переходити до виконання тренувальних вправ, які не лише допоможуть засвоїти тему, а й розкажуть багато про людські стосунки, народні традиції, навколишній світ.

Вправи з позначками «Поспілкуйтеся», «Попрацюйте в парах», «Чому так?», а також опорні малюнки, веселі вікторини, конкурси, різноманітні життєві ситуації зроблять подорож стежками української мови цікавою та захоплюючою.

Словнички, розміщені наприкінці підручника, допоможуть вам збагатити лексичний запас, засвоїти правильне наголошування деяких слів. Під час виконання багатьох вправ варто користуватися й тлумачним і орфографічним словниками, тому потрібно мати їх удома.

А тим, хто хоче знати більше, радимо у вільну хвилинку зазирати до спеціальних розділів путівника – «Моя сторінка», «Культура мовлення» та «Для вас, допитливі!». Тут міститься корисна й цікава інформація про мову, а також ігри, скоромовки, жарти.

Отож, друзі, вирушаймо в путь! Попереду – нові відкриття.

Вступ

Значення мови в житті людей. Місце і роль української мови в Українській державі

*Прийняла я дарунок від нені – то мова,
Тому скарбу ніколи не скласти ціни.*

Л. Забашта

1 Прочитайте висловлювання. Про що йдеться в кожному з них? Два висловлювання, які вам сподобалися найбільше, запишіть на першій сторінці свого зошита.

- Ми змалечку звикаємо до слів, як до повітря, як до хліба звикли... (*Є. Летюк*).

- Мова – це віконця, через які людина бачить світ (*В. Сухомлинський*).

- Чи не чари й не диво? Мова – спів, мова – казка. Все сказати можливо: є і гнів, є і ласка (*Д. Білоус*).

- Я без тебе, мово, без зерна поля, соняшник без сонця, без птахів діброва (*Ю. Рибчинський*).

- Мова – то цілюще народне джерело, і хто не припадає до нього вустами, сам висихає від спраги (*В. Сухомлинський*).

*Рідний край. Малюнок
Надії Бондар (11 років)*

2 Прочитайте висловлювання і поміркуйте, яке значення має мова в житті всього людства й окремого народу.

- Без мови людське спілкування* неможливе, а без спілкування не може бути і суспільства, а тим самим і людини (*О. Реформатський*).

• Мова – єдине знаряддя для засвоєння спадщини** минулого, найвищих здобутків людської культури, людської мислі (І. Вихованець).

• У мові зібрано всі знання народу про навколишній світ, тому з'ясувати історію і походження народу неможливо без дослідження його мови (В. Німчук).

• Мова єднає між собою представників певного народу в часі та в просторі (В. Русанівський).

• Мова – така ж жива істота, як і народ, що її витворив, і коли він кине свою мову, то вже буде смерть його душі, смерть усього того, чим він відрізняється від других людей (Панас Мирний).

*Спілкування – (рос.) общение.

**Спадщина – (рос.) наследие.

Значення мови

У світі існує близько п'яти тисяч мов. Кожна з них є засобом спілкування в більшому чи меншому людському колективі. Крім того, за допомогою мови люди формують думки, пізнають світ, об'єднуються в одну спільноту, передають один одному досвід.

Без мови було б дуже важко обмінятися думками й найтоншими почуттями, досягти взаєморозуміння, налагодити виробництво необхідних матеріальних благ, створити духовні цінності, згуртуватися для подолання труднощів.

3 Поміркуйте над запитаннями.

• Є різні засоби спілкування: мова, жести, погляд, звукові та світлові сигнали (наприклад, сигнали світлофора), релігійні символи, державна символіка, дорожні знаки тощо. Чому мову називають найважливішим із цих засобів?

• Як за допомогою мови людина пізнає світ?

• Як за допомогою мови від покоління до покоління передається людський досвід, знання?

• Чи можна без мови побудувати собор, подолати стихійне лихо чи провести Олімпійські ігри?

• Чому людям було б важко без мови?

4 Перемалюйте на дошці ланцюжок і колективно запишіть (1–2 словами) у порожні кільця продовження поданого твердження.

Українська мова

Українська мова одна з найдавніших, наймиліше звучніших і найбагатших мов світу. Своєю глибиною вона сягає тисячоліть. Українською мовою створено понад двісті тисяч народних пісень, багато казок, переказів, легенд. Нею написано велику кількість творів художньої літератури та наукових праць.

Державна мова

Нині українська мова є державною мовою України (рос. *государственным языком*). Це означає, що вона є офіційною мовою спілкування на території нашої держави, нею користуються в установах та організаціях, це мова науки, освіти, преси, телебачення. Тому українську повинен знати кожен громадянин України.

Державний статус української мови закріплено статтею 10 Конституції України: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України».

5 Дайте відповіді на запитання.

- У яких ситуаціях ви користуєтеся українською мовою?
- Яку роль відіграє українська мова в житті нашої держави?
- Чому українською мовою повинен володіти кожен громадянин України?

• Яке значення для вашого подальшого життя має знання української мови?

6 Прочитайте текст. Назвіть правила спілкування. Чи приймаєте ви наше запрошення до спілкування?

Запрошуємо до спілкування

«Нема більшої розкоші, ніж розкіш людського спілкування», – стверджував відомий письменник *Антуан де Сент-Екзюпері*. Тому пропонуємо вам відчутти красу цієї розкоші на уроках української мови – на хвилинках спілкування. Так, саме під час уроку ви зможете поспілкуватися один з одним. А щоб ваше спілкування було змістовнішим, ми щоразу визначатимемо тему для розмови в рубриці «*Поспілкуйтеся*».

Насамперед виробимо правила нашого спілкування. Части-ну з них запропонуємо ми, а решту – ви.

Правило 1. Думки висловлювати щиро, дружелюбно.

Правило 2. Не перебивати співрозмовника.

Правило 3. Кожен має право висловити власну думку.

Правило 4. Не ображати своїми словами інших.

Правило 5. _____

Правило 6. _____

Отже, якщо ви маєте бажання висловити власні міркування стосовно тієї чи іншої теми, почути думки своїх однокласників та погоджуєтесь із запропонованими правилами, тоді вправи з назвою «*Поспілкуйтеся*» саме для вас.

7 *ПОСПІЛУКУЙТЕСЯ.* Чи обов'язково, на вашу думку, знати мову того народу, серед якого живете? Чому?

Уявіть, що вас запросили для учас-ті в популярній радіо- чи телепередачі.

Трансляція відбуватиметься в прямому ефірі, тобто без попереднього запису і редагування виступів. Підготуйте невеликий виступ на 1–2 хвилини на одну з тем.

1. Мова – найцінніший скарб, мудра берегиня на-роду.

2. Україна – наш спільний дім.

Проект

ЯК ЦЕ БУЛО

УКРАЇНСЬКА МОВА

Було це давно, ще за старої Австрії, в 1916 році. У купе потяга Львів–Відень їхали чотири пасажири: англієць, німець, італієць. Четвертим був відомий львівський юрист Богдан Косів. Розмовляли на різні теми. Нарешті заговорили про мови: чия краща, якій з них належить світове майбутнє. Першим заговорив англієць:

– Англія – країна великих завойовників і мореплавців, які рознесли славу англійської мови по всьому світу. Англійська мова – мова Шекспіра, Байрона, Дікенса, Ньютона та інших великих літераторів і вчених.

– У жодному разі, – гордовито заявив німець. – Німецька мова – це мова двох великих імперій – Німеччини й Австрії, які займають більше половини Європи... І тому, безперечно, німецька мова має світове значення.

Італієць усміхнувся і тихо промовив:

– Панове, ви обидва помиляєтеся. Італійська мова – це мова сонячної Італії, мова музики й кохання, а про кохання мріє кожен... Тому італійській мові належить бути провідною у світі.

Українець довго думав і нарешті промовив:

– Ви ж, по суті, нічого не сказали про багатство й можливість ваших мов... Я своєю мовою можу скласти... вірш, де всі слова будуть починатися на «С». Якщо ваша ласка, прошу послухати:

САМІТНІЙ САД

Сонно сипляться сніжинки,
Струмінь стомлено сичить.
Стихли струни, стихли співи,
Срібні співи серенад.
Сріблом стеляться сніжинки,
Спить самітній сонний сад...
Сипле, стелить сад самітній
Сірий смуток – срібний сніг.
Сумно стогне сонний струмись,
Серце слуха скорбний сміх.
Серед саду страх сіріє.
Сад солодкий спокій снить.

– Геніально! Незрівнянно!..
Потім усі замовкли. Говорити не було потреби.

За П. Столярчуком

*Слова – це ті ж зерна, що впали
в родючу землю; це хліб наш насущний,
без якого неможливе саме життя.*

Юрій Мушкетик

Повторення вивченого в початкових класах

Ви пригадаєте:

- частини мови та їхні основні ознаки.

Ви вмітимете:

- розпізнавати частини мови;
- складати словосполучення і речення з вивченими частинами мови;
- правильно писати слова з вивченими орфограмами;
- правильно й доцільно використовувати вивчені частини мови в усному й писемному мовленні.

§ 1. ІМЕННИК (Имя существительное)

ПРИГАДАЙМО. 1. Які ви знаєте частини мови? 2. Що таке іменник?

8 I. Прочитайте виразно вірш. Про яке почуття в ньому йдеться? Знайдіть звертання.

*Мій краю прекрасний.
Малюнок Наталії Войцехівської
(12 років)*

Для мене багато не треба,
Щоб ласку і добрість пізнати:
Лиш просвіток рідного неба,
Та затишок* теплої хати,
Та житнього хліба шматочок,
Та цвіту, що сяє калинно,
Та іскру краси твоїх дочок,
Чорнявих царівн, Україно.
Для мене багато не треба,
Щоб серце забилося раптово:
Лиш латочки рідного неба
Та матері **лагідне** слово...

Д. Луценко

**Затишок* – (рос.) покой, уют.

II. Випишіть по два слова в такій послідовності: іменники, прикметники, займенники, дієслова. Скористайтеся таблицею «Частини мови» на форзаці.

III. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтеся словником синонімів.

9 Розгляньте малюнки і пригадайте, по скільки відмінків є в українській і російській мовах. Якого відмінка немає в сучасній російській мові?

10 I. Прочитайте текст. Поміркуйте, чому жителі міста встановили чоловікові пам'ятник. Доберіть свій варіант заголовка.

ВОДА ДЛЯ СПРАГЛИХ

У маленькому містечку жив бідний старий чоловік. Колись він важко працював, а тепер доживав останні дні. Вечорами чоловік сідав біля міських воріт і людям, які проходили повз нього, пропонував кухлик* свіжої джерельної води.

Так робив він декілька років, аж до своєї смерті. Коли помер, жителі міста встановили бідному чоловікові пам'ятник – зикопали криницю. Тепер вода із цієї криниці освіжає всіх спраглих** (Легенда).

*Кухлик – (рос.) кружечка, кувшинчик.

**Спраглий – (рос.) жаждущий; испытывающий жажду.

II. Випишіть з тексту 5–7 іменників, зазначте в дужках їхній рід, число, відмінок.

ЗРАЗОК. Містечку (с. р., одн., М. в.).

III. Доберіть до виділених слів антоніми.

11 ПОСЛІСКУЙТЕСЯ. Поясніть значення крилатого вислову «Добра праця ніколи не пропадає». Які прислів'я та приказки про працю ви знаєте?

12 Запишіть іменники в давальному відмінку однини. Позначте відмінкові закінчення. З одним іменником (на вибір) складіть усно речення.

ЗРАЗОК. Батько – батьку, батькові.

Учитель, добродій, Дмитро, друг, президент, директор.

13 I. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в іменниках першої колонки пишемо закінчення -ом, а другої – -ем.

садом

кущем

ставком

окунем

листом

дощем

II. З одним словом кожної колонки (на вибір) складіть і запишіть речення.

14 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. I. Уявіть, що після канікул однокласник поцікавився, як ви зі своїми друзями провели літо. Для відповіді знадобляться подані нижче словосполучення. Прочитайте їх, розкриваючи дужки.

Купалися в (річка), плавали на (човен), навчилися кататися на (ролики), гралися (м'яч) та (обруч), годували (кролі), обміжувалися музичними (файли), лазили по (гори).

II. При зміні якого з поданих іменників чергуються звуки?

15 Хто зможе за півхвилини дібрати три іменники (у початковій формі), у кожному з яких є дві чи більше букв *а*? А хто добере п'ять таких слів?

16 I. Перекладіть і запишіть речення українською мовою.

1. Задание записано на доске. 2. Наелись вкусной каши. 3. Зимой тротуар посыпали солью. 4. Сидят за одной партой. 5. Подчеркнуть одной линией. 6. Открыли трое окон. 7. Отнесли журнал директору. 8. Сидели на берегу реки. 9. Андрей, собирайся быстрее.

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

III. Виконайте звуковий запис іменника *лінією*.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

АНТИСУРЖИК

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ	СУРЖИК
у тебя <i>насморк</i> приеду в три <i>часа</i> включите <i>свет</i> уберите <i>мусор</i> закройте дверь – <i>сквозняк</i> милости прошу питьевая вода школьная столовая на любой вкус	у тебе <i>нежить</i> приїду о третій <i>годині</i> увімкніть <i>світло</i> приберіть <i>сміття</i> зачиніть двері – <i>протяг</i> щиро запрошую питна вода шкільна їдальня на будь-який смак	у тебе <i>насморк</i> приїду в три <i>часа</i> включіть <i>світ</i> приберіть <i>мусор</i> закрийте двері – <i>сквозняк</i> мілості прошу питтева вода шкільна столова на любий смак

§ 2. ПРИКМЕТНИК

(Имя прилагательное)

ПРИГАДАЙМО. Що таке прикметник? Як змінюються прикметники?

17 I. Прочитайте текст. Знайдіть прикметники, за допомогою яких змальовано дівчину та рослину. Яку роль відіграють прикметники в тексті?

КАЛИНА

То було дуже давно. В одному селі жила красива дівчина, яку звали Калина. Струнка, з довгою косою. Мала блакитні, наче бездонні озерця, очі й чорні, наче шнурочки, брови. Люди любили її за добре серце.

М. Фомін. Калина

Якось, ідучи лісом, Калина викопала тонке стебло і посадила його край дороги. Зі стебла виріс великий кущ, а потім зацвів білим цвітом. А коли осипався цвіт, заблищали на кущі, як намистинки, ягоди, а в кожній ягідці – зернятко, наче маленьке сердечко.

Прийшла одного разу Калина, а кущ і каже їй:

– На згадку про твоє добре серце, щоб тебе не забули люди, подаруй мені своє ім'я – Калина (*Легенда*).

II. Випишіть з тексту прикметники разом з іменниками, з якими вони пов'язані. Виділіть відмінкові закінчення прикметників. У дужках позначте скорочено рід, число і відмінок прикметника.

ЗРАЗОК. Красив а дівчина (ж. р., одн., Н. в.).

III. Знайдіть порівняння, у яких є прикметники.

18 I. Спишіть речення, вставляючи пропущені закінчення прикметників та розкриваючи дужки. Над прикметниками надпишіть скорочено відмінок.

1. Осінн.. вечір жовт.. листом хмури(ь)ся (*В. Тарасенко*).
2. На в(е,и)реснев.. камертон настроюються скрипки вітру (*В. Боровий*).
3. День догоряє десь за сутінками* густ.. висоценн.. дубів і лип (*Іван Багряний*).
4. Сонячн.. промі(н,ни)я розл(е,и)валось довкола ясн., пахуч.. молоком (*Є. Гуцало*).
5. Перший космічн.. політ Юрія Гагаріна тривав рівно 1 години 48 хв(е,и)лин (*З енциклопедії*).

*Сутінки – (рос.) сумерки.

 II. Користуючись тлумачним словником, поясніть лексичні значення виділених слів.

19 I. Провідмініяйте усно словосполучення одного з варіантів (на вибір).

Варіант А. Електронна пошта, дорожні знаки.

Варіант Б. Безпечне перехрестя, вхідні повідомлення.

II. Складіть і запишіть речення із словосполученнями обраного варіанта.

20 Від іменників, поданих у дужках, утворіть споріднені прикметники. Спишіть речення, замінюючи іменник утвореним прикметником.

1. Купили (школа) приладдя. 2. Поїхали до (Харків) області. 3. Підійшли до (пішохід) переходу. 4. Я відповів на (телефон) дзвінок. 5. Милувалися (ліс) квітами. 6. Останні (сонце) дні. 7. Вже час (обід) перерви.

21 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що хтось із ваших знайомих чи рідних вирішив подарувати вам велосипед (телефон, портфель). Проте він бажає уточнити, який саме велосипед (телефон, портфель) ви хотіли б мати. Доберіть словосполучення з прикметниками, за допомогою яких можна висловити свої побажання щодо подарунка.

22 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Доберіть по черзі до кожного іменника прикметники з довідки. Поедняйте іменник і дібраний прикметник у словосполучення (усно).

Небо, подвір'я, блискавка.

ДОВІДКА. Хмарний, кремезний, запустілий, сильний, лункий, швидкий, сірий, спиляний, сусідський, далекий, сліпучий, зелений, яскравий, шкільний, голосний, зоряний, сухий, блакитний.

23 Хто добере п'ять прикметників до іменника *струмок* (або *дорога*)? А хто добере ще більше таких прикметників?

24 I. Пригадайте, яким буває літній дощ, як він напоює землю, як перехожі ховаються під парасольками. А якими бувають дерева, квіти, будинки, вулиці після дощу? Чи доводилося вам бачити веселку? Якими кольорами вона виграє?

II. Прочитайте текст і напишіть його продовження (5–7 речень). Використайте якомога більше прикметників.

Яким посушливим видалося літо! Від спеки опустили свої ніжні пелюстки ромашки, засумували вишні та груші.

– Пити, пити... – здавалось, просила сама земля.
І ось скраю блакитного неба виткнувся ріжечок хмари...

§ 3. ЗАЙМЕННИК. ОСОБОВІ ЗАЙМЕННИКИ. ДІЄСЛОВО

(Местоимение. Личные местоимения. Глагол)

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке займенник? 2. Яку частину мови називають дієсловом?

25 I. Запишіть сполучення, поставивши займенники у відповідній формі. Усно визначте відмінок займенників.

ВРАЗОК. Біжить за (я) – біжить за мною.

Зустріли (я), спілкувалися з (ми), прибрав (свій) кімнату, чекали на (вона), зустрілися з (наш) друзями, скажу (ти), побачив на (він), зняли з (він), летіли над (вона), прийшли після (ми), вибрав для (вона).

II. Провідмініяйте усно займенник *він*.

Особа	Однина	Множина
1-ша	я	ми
2-га	ти	ви
3-тя	він, вона, воно	вони

26 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** I. Уяви: тобі треба попередити когось із рідних, що затримуватимешся; мобільний телефон розрядився. Тому ти вирішив(ла) звернутися до однокласника по допомогу. Розкрий дужки в тексті свого ймовірного прохання.

Андрію, надішли, будь ласка, зі (свій) мобільного смс-повідомлення (моя) сестрі про те, що я затримуюсь на 10 хвилин. Нехай чекає (я) біля (наш) будинку.

II. Уяви, що з таким проханням звернулися до тебе. Склади текст смс-повідомлення, яке ти надішлеш сестрі однокласника. Проте не переплутай, кого і біля чийого будинку слід чекати.

27 I. Прочитайте текст і розгляньте малюнок до нього. Опишіть усно зображене. Чи вдалося, на вашу думку, художнику відобразити емоції дитини?

ЧУДАСІЯ*

От чудасія: гарбуз на яблуні!

– Бач, примудрився! – каже Олег.

Гарбуз величезний, як баняк. Гілляка аж нагнулася під ним.

– Невже це він?

Я кусаю соковите яблуко і мовчу. Та Олег і не чекає відповіді від мене. Йому й так зрозуміло: гарбузиння сп'ялося на тин, потім дісталось нахиленої гілляки і повисло на ній. На гарбузинні зацвіла квітка, а потім зав'язався гарбуз.

Олег сміється:

– Хоч і виліз він на яблуню, та яблуком не став (За Є. Шморгуном).

*Чудасія – (рос.) диківина.

II. Знайдіть особові займенники і з'ясуйте, замість яких іменників вони вжиті. Визначте особу, відмінок і число займенників.

III. Знайдіть дієслова, усно визначте їхній час і число, а в дієсловах теперішнього і майбутнього часу – ще й особу.

28

I. Спишіть дієслова, вставляючи пропущені букви е(є) або и(і).

Стан..ш, сто..мо, люб..ш, люб..те, каж..мо, скаж..ш, сі..мо, поміт..ш, вирост..ш, перемож..мо, крут..те, вивч..мо, говор..мо, переход..ш, пиш..ш.

II. Складіть речення з одним поданим дієсловом (на вибір).

29

I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть написання.

1. Не все теє зробит(ь)ся, що на думці зродит(ь)ся. 2. На годину спізниш(ь)ся, за рік (не)доженеш(ь). 3. (Не)хвали коня, поки з дороги (не)вернеш(ь)ся. 4. Все з рук валит(ь)ся, а він хвалит(ь)ся (*Нар. творчість*).

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
-ТЬСЯ (-ТСЯ)	-ТЬСЯ
-ШЬСЯ	-ШСЯ

- I. Перекладіть виділені слова російською мовою і запишіть. Зіставте їхню ви-
 «се» й написання в обох мовах.
- III. Підкресліть дієслова як головні члени речення (присудки).

 I. Прочитайте текст. Сформулюйте одним реченням його основну думку.
 Чи доводилося вам бути свідками подібних ситуацій?

ЧУДОДІЙНІ СЛОВА

Слова «перепрошую», «пробачте за турботу», «будьте ласка-
 є», «дякую» чудодійно полегшують стосунки* між людьми.

Приміром, ви шукаєте потрібну вам вулицю. Навколо нікого
 немає. Коли ж з'являється перехожий, ви звертаєтеся до нього:
 «Вибачте, що затримую. Чи не скажете, як пройти до...». Ви
 звернулися до перехожого із запитанням ввічливо, і тому він
 зупиниться й відповість, навіть якщо й поспішає. Ви говорите
 за прощання: «Дякую. Даруйте, що затримав» (За І. Томаном).

**Стосунки* – (рос.) отношения.

- II. Перебудуйте текст, замінивши займенники 2-ї особи множини займенниками
 1-ї особи однини. Які дієслова при цьому змінять свою форму? Перебудований
 текст запишіть.

Для вас, допитливі!

Чи знаєте ви, які два займенники можуть псувати шляхи? Це – *я-ми*.
 А здогадуєтеся, чому несмачна «березова каша»? Багато цікавих і веселих
 історій про значення й походження слів, а також мовні загадки, шаради,
 акровірші ви можете знайти на сторінках збірок Дмитра Білоуса «Диво ка-
 линове» та «Чари барвінкові».

Про те, що вам найбільше сподобалося в цих книжках, розкажіть одно-
 класникам.

§ 4. ЧИСЛІВНИК. ПРИСЛІВНИК (Имя числительное. Наречие)

ПРИГАДАЙМО 1. Яка роль числівників у мові? 2. Для чого використовують
 прислівники?

31 I. **ВІКТОРИНА.** Використовуючи числівники, дайте повні відповіді на запи-
 тання (усно).

- Скільки днів у вересні?
- Котрим (котрою) за порядком ти записаний(-а) у класно-
 му журналі?

3. Скільки днів залишилося до кінця цього місяця?
4. Скільки років тобі буде через два роки?
5. Скільки годин має доба?
6. О котрій годині розпочинається другий урок?
7. О котрій годині учень буде вдома, якщо вийде з вашої школи одразу після шостого уроку і йтиме 15 хвилин?
8. Скільки хвилин триває другий урок?

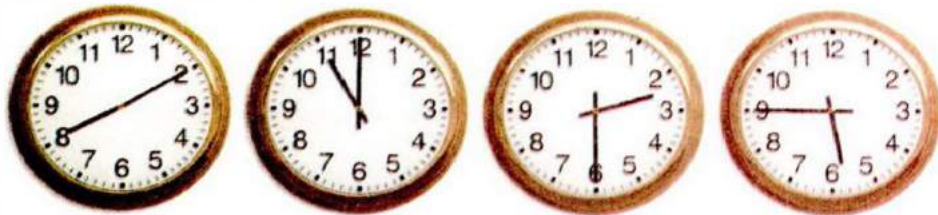
II. Складіть усно подібне запитання, у відповіді на яке потрібно вжити числівник. Поставте це запитання однокласникам. Простежте, чи правильно вони вимовляють числівники.

32 Складіть і запишіть по одному виразу із числівниками *п'ятдесят*, *шістдесят*, *шістнадцять* на додавання чи віднімання.

РОСИЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
пятьдесят	п'ятдесят
пятьсот	п'ятсот

ЗРАЗОК. До п'ятдесяти додати сорок три.

33 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що у вас запитали, котра година. Дайте усно відповідь на запитання, користуючись зображеними годинниками.

34 Спишіть речення, добираючи пропущені прислівники з довідки. Поставте усно питання до цих слів. Яку роль виконують прислівники в реченнях?

1. А та скрипка ... грає, солов'иний голос має (*Б. Стельмах*).
2. Камінь ... не котиться ні в яку пору (*Нар. творчість*).
3. І ..., і ... там соловей співав, і пташки пурхали, зозуленька кувала (*Л. Глібов*).
4. І вечір вишневий із нами вечерея, і ... від щастя муркоче, мов кіт (*Д. Іванов*).
5. О, як ріка радіє ..., на волю виривається ... (*Г. Дудка*).

ДОВІДКА. Вдень, ввечері, угору, красно, навесні, щосили, тихо.

35 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. I. З'ясуйте, як потрібно писати подані прислівники – разом чи окремо. Розподіліть між собою групи прислівників і запишіть правильно. Перевірте один в одного виконання.

1. В/літку, в/осени, в/вечері, ліво/руч, що/години.
 2. В/зимку, в/день, в/ранці, право/руч, що/денно.
3. З одним прислівником своєї групи складіть і запишіть речення.

1. Перекладіть усно текст українською мовою, скориставшись російсько-українським словником. Визначте тему тексту.

ИСТОРИЯ ОДНОЙ ЯБЛОНЬКИ

Росла в лесу дикая яблоня. Осенью упало с неё кислое яблоко. Птицы быстро склевали его, поклевали и зёрнышки. Одно только зёрнышко спряталось в землю.

Зимой лежало зёрнышко под снегом, а весной стало расти... Из почки* наверху вышли зелёные отростки. Почка за почкой, листик за листиком, веточка за веточкой – и лет через пять хорошенькая яблонька уверенно проросла на том месте, где упало зёрнышко.

Пришёл в лес садовник, выкопал яблоньку осторожно, корешков не повредил, перенёс её в сад и посадил в хорошую землю (По К. Ушинскому).

*Пóчка – (укр.) брúнька.

- II. Знайдіть сполучення прислівників з дієсловами. Запишіть їх українською мовою. Покажіть зв'язок між словами в цих сполученнях (за зразком).

куди?

ЗРАЗОК. Нести додому.

- 37 **ВИГАДАЙТЕ РЕБУСИ.** Доведіть, що слова-відгадки є прислівниками.

1. О

2. Г НО

3. НА

4. $\frac{\text{КОЛО}}{\text{В}}$

5.

6. ТИ

§ 5. ПРИЙМЕНИК. СПОЛУЧНИК (Предлог. Союз)

ПРИГАДАЙМО. Яка роль прийменників і сполучників у мові? Чому їх називають службовими частинами мови?

38 I. Прочитайте текст та розгляньте репродукцію картини. Розкажіть, чим вражають полотна Катерини Білокур.

НАРОДНА ХУДОЖНИЦЯ

Безрадісно пройшли дитячі та юнацькі роки народної художниці Катерини Білокур. Важка селянська праця, відсутність умов для здобуття освіти. А дівчинка так палко* тягнулася до краси: хотіла малювати й читати. Самотужки**

*К. Білокур.
У Богданівці на загреблі*

опанувала грамоту, по́тайки від усіх вимальовувала перші картини звичайним вуглем на клаптиках полотна. Потім почала малювати фарбами. Пензлі робила із тхорячих волосинок і вишневої гілочки.

Спершу її роботи побачила Полтава, потім – Київ, Москва, Париж. На міжнародних виставках не переставали чудуватися: хто авторка цих дивоглядних картин? А дивуватися було з чого: полотна майстрині заповнили химерне розмаїття квітів, якого в природі насправді не існує. Це казкове плетиво кручених паничів, рож, маків, півоній, красуль і чорно-

бривців глибоко зворушує серце.

Наповнені сонцем, радістю та любов'ю до рідної землі, твори Катерини Білокур назавжди ввійшли в золотий фонд української культури (За *О. Гончаром*).

*Палко – (рос.) пылко, страстно.

**Самотужки – (рос.) самостоятельно.

II. Знайдіть з-поміж виділених слів прийменники. Зачитайте словосполучення із цими прийменниками (за зразком).

III. Знайдіть з-поміж виділених слів сполучники. Визначте однорідні члени речення, які зв'язані цими сполучниками (за зразком).

ЗРАЗОК. Любов до землі; радістю та любов'ю.

39 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Як ви розумієте вислів «Краса врятує світ»?

40 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
со мной	зі мною
надо мной	наді мною
передо мной	переді мною

1. Знов устає (переді)мною зелене дзеркало ріки (*В. Сосюра*).
2. Увесь натовп заворушився і поповз широким шляхом із с(е,и)ла (на)гору (*С. Васильченко*).
3. Івась підняв ластів(“)ятко поставив драбину й бережно поклав маля у гніздо (*К. Наріжний*).
4. Веселка бере воду й розливає її (по)хмарах а вода виливає(ь)ся дощем (*В. Скуратівський*).
5. (Зі)мною тут наплакались сповна Чайковський і розчулений* Бетховен (*Д. Луценко*).

*Розчулений – (рос.) растроганный.

II. Обведіть прийменники та поясніть їхнє написання з іншими частинами мови.

III. Підкресліть сполучники й зв'язані ними однорідні члени речення. У якому реченні сполучник зв'язує частини складного речення?

41 Об'єднайтеся в групи (за варіантами чи рядами). За допомогою прийменників, позначених на малюнку, побудуйте словосполучення, які склалися б з дієслів та іменника *стадіон*. Дієслова добирайте самостійно. Групи (чи їхні представники) виконують завдання по чергово, рухаючись від позначки «Старт». За правильну відповідь – 1 бал.

ЗРАЗОК. Тренуватися на стадіоні.

42 I. Утворіть з кожної пари простих речень складне за допомогою сполучників *і, та, й, а, але*. Утворені речення запишіть, ставлячи між їхніми частинами (перед сполучником) кому.

1. Дітям у зоопарку дуже сподобалось. Вони із захопленням розповідали про враження від побаченого. 2. Спочатку білочка брала з кошика горішок і миттю зникала. Згодом тваринка перестала боятися людей. 3. Двері розчинилися. На порозі з'явився Тарас. 4. Униз вода знесе. Вгору вітер винесе.

II. У третьому й четвертому утворених реченнях підкресліть головні члени.

I. Розгляньте комікс. Про що нам розповів художник?

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть і розіграйте за особами невеликий діалог (4 репліки), можливий між дітьми в одному з епізодів. Скористайтеся прийменниками і сполучниками.

III. Складіть усно за коміксом невелику розповідь (5–6 речень), використовуючи прийменники і сполучники.

44 Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

Контрольная по математике, соскучиться по друзьям, соревнования по бегу, сбегаю за хлебом, сделал по ошибке, сделал по образцу, приходите по желанию, буду приходить по пятницам, отсутствовал по семейным обстоятельствам, по вашей вине.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
иду за хлебом	іду по хліб
соревнования по футболу	змагання з футболу
контрольная по истории	контрольна з історії
соскучиться по родным	скучити за рідними
называть по имени	називати на ім'я
отсутствующий по болезни	відсутній через хворобу
по ошибке	через помилку
по просьбе	на прохання
по желанию	за бажанням
по заказу	на замовлення
по образцу	за зразком
по субботам, каждую субботу	щосуботи, кожної суботи

45 Напишіть невеликий твір на тему «Краса врятує світ» або «Не хлібом единым живе людина» (5–7 речень). Підкресліть по одному слову кожної частини мови.

46 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Під час повторення вивченого я, зокрема, пригадав (пригадала), як...

2. Найважчим під час опрацювання матеріалу для мене було...

3. Свої знання з української мови я б оцінив (оцінила) на...

МОЯ СТОРІНКА

ЦІКАВО ЗНАТИ!

МОВИ СВІТУ

За приблизними підрахунками вчених-мовознавців, у сучасному світі є близько 5 тис. мов. Але лише 220 з них мають, крім усної форми, писемну. До таких мов належить і українська.

Не всі мови однаково поширені. Двомастами мовами спілкуються колективи, які становлять не менше 1 млн носіїв, сімдесятьма – не менше 5 млн носіїв, тринадцятьма – колективи з 50 і більше млн носіїв. Рештою мов користуються колективи, які нараховують усього від кількох сот до 1 млн носіїв (*3 посібника*).

ЯК ЦЕ БУЛО

З БІОГРАФІЇ ЗНАКІВ ПИСЬМА

Кома і крапка – найдавніші розділові знаки. Вони з'явилися в друкованих книжках шістнадцятого століття. *Кома* – слово з латинської мови. У латинській мові воно мало таке значення: б'ю, відсікаю, відрубую, відділяю. *Тире* – слово французьке. Означало воно у французькій мові – тягти.

Апостроф – наймолодший правописний знак нашого письма. Назву знака взято з давньої грецької мови. Там вона означала: *кривий, зігнутий, повернутий*.

НА ДОЗВІЛІ

Загадки-жарти

1. Які два брати у слові ніколи не можуть зустрітись?
2. Яку букву потрібно поставити між двома шостими буквами алфавіту, щоб утворити назву людини похилого віку?
3. Гора й долина. Що між ними?
4. Чого немає у воді, а є в морях, озерах, ріках?
5. Що посеред землі стоїть?
6. Чого немає у вола, а є в корови, кози, коня?

Хто любить, той легко вчить

Якщо з українською мовою в тебе, друже, не все гаразд, не вважай її примусовою, полюби, як весною ряст.

Примусова тим, хто цурається, а хто любить, той легко вчить: все, як пишеться, в ній вимовляється, все, як пісня, у ній звучить.

І журлива вона, й піднесена, тільки фальш для неї чужа. В ній душа Шевченкова й Лесина, і Франкова у ній душа.

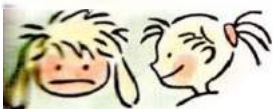
Д. Білоус

ХТО БІЛЬШЕ?

Утворіть із букв кожного слова якомога більше нових слів.
Жайворонок, соловейко, Гренландія.

Мова – це море, у якого немає дна і берегів,
яке багатоманітне і невичерпне

Валерій Шевчук

Відомості із синтаксису та пунктуації. Елементи стилістики

Ви знатимете:

- що вивчає синтаксис і пунктуація;
- види речень за метою висловлювання та емоційним забарвленням.

Ви вмітимете:

- правильно виділяти головне й залежне слово в словосполученні, головні й другорядні члени в реченні;
- будувати речення з однорідними членами, звертаннями, вставними словами, складні речення та речення з прямою мовою;
- правильно інтонувати речення різних видів;
- розставляти та обґрунтовувати розділові знаки;
- використовувати в мовленні синонімічні словосполучення, різні види речень, виражальні можливості другорядних членів речення.

Синтаксис (від *грец.* syntaxis – побудова, поєднання) – це розділ мовознавства, що вивчає словосполучення і речення.

Пунктуація (від *лат.* punctum – крапка) – це розділ мовознавства, що вивчає правила вживання розділових знаків.

§ 6. СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

Про граматичний і змістовий зв'язок між словами в словосполученні, а також про головне й залежне слово в словосполученні

ПРИГАДАЙМО. Чим словосполучення відрізняється від слова і речення?

Порівняйте сполучення слів трьох колонок. На основі вивченого на уроках російської мови визначте, у якій з них подано словосполучення. Зробіть висновок про особливості словосполучення.

на дисплеї
перед школою
за партою

кучеряві хмари
підземний перехід
співаю тихо

брат і сестра
флешка й диск
троянди й півонії

Поняття словосполучення

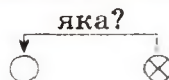
Словосполучення (*рос.* словосочетание) – це щонайменше два самостійних слова, одне з яких – головне, а інше – залежне. **НАПРИКЛАД:** джерельна вода, їхати повільно, сидіти за партою.

Будова

Головним називають слово, від якого ставлять питання. **Залежним** називають слово, яке відповідає на поставлене питання.

яка?
джерельна вода

Схема цього словосполучення:

Головне слово позначаємо так – ⊗
Залежне слово позначаємо так – ○

Грама-тичний зв'язок

Слова в словосполученні пов'язані за змістом і граматично. **Грама-тичний зв'язок** здійснюється за допомогою закінчень і прийменників або тільки закінчень. **ПОРІВНЯЙМО:**

лісові квіти
журнальний столик

квіти з лісу
столик для журналів

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

На відміну від слова, словосполучення точніше називає предмет, ознаку, дію, явище. Від речення словосполучення відрізняється тим, що не виражає закінченої думки.

- 43 I. Запишіть словосполучення у дві колонки: а) з головним словом – дієсловом; б) з головним словом – іменником. Поставте усно питання від головного слова до залежного.

Добре вчитися, зустрітися з товаришем, висока нагорода, незвична краса, працелюбні мурашки, вирощувати гриби, відчувати страху*, останній місяць, виходити з хати, пишатися успіхами.

*Спрага – (рос.) жажда.

- II. Виберіть з кожної групи по два словосполучення і запишіть їх за зразком.

ЗРАЗОК

як?
x
їхати швидко

- III. Складіть словосполучення за схемою з ким?

- 44 I. Складіть усно по одному реченню з кожним словосполученням.

Зоряний вечір, хокейна команда, підійшов до річки.

- II. Поясніть, за допомогою чого здійснюється граматичний зв'язок між словами в поданих словосполученнях.

**Варто
розрізняти**

До словосполучень не належать:

- підмет з присудком: *мама усміхнулася;*
- іменник чи займенник з прийменником: *перед школою, наді мною;*
- однорідні члени речення: *дощ і вітер.*

- 58 I. Хто зможе утворити шість словосполучень із поданих слів? А хто – ще більше? Форму слів можна змінювати.

День, сорочка, повільно, зоряний, сонячний, дім, вечір, пізно, село, горобина, плавати, річка, над (наді), із, у, до, мене, робота, вранці, клас, великий, ходить, одягати, вчорашній, на, виходити, червоний, хлопчик.

51 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Запропонуйте один одному по чотири слова, які належали б до різних частин мови. Складіть і запишіть з кожним запропонованим словом словосполучення. Обміняйтеся зошитами і перевірте один в одного правильність виконання.

52 Утворіть з кожної пари слів словосполучення, а потім доберіть до нього синонімічне. Утворені словосполучення запишіть. За потреби для граматичного зв'язку слів використовуйте прийменники.

ВРАЗОК. Дніпро, хвилі – дніпрові хвилі, хвилі Дніпра.

Будинок, цегла; комп'ютер, програма; футбол, команда; земля, Україна; сік, яблука; берег, море; салат, овочі.

53 I. Прочитайте текст, замінюючи виділені словосполучення синонімічними. Простежте, чи допомогла така заміна посилити виразність, образність та емоційність мовлення.

Культурний набуток* **народу України** давно ввійшов до скарбниці** **цивілізації світу**. Одне з найпочесніших місць у ньому належить писанкарству, у якому розкрився **небуденний народний талант**.

У писанках Наддніпрянщини переважає **орнамент з рослин**; на Поділлі використовують **геометричний орнамент**; у Східних Карпатах малюють тонкими жовтими і білими контурами.

Писанка випромінює радість, красу, тепло **рук людини** (За Т. Глушенком).

Музей писанки в Коломиї

**Набуток* – (рос.) достояние.

***Скарбниця* – (рос.) сокровищница.

II. Випишіть усі можливі словосполучення з першого речення тексту.

54 I. Порівняйте словосполучення, подані російською та українською мовами. Поставте питання від головного слова до залежного (усно).

РОСІЙСЬКОЮ

благодарить учителя
 благодарю вас
 извините меня
 больной гриппом
 смеются над братом
 старше сестры
 в шесть часов

УКРАЇНСЬКОЮ

дякувати вчителеві
 дякую вам
 вибачте мені
 хворий на грип
 сміятися з брата
 старший за сестру
 о шостій годині

II. Перекладіть і запишіть словосполучення українською мовою, користуючись поданою вище інформацією. Із двома перекладеними словосполученнями (на вибір) складіть і запишіть речення.

Благодарить товарища, благодарю тебя, извините меня, больной ангиной, смеются над одноклассником, старше брата, начало в пять часов, оставит дома.

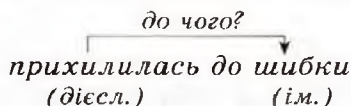
Синтаксичний розбір словосполучення

Послідовність розбору

1. Визначити головне і залежне слово.
2. Поставити питання від головного слова до залежного.
3. Визначити, якими частинами мови виражені головне й залежне слово.
4. Вказати, за допомогою чого здійснюється граматичний зв'язок між словами.

Зразок письмового розбору

Прихилилась до шибки жоржина (М. Луків).

55 I. Прочитайте вголос речення, намагаючись інтонацією передати красу природи, її загадковість, спокій.

Тиша ходить між деревами, стає навшпиньки біля кожної черешні, тягнеться до густого листа, до ягід, торкається до них промінням липневого сонця (В. Грінчак).

II. Випишіть усі можливі словосполучення. Виконайте письмово синтаксичний розбір трьох з них (на вибір).

§ 7. РЕЧЕННЯ. ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ. ОКЛИЧНІ РЕЧЕННЯ

Про основні ознаки речення, роль у мові розповідних, питальних і спонукальних речень, а також про окличні речення

ПРИГАДАЙМО. Які є види речень за метою висловлювання?

Поняття речення

Речення (рос. *предложение*) – це одне або декілька слів, які виражають відносно закінчену думку.

56 1. Відновіть з кожної групи слів речення-прислів'я і запишіть. Зробіть висновок, за якої умови група слів може стати реченням.

1. Змолоду, той, на старість, хто, панує, працює.
2. Криниці, водиці, схочеш, бо, не брудни.

II. Поясніть значення відновлених прислів'їв. Наведіть приклади життєвих ситуацій, у яких ці прислів'я можуть бути використані.

Речення за метою висловлювання

Розповідні (рос. <i>повествовательное</i>)	Питальні (рос. <i>вопросительное</i>)	Спонукальні (рос. <i>повелительное</i>)
<i>Діти посміхнулися</i>	<i>Діти посміхнулися?</i>	<i>Діти, посміхніться!</i>

Розділові знаки

У кінці розповідного та спонукального речень ставимо **крапку** або **знак оклику**, у кінці питального – **знак питання**.

57 1. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації. Визначте види речень за метою висловлювання.

1. Доцвіли й осипалися квіти в кришталевій вазі на столі (М. Луків).
2. Не стелись, тумане, не шуміть, тополі (В. Сосяра).
3. Зірваний з клена **останній** листок тихо сідає на воду (В. Скомаровський).
4. Чому не спить верба в прозору осінь?.. (М. Стельмах).
5. Витри піт солоний і трудись (М. Луків).
6. Осіннє небо брови хмурить (В. Мордань).

II. Обґрунтуйте вживання розділових знаків у кінці речень. Напишіть речення під диктовку вчителя. Написане уважно звірте з надрукованим.

III. Складіть і запишіть три речення, різні за метою висловлювання.

58 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте один одному питальні речення, виділяючи більшою силою голосу виділені слова. Чи вплинула зміна інтонації на зміст висловлювання?

1. Сашко приніс тобі книжку?
2. Сашко **приніс** тобі книжку?
3. Сашко приніс **тобі** книжку?
4. Сашко приніс тобі **книжку**?

59 I. Прочитайте поради Василя Сухомлинського. Як ви їх розумієте? Чи потрібно їх дотримуватися? Запишіть ці поради у формі спонукальних речень.

НЕГІДНО

- залишати товариша в біді, небезпечі
- ховатися за чужу спину
- відступати перед небезпекою, бути боязким
- обманювати, лицемірити*, обмовляти товариша
- давати нездійсненні обіцянки
- перебільшувати особисте горе, страждання
- бути байдужим до іншої людини

**Лицемірити* – поводитися нещиро; вдавати добродіє, щиросердечну людину.

II. Сформулюйте у формі спонукальних речень власну пораду, якої, на вашу думку, мають дотримуватися п'ятикласники.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

РОСІЙСЬКОЮ МОВОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ
Любишь ли ты читать книги?	Чи любиш ти читати книжки?

60 I. Перекладіть питальні речення українською мовою і запишіть.

1. Пойдеш ли ты сегодня в библиотеку?
2. Знаешь ли ты об открытии нового аттракциона?
3. Поедешь ли ты летом к морю?
4. Хочешь ли ты записаться на соревнования по баскетболу?
5. Слышал ли ты о победе нашей сборной на олимпиаде?

II. Складіть і запишіть два питальні речення, які починалися б такими словами: *Вам чого, звідки.*

61 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. 1. Уявіть, що ви їдете у громадському транспорті. Вам потрібно вийти, але перед вами стоять. Як ви звернетесь до пасажирів, дотримуючись гарних манер? Яким видом речення за метою висловлювання характеризується?

2. Уявіть, що ви позичили диск своєму однокласнику. Він пообіцяв повернути його наступного тижня, але не дотримав слова. Можливо, забув? Як сказати про це однокласнику, щоб він зрозумів вас і не образився? Яким видом речення за метою висловлювання скористаєтеся?

Окличні речення

Розповідні, питальні й спонукальні речення можуть виражати сильні емоції (почуття, переживання) – радість, здивування, захоплення, біль, сум, відчай, страх. Такі речення називають **окличними**. **НАПРИКЛАД:** 1. *Лелеки прилетіли!* 2. *Прілітайте, лелеки!*

62 I. Прочитайте усно текст. Які почуття, емоції висловив ними автор (радісті, захоплення, здивування, замилювання, співчуття, болю, страху)?

КАШТАН ЗАЦВІВ!

Вересень прошумів над каштаном грозовими дощами. Які то були блаженні дощі! Тільки в травні одного разу пролопотів такий дощ над каштановою головою. Усього лише раз! А літо пройшло без рясних* злив, без трепету і гроз, у важкій, нестерпній спекоті...

грозовими
у середині

Теплі вересневі дощі ніби повернули каштанові загублену молодість. Коріння набралось вологи з глибин землі й погнало соки стовбуром до кожної гіллячки, до кожної бруньки.

І сталося диво! У середині вересня каштан зацвів! (*І. Цюпа*).

**Рясний* – (рос.) густой, обильный.

II. Прочитайте текст уголос з правильною інтонацією.

63 Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Уявіть, що вам потрібно виступити перед першокласниками щодо дбайливого ставлення до природи. Складіть і запишіть невеликий текст виступу (5–6 речень), використавши спонукальні, розповідні та питальні речення.

Варіант Б. Уявіть, що ви зустрілися на відпочинку з групою дітей з різних країн і маєте розказати про себе як представника України. Підготуйте і запишіть коротку розповідь (5–6 речень) на тему «Я – українець (українка)». Використайте різні види речень за метою висловлювання.

§ 8. ГРАМАТИЧНА ОСНОВА РЕЧЕННЯ

*Про підмет і присудок як головні члени речення,
про речення з одним головним членом,
а також про вживання тире між підметом і присудком*

ПРИГАДАЙМО. Які є головні члени речення?

64 I. Прочитайте текст. Пригадавши вивчене на уроках російської мови, доведіть, що підкреслені слова становлять граматичні основи речень. Схарактеризуйте склад граматичної основи в кожному випадку. Яке речення з одним головним членом?

Київ... Його історія – прекрасна. Проходили над містом століття, приносили горе й радощі, залишали свої сліди.

На честь перемоги над печенігами в Києві Ярослав Мудрий спорудив собор Святої Софії. Це диво – архітектурна окраса й слава Київської Русі.

II. На які питання відповідають присудки в другому й останньому реченнях?

Граматична основа

Кожне речення має **граматичну основу**, яка складається з головних членів. Головні члени речення – це підмет і присудок. **НАПРИКЛАД:** *Прямо над нашою хатою пролітають лебеді* (М. Стельмах).

Підмет

Підмет (рос. *подлежащее*) – це головний член речення, що називає предмет, про який говориться в реченні, і відповідає на питання *хто? що?*

Підмет найчастіше виражено іменником або займенником у називному відмінку. **НАПРИКЛАД:** *Вишня губить листя на причілку хати* (М. Боровко).

Присудок

Присудок (рос. *сказуемое*) – це головний член речення, який називає дію, стан або ознаку, приписувану підмету, і відповідає на питання *що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він такий? що він таке?*

У реченні присудок найчастіше виражено дієсловом, рідше – прикметником або іменником. **НАПРИКЛАД:** 1. *І древні села перами тополь скорописом листи у літо пишуть* (М. Боровко). 2. *Книжка – найкращий порадник* (Нар. творчість).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові, як і в російській, є **речення з одним головним членом**. **НАПРИКЛАД:** *Для добрих друзів відчиняю дім* (А. Малишко).

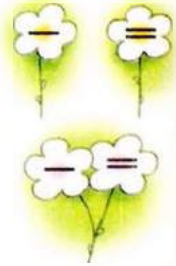
65 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому реченні граматична основа складається з підмета й присудка, а в другому – з одного головного члена.

1. Кілька днів ішов колючий сніг.
2. Кілька днів мело колючим снігом.

66 I. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви *е* чи *и*. Підкресліть граматичні основи. Визначте речення з одним головним членом.

1. I ось уперіщив дощ, зашумів над полями, над пасікою (В. Приходько). 2. Признаюсь у любові лісам, полям, заплавам рік (В. Крищенко). 3. Для українців калина найм..ліша (В. Супруненко). 4. Прил..тіли ластів'ята, сіли край віконця, прин..сли у нашу хату в..сняного сонця (В. Крищенко). 5. Травневе сонце в травах споч..вало (В. Підпалій).

Грамматичні основи

II. Випишіть усі словосполучення з другого речення.

67 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. З поданих групами слів складіть і запишіть кожен окремо п'ять речень. Порівняйте свої речення з реченнями однокласника (однокласниці).

1. Птахи, весна, на, приносять, крила. 2. За, сідати, сонце, збиралося, ліс. 3. Починає, де-не-де, на, жовтіти, дерева, листя. 4. На, задрімав, калина, соловейко, червона. 5. Заговорили, батько, син, про, з, враз, навчання.

II. Прочитайте речення вголос, виділяючи інтонаційно найважливіше слово.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Між підметом і присудком, вираженими іменником у називному відмінку, ставимо **тире**.

68 I. Продовжте речення так, щоб між підметом і присудком можна було поставити тире. Утворені речення запишіть. Підкресліть граматичні основи.

ВЗРАЗОК. *Моя улюблена пора року – / літо.*

1. Мій улюблений шкільний предмет 2. Окраса нашого міста 3. Найбільша річка України 4. Столиця нашої держави

II. Прочитайте речення вголос, дотримуючись відповідної інтонації.

69 I. Прочитайте прислів'я. Чи доводилося вам бути учасниками або свідками ситуації, яку можна було б описати одним з поданих висловів? Коротко опишіть цю ситуацію.

1. Гарними розмовами гостей не наситиш. 2. Тримай відерця чистенькі та водиці повненькі. 3. Дарованому коневі в зуби не дивляться. 4. Хвалися не родичами-орлами, а своїми ділами. 5. У лиху* годину пізнаєш вірну людину.

**Лихий* – (рос.) недобрый (неприятный, враждебный).

II. Спишіть. Підкресліть граматичні основи. Чи однакові вони за своїм складом в усіх реченнях?

70 Розгляньте фото Софійського собору в місті Києві. Чим вас найбільше захоплює ця пам'ятка архітектури? Складіть і запишіть три речення, використавши деякі із запропонованих словосполучень. Підкресліть граматичні основи.

Пам'ятка архітектури, Софійський собор, окраса Києва, золоті бані, древній Київ, дзвони Софії, подих століть.

Софійський собор, м. Київ

71 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Чому я порадив би своїм друзям і знайомим обов'язково відвідати Київ?

§ 9. ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Про додаток, означення, обставину як другорядні члени речення, їхню роль у мові та про способи вираження

ПРИГАДАЙМО. На які питання відповідають іменники, прикметники, прислівники?

72

Порівняйте речення. Зверніть увагу на виділені другорядні члени речення, які називають означеннями (рос. *определениями*). На які питання вони відповідають? Якою частиною мови виражені? Зробіть висновок про роль означень.

Насінина зверху вкрита шкіркою.

Стигла насінина зверху вкрита міцною шкіркою.

Другорядні члени речення

Крім головних, у реченні можуть бути ще й другорядні члени (рос. *второстепенные*). Речення, у якому є другорядні члени, називають поширеним (рос. *распространённым*).

Додаток

Додаток (рос. *дополнение*) – це другорядний член речення, який називає предмет і відповідає на питання всіх відмінків іменника, крім називного: *кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на кому? на чому?* **НАПРИКЛАД:**

кому? що?

Вечір мені подарує казки.

Означення

Означення (рос. *определение*) – це другорядний член речення, який називає ознаку предмета і відповідає на питання **який? чий? котрий?** **НАПРИКЛАД:**

До воріт біжить сільська дорога.
 яка?

Поняття про обставину

Обставина (рос. *обстоятельство*) – це другорядний член речення, який називає місце, час, причину, мету, спосіб або ступінь дії і відповідає на питання **як? де? коли? куди? звідки? чому? з якою метою? навіщо?** **НАПРИКЛАД:**

Через хмари ходить місяць навпрошки.
 як?

73 I. Спишіть речення, ставлячи іменники, що в дужках, у потрібному відмінку. Підкресліть другорядні члени речення.

1. Сьогодні на ставку скошуватимуть (рогоза) та комиш (О. Донченко). 2. На городі цибатий соняшник (голова) крутить весь день (В. Малишко). 3. Теплий вечір у сивих туманах вже останню (зоря) погасив (В. Мордань). 4. Вечірні сутінки на землю раптом* сіли і засмутили (вода) голубу (С. Жуковський).

**Раптом* – (рос.) вдруг, внезапно.

II. Перебудуйте перше речення на речення з підметом і присудком.

74 I. Прочитайте речення, знайдіть у них присудки. Від присудків поставте усно питання до виділених обставин.

1. Вітри безжально рвали тендітне* вбрання на берізці (І. Цюпа). 2. Сердитий вітер після зливи трусив щосили вишню й сливу (А. Качан). 3. Під Києвом стоїть щаслива осінь і вересня колише на руках (М. Боровко). 4. Журавель зітхає потихеньку (В. Малишко). 5. Чутки про подвиги Сагайдачного невдовзі дійшли до Польщі (Д. Яворницький). 6. Зерно нап'ється сонця в полі (В. Сосюра).

**Тендітний* – (рос.) хрупкий, нежный.

II. Випишіть словосполучення «дієслово+прислівник».

75 I. Прочитайте виразно вірш та розгляньте репродукцію картини К. Моне. Розкажіть чим співвідносні ці два твори й чим різняться.

ВІТЕР

Вітер носиться, літає,
 Топче луки* і поля,
 Жовті трави пригинає,
 Лист зриває із гілля.
 То скирти, стоги розносить,
 То у сурми загуде,
 То в безсиллі заголосить
 І до скелі припаде.

Олександр Олесь

*Лука – (рос.) луг.

II. Підготуйтеся до написання вірша. Зверніть увагу на написання виділених слів. *К. Моне. Вітряний день*

III. Напишіть вірш під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть головні й другорядні члени речення.

76 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що вам потрібно привітати з днем народження бабусю. Поширте текст вітальної листівки означеннями, щоб посилити його виразність, образність.

Бабусю!

*Вітаю тебе з днем народження. Бажаю щастя, здоров'я, радості.
 Нехай для тебе завжди усміхається сонце, шебечуть пташки, коло-
 сяться жита.*

77 I. Перекладіть і запишіть речення українською мовою. За потреби зверніться до російсько-українського словника. Порівняйте вимову та написання виділених слів в обох мовах.

1. Вверху шумел ветер и срывал листья с деревьев. 2. Солнце поднялось и быстро высушило росу на траве. 3. Месяц светил в окно и заливал комнату своим холодный светом. 4. Через минуту мы остановились перед деревянным домиком.

II. Підкресліть головні та другорядні члени речення. Поставте питання до кожного другорядного члена речення.

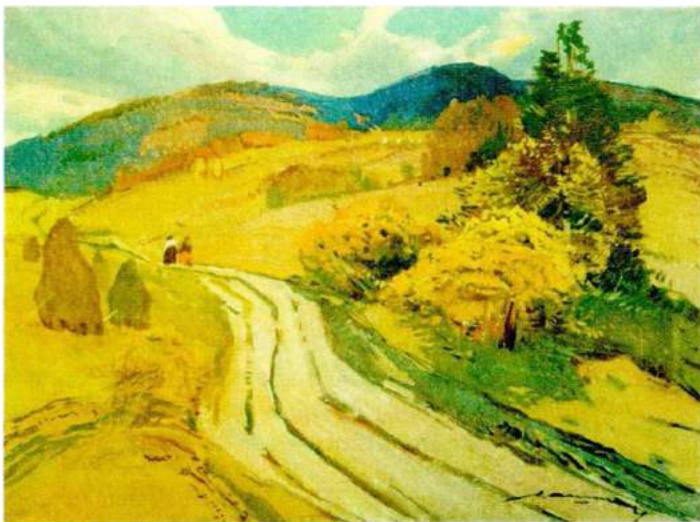
78 I. Прочитайте фразеологізми. Як ви розумієте їхнє значення? Доберіть до кожного фразеологізму синонімічний прислівник з довідки.

Наче грім серед ясного неба, за тридев'ять земель, від усієї душі, за сімома замками, просто неба, куди оком не глянеш, до схід сонця, за царя Гороха.

ДОВІДКА. Надворі, давно, скрізь, несподівано, щиро, надій-
зо, далеко, рано.

II. Складіть і запишіть три речення з поданими прислівниками (на вибір). При-
слівники підкресліть як члени речення.

79 I. Розгляньте репродукцію картини Антона Кашшай «Осінній краєвид». Розкажіть, що на ній зображено, яким настроєм перейнято полотно. Завдяки чому автору вдалося передати красу однієї з пір року? Які означення можна використати, описуючи полотно?

А. Кашшай. Осінній краєвид

II. Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Напишіть твір-мініатюру (5–7 речень) на тему «Постукала осінь до мене в віконце». Використайте в реченнях тексту означення, підкресліть їх.

Варіант Б. Напишіть твір-розповідь з елементами опису (5–7 речень) на тему «Коли починається осінь». Використайте в реченнях тексту означення, підкресліть їх.

§ 10. РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Про те, які члени речення називають однорідними, як їх поєднати в реченні, та про розділові знаки при них

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке однорідні члени речення? 2. За допомогою яких сполучників можемо їх поєднати?

80 Прочитайте текст. Простежте, чи виділені члени речення є однорідними. Для цього використайте такі критерії: а) чи слова рівноправні між собою; б) чи

відповідають на одне й те саме питання; в) чи стосуються одного й того самого слова; г) чи виконують однакову синтаксичну роль.

Існує багато простих прикмет визначення погоди.

Якщо **ластівки** або **стрижі** літають високо, слід чекати сухої сонячної погоди.

Якщо бджоли ранком **не вилітають** з вуликів, **сидять** у них і **гудуть**, чекай у найближчі шість-вісім годин дощу. Якщо вони восени воском **заклеюють** льоток*, зима буде суворою.

Мурашки перед дощем, грозою або сильним вітром **ховаються** до гнізд. (За О. Злотиним).

* *Льоток* – отвір у вулику, через який вилітають бджоли.

Однорідні члени

Однорідними (рос. *однородными*) називають члени речення, які рівноправні між собою, стосуються одного й того самого слова в реченні, виконують однакову синтаксичну роль і відповідають на одне й те саме питання.

НАПРИКЛАД:

що робить? що робить?

В'ється стежка по долині і ховається в гаю (П. Сингаївський).

Засоби зв'язку

Однорідні члени речення поєднують за допомогою сполучників (*і, й, та, але, а, чи, або*) та інтонації або ж за допомогою тільки інтонації.

ПОРІВНЯЙМО:

Засоби зв'язку	Приклад	Схема
Інтонація та сполучник	<i>Серед яблунь і вишень біліє хатина</i> (М. Луків).	○ і ○
Інтонація	<i>Заграв, зарум'янився Дніпро</i> (О. Гончар).	○, ○

На схемі однорідні члени речення позначаємо так: ○.

81 I. Прочитайте речення вголос, дотримуючись правильної інтонації. Знайдіть у кожному з них однорідні члени речення та слово, з якого вони стосуються. Визначте засоби зв'язку однорідних членів речення.

1. Пісню слухали зорі, тополі, очерети.
2. Осінь стояла напрочуд погожа й тепла.
3. Степові волошки дивляться на нас із трави, похитують своїми голівками, манять до себе.
4. Бабуся і дітям, і онукам годить.

Однорідні члени речення

II. Накресліть схеми розташування однорідних членів у кожному реченні, позначаючи кожен однорідний член речення кружечком.

82 I. Прочитайте текст уголос, правильно наголошуючи виділені слова. До якого типу мовлення він належить? Обґрунтуйте відповідь. Яке речення тексту виражає його основну думку?

ІВАН СІРКО

Талановитого і доброго **козакá** Івана Сірка вісім **разів** обирали кошовим **отáманом** Чортомлицької Січі. Ніхто більше не заслужив такої шани* й честі.

Протягом двадцяти **років** боровся Іван Сірко проти турецько-татарських завойовників, змушував ворогів тремтіти.

Знищуючи **нападників** у полі й на морі, він наганяв їм такого переполоху, що грабіжники мусили** рятувати своє життя.

Для рідної землі Сірко був вірним оборонцем і захисником (За *І. Шаповалом*).

Іван Сірко

**Шана* – (рос.) уважение; почёт.

***Мусити* – (рос.) быть вынужденным.

II. Випишіть однорідні члени речення разом зі словами, яких вони стосуються.

III. За виписаними однорідними членами речення усно перекажіть прочитане.

Розділові
знаки

Між однорідними членами речення ставимо кому, якщо:

- вони з'єднані без сполучників. **НАПРИКЛАД:** *Веселий дощик **прошумів**, **омив** деревам листя* (М. Луків);
- вони з'єднані сполучниками ***а**, **але**, **та*** (у значенні ***але***). **НАПРИКЛАД:** *Недавно листя **тріпотіло** над головою, **а** тепер голосно **шелестить*** (В. Думанський);
- вони з'єднані сполучниками ***і**, **й**, **чи**, **або**, **та*** (у значенні ***і***), які повторюються. **НАПРИКЛАД:** *Радіє **і** небо, **і** земля*.

Не ставимо кому між однорідними членами речення перед неповторюваними сполучниками *і, й, чи, або, та* (у значенні *і*).

ПОРІВНЯЙМО:

Сполучник повторюємо	Сполучник не повторюємо
І вишні, і яблуні висадили в садку. i o, i o	Вишні і яблуні висадили в садку. o i o
Вишні, і яблуні, і сливи висадили в садку. o, i o, i o	Вишні, яблуні і сливи висадили в садку. o, o i o
	

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Перед неповторюваним сполучником *та* кому не ставимо, якщо його вжито в значенні *і*. Якщо ж сполучник *та* вжито в значенні *але*, то кому перед ним ставимо. **НАПРИКЛАД:** 1. Біжу, *та* не дожену. 2. Хліб *та* вода – козацька їда.

83 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в реченнях першої групи між виділеними однорідними членами ставимо кому, а в реченнях другої групи – не ставимо.

Перша група. 1. І птахам, і звірятам цікаво було дивитися на людей (В. Бережний). 2. Тече вода в синє море, та не витікає (Т. Шевченко).

Друга група. 1. Сосни немов розступилися і обгорнули поляну (М. Коцюбинський). 2. На розпутті кобзар сидить та на кобзі грає (Т. Шевченко).

84 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Теплий дощ застав і птахів і людей серед поля (В. Земляк). 2. Яворові сниться яворина та її кохання молоде (Д. Павличко). 3. І сміявся і вигравав і дихав до запаморочче(н,нн)я п'яно і лоскотно з(е,и)лений день (Є. Шморгун). 4. Тут живуть мої старі батьки і мене у гості виглядають (М. Луків). 5. Бобри натягали гі(л,лл)як склали їх упоперек річки й обмазали мулом (В. Тарашук).

II. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

85 I. Складіть і запишіть речення з однорідними членами за поданими схемами.

1. О, О або О. 2. О, і О, і О. 3. О, О й О. 4. і О, і О, і О.

II. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки. Яка з поданих вище схем відповідає цьому реченню? Підкресліть члени речення.

Ми полюбили і гомін вулиці і тишу Дніпра і хащі лісу (В. Іваненко).

86 *ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.* Уявіть, що, на жаль, застудився хтось із членів вашої родини. Лікар порадив сироп від кашлю, вітамін С, жарознижувальний засіб та розчин для інгаляцій. Вам необхідно піти в аптеку й замовити ці препарати для лікування.

Складіть речення, за допомогою якого ви звернетесь до аптекаря, використавши назви зазначених видів ліків як однорідні члени речення.

§ 11. УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНЕ СЛОВО ПЕРЕД ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ

Про те, які слова можуть бути узагальнювальними, та як правильно вживати розділові знаки при них

87 Прочитайте речення, у яких виділено узагальнювальне слово перед однорідними членами речення. Чи об'єднує узагальнювальне слово своїм значенням однорідні члени речення? На основі спостереження зробіть висновок про роль узагальнювального слова в реченні.

1. У кошику в Даринки лежали різні **гриби**: лисички, боровики, опеньки.

2. Денис найбільше любить такі **фрукти**: апельсини, яблука, груші.

Узагаль-
нювальне
слово

При однорідних членах речення може бути узагальнювальне (рос. *обобщающее*) слово, яке своїм значенням об'єднує однорідні члени речення.
НАПРИКЛАД: *Галявина поросла лісовим зіллям: папороттю, конвалією, деревієм.*

У ролі узагальнювальних слів також можуть бути займенники або прислівники *все, всі, ніхто, всюди, скрізь* та ін.
НАПРИКЛАД: *Усе засипано снігом: і дороги, і дерева, і будинки.*

На схемах узагальнювальне слово позначаємо так: Δ .

Інтонація

В усному мовленні узагальнювальне слово вимовляємо з підвищеною інтонацією, після нього робимо паузу й знижуємо голос.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Узагальнювальне слово й однорідні члени речення виконують однакову синтаксичну роль.

88 Доберіть усно до виділених узагальнювальних слів однорідні члени та доповніть ними речення. Прочитайте вголос утворені речення, дотримуючись правильної інтонації.

1. **Усе** навколо благало дощу... 2. На клумбі зацвіли різні **квіти**... 3. Весняне небо грало всіма **кольорами**... 4. **Значні площі** займають баштанні культури...

Розділові
знаки

Якщо перед однорідними членами речення є узагальнювальне слово, то на письмі перед ними ставлять **двокрапку**.

НАПРИКЛАД: *Музиканти грають на різних інструментах: скрипці, трубі, кларнеті.* Δ : \circ , \circ , \circ .

89 **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому в першому реченні ставимо двокрапку, а в другому – не ставимо.

1. До віночка влітають різні квіти: ромашки, волошки, незабудки, чорнобривці (*О. Кириченко*).

2. Я спішу до землі, до зеленого дива, до свого джерела, до живої води (*П. Перебийніс*).

90 I. Спишіть. Підкресліть однорідні члени речення та узагальнювальні слова відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні. Обґрунтуйте вживання двокрапки.

1. І все навколо витанцює: і білі лілії, і зелений очерет, і кучеряві верби, і човен (*Л. Вишневецький*). 2. У наших лісах ростуть хвойні дерева: ялини, сосни, кедри, смереки, тис (*О. Шуша*).

II. Прочитайте вголос речення, дотримуючись правильної інтонації.

91 Доповніть речення узагальнювальними словами. Запишіть утворені речення, розставляючи потрібні розділові знаки.

1. У букеті були айстри, чорнобривці, хризантеми. 2. У татовій майстерні є пилка, і рубанок, і викрутка. 3. У музичній школі можна навчитися грати на акордеоні, баяні, бандурі. 4. У моєї кімнаті є шафа, письмовий стіл, диван, крісло.

92 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте написання слів з великої букви.

1. Баба Марина довгий свій вік трави сушила у хаті м'яту любисток липовий цвіт (*С. Решетова*). 2. Були колись боги Перун Дажбог Ярило (*Л. Забашта*). 3. Усе ніби поменшало і звузилося і дорога і гори і стежка в березі і круча над Россю (*Є. Гуцало*).

II. Підкресліть однорідні члени речення та узагальнювальні слова відповідно до їхньої синтаксичної ролі. Накресліть схеми розташування однорідних членів і узагальнювальних слів кожного речення.

93 Поміркуйте, який розділовий знак і де саме потрібно поставити, щоб змінився зміст речення.

На змагання прийшли всі студенти, учні шкіл, працівники заводів.

94 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Запропонуйте один одному три узагальнювальні слова, до яких потрібно дібрати три-чотири однорідних члени речення і скласти з ними речення. Запишіть утворені речення.

95 I. Перекладіть і запишіть текст українською мовою, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть та поясніть вивчені пунктограми. За потреби скористайтеся поданим нижче словником.

АНТАРКТИДА

Антарктида самый холодный материк на Земле. На большей его части нет ничего ни растений ни зверей. Только в прибрежных районах есть мох лишайники и низшие водоросли.

Мёртвые берега Антарктиды оживляют пингвины. Вблизи колоний пингвинов часто можно увидеть разных зверей снежного буревестника голубоокого баклана.

Вся життя звірей Антарктиди зв'язана з океаном (*Г. Жданова*).

II. Розкажіть, яка інформація з тексту для вас уже була відомою, а про що ви довідалися вперше.

Словничок

Самий холодний – (укр.) найхолодніший, найбільш холодний; *прибережний* – (укр.) прибережний; *нижше* – (укр.) нижчі; *вблизи* – (укр.) поблизу; *буревістник* – (укр.) буревісник.

96 Прочитайте речення. Знайдіть у них змістові та пунктуаційні помилки. Поясніть суть допущених помилок. Зачитайте речення правильно.

1. Мама вимила весь посуд, тарілки, чашки, виделки. 2. На пероні вокзалу були: чоловіки, жінки, діти. 3. У саду ростуть різні дерева: вишні, троянди, горіхи. 4. На уроках математики ми ознайомилися з творчістю: Панаса Мирного, Івана Франка, Михайла Коцюбинського. 5. У зоопарку ми не побачили багатьох тварин і слонів.

§ 12. ЗВЕРТАННЯ. ВСТАВНІ СЛОВА

Про слова, які називають того, до кого звертаємося, про слова, які можуть бути вставними, а також про те, як ці слова виділяємо на письмі та в усному мовленні

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке звертання? 2. Що таке вставне слово?

97 Прочитайте речення. Зверніть увагу, де стоять виділені слова-звертання – на початку, в середині чи в кінці речення? Пригадавши вивчене на уроках російської мови, сформулюйте правила вживання розділових знаків у реченнях із звертаннями.

1. Дідусю, а коли ти мене на полювання візьмеш? (*Остан Вишня*). 2. Люблю я, Києве, тебе в ранковий час... (*М. Упенник*). 3. Понеси мене на крилах, радосте моя (*В. Симоненко*).

**Поняття
звертання**

Звертання (рос. *обращение*) – це слово або сполучення слів, що називає того, до кого звертаються. Звертання не є членом речення.

На відміну від російської мови, в українській мові звертання виражають іменником у формі кличного відмінка. **ПОРІВНЯЙМО:**

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
Сергей , возьми яблоко. Прочитаешь сказку, сестра ?	Сергію , візьми яблуко. Прочитаєш казку, сестро ?

**Інтонація
Розділові
знаки**

В усному мовленні звертання виділяємо паузами.

На письмі звертання виділяємо **комами**. Після звертання, яке стоїть на початку речення і яке вимовляємо з окличною інтонацією, ставимо **знак оклику**, а наступне слово пишемо з великої букви. **НАПРИКЛАД:** 1. *Мамо*, я намалюю тобі сад. 2. *Діти!* Зберіть усі папірці й спаліть їх.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Займенники **ти, ви** не є звертаннями.

98 I. Спишіть речення, виділяючи звертання розділовими знаками.

1. Ти ж дивися Тарасику не бігай від діда (*О. Іваненко*).
2. Не плачте мамо не треба, і ви не журіться тату (*А. Малишко*).
3. Не стелись тумане не шуміть тополі (*В. Сосюра*).
4. Розпрягайте хлопці коні та лягайте спочивать (*Нар. пісня*).
5. Кораблі Шикуйтеся до походу! (*В. Симоненко*).

II. Визначте види речень за метою висловлювання. Спонукальні речення прочитайте вголос з відповідною інтонацією: на слові-звертанні підвищуйте наголос.

99 I. Перебудуйте речення так, щоб підмети в них стали звертаннями.

ЗРАЗОК. *Українці змалечку вивчають рідну мову. Українці, змалечку вивчайте рідну мову.*

1. Оленка не забуває допомагати своїй мамі.
2. Розганяє хмари вітер.
3. Зачарувала пісня мою душу.
4. Музика рідного краю летить хвилями Дніпра.

II. Запишіть подані й утворені речення. Підкресліть граматичні основи. Порівняйте подані й утворені речення за такими критеріями: а) вид за метою висловлювання; б) склад граматичної основи; в) розділові знаки.

Групи вставних слів і сполучень слів

Групи за значенням	Приклади
Виражають упевненість, невпевненість	<i>здається, мабуть, можливо, звичайно, безумовно, певна річ, певно, смію запевнити, видно</i>
Виражають різні почуття (радість, жаль, тривогу тощо)	<i>на щастя, на радість, на жаль, як на біду, як навмисне, на диво</i>
Указують на джерело повідомлення	<i>кажуть, за словами..., на думку..., як відомо, по-моєму, по-твоєму</i>
Указують на порядок викладу думок	<i>по-перше, по-друге, до речі, отже, таким чином, нарешті, наприклад</i>
Слова ввічливості	<i>будь ласка, вибачте</i>

II. Які російські відповідники ви можете дібрати до вставних слів, поданих у таблиці?

103 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Один з вас має доповнити подані речення вставними словами (сполученнями слів), які вказували б на джерело повідомлення чи виражали б певне почуття. Інший – вставними словами (сполученнями слів), які вказували б на порядок викладу думок або виражали б упевненість, невпевненість. Утворені речення запишіть. Перевірте один в одного правильність виконання.

1. Весь день іде дощ. 2. Сергійко купив цікаву книжку. 3. Україна може пишатися досягненнями наших спортсменів. 4. За допомогою книжок ми поповнюємо свої знання. 5. Багато птахів відлетіло у вирій, з дерев осипається листя.

104 I. Прочитайте вголос текст, виділяючи інтонацією виділені вставні слова (сполучення слів). Визначте структуру тексту (зачин, основну частину, закінчення). Що корисного ви дізналися для себе?

ТВАРИННИЙ «БАРОМЕТР»*

Раніше, за словами старожилів, люди передбачали погоду, користуючись прикметами.

Якщо мурашки поспішають до мурашника й закривають ходи, то, **певна річ**, буде дощ. Риба виходить на поверхню й плещеться – на непогоду. Ластівки літають низько – на дощ.

Тварини можуть давати прогнози на тривалий час. **Наприклад**, очеретянки, фламінго, качки влаштовують свої гнізда вище, якщо в річці буде велика повінь*. Тікають з районів затоплення і кроти. Навіть медуза знає заздалегідь, що буде буря.

Групи вставних слів і сполучень слів

Групи за значенням	Приклади
Виражають упевненість, невпевненість	<i>здається, мабуть, можливо, звичайно, безумовно, певна річ, певно, смію запевнити, видно</i>
Виражають різні почуття (радість, жаль, тривогу тощо)	<i>на щастя, на радість, на жаль, як на біду, як навмисне, на диво</i>
Указують на джерело повідомлення	<i>кажуть, за словами..., на думку..., як відомо, по-моєму, по-твоєму</i>
Указують на порядок викладу думок	<i>по-перше, по-друге, до речі, отже, таким чином, нарешті, наприклад</i>
Слова ввічливості	<i>будь ласка, вибачте</i>

II. Які російські відповідники ви можете дібрати до вставних слів, поданих у таблиці?

103 **ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.** Один з вас має доповнити подані речення вставними словами (сполученнями слів), які вказували б на джерело повідомлення чи виражали б певне почуття. Інший – вставними словами (сполученнями слів), які вказували б на порядок викладу думок або виражали б упевненість, невпевненість. Утворені речення запишіть. Перевірте один в одного правильність виконання.

1. Весь день іде дощ. 2. Сергійко купив цікаву книжку.
3. Україна може пишатися досягненнями наших спортсменів.
4. За допомогою книжок ми поповнюємо свої знання. 5. Багато птахів відлетіло у вирій, з дерев осипається листя.

104 1. Прочитайте вголос текст, виділяючи інтонацією виділені вставні слова (сполучення слів). Визначте структуру тексту (зачин, основну частину, закінчення). Що корисного ви дізналися для себе?

ТВАРИННИЙ «БАРОМЕТР»*

Раніше, за словами старожилів, люди передбачали погоду, користуючись прикметами.

Якщо мурашки поспішають до мурашника й закривають ходи, то, **певна річ**, буде дощ. Риба виходить на поверхню й плещеться – на непогоду. Ластівки літають низько – на дощ.

Тварини можуть давати прогнози на тривалий час. **Наприклад**, очеретянки, фламінго, качки влаштовують свої гнізда вище, якщо в річці буде велика повінь*. Тікають з районів затоплення і кроти. Навіть медуза знає заздалегідь, що буде буря.

Отже, тварини, безумовно, передчувають зміни погоди, але якими «барометрами» вони користуються, ми не знаємо (За В. Сабунаєвим).

**Барометр* – прилад для вимірювання атмосферного тиску.

** *Повінь* – (рос.) наводнение; разлив, половодье.

Н. Віллоє. Лебеді

II. Визначте, до якої групи належить кожне з виділених вставних слів (сполучень слів), та поясніть їхню роль у тексті. Що втратить текст, якщо з нього вилучити ці слова?

105

Складіть і запишіть речення зі словами *здається, може, видно так*, щоб в одному з речень вони були вставними, а в іншому – членами речення.

106

ДОТРАЧАЙТЕСЯ В ДІАЛОГ. Уявіть, що ви зустрілися з однокласником після канікул. Які звертання та вставні слова можливі в цій ситуації спілкування? Складіть усно і розіграйте діалог на тему «Зустріч після канікул». Використайте в своїх репліках звертання та вставне слово.

Синтаксичний розбір простого речення

Послідовність розбору

1. Визначити вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
2. Визначити вид речення за емоційним забарвленням (окличне, неокличне).
3. Указати, що речення просте.
4. Визначити граматичну основу (підмет, присудок, один головний член речення).
5. Визначити другорядні члени речення (якщо є).
6. Назвати однорідні члени речення, звертання, вставні слова (якщо є) й пояснити розділові знаки при них.

Зразок письмового розбору

Я слухаю мелодію осінню (В. Сосюра).

Розпов., неокл., просте.

Зразок усного розбору

Речення розповідне, неокличне, просте. Граматична основа складається з підмета *я* та присудка *слухаю*. З другорядних членів речення є додаток *мелодію* та означення *осінню*.

107 I. Прочитайте речення. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Вересень уже запалив осінні вогнища в лісах і дібровах (І. Цюпа).
2. Мабуть, кожна дівчинка вміє плести віночок (О. Кириченко).
3. А за вікном сніги летять лапаті (М. Луків).
4. Книгу літа все ніч перечитує, все листочками шелестить (В. Малишко).
5. Чого ти журишся, ромашко? (О. Донченко).

II. Виконайте усний синтаксичний розбір речень. Розбір двох з них запишіть.

§ 13. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Про те, чим складне речення відрізняється від простого, про засоби зв'язку та розділові знаки між частинами складного речення

ПРИГАДАЙМО. Яке речення називають складним?

108 Порівняйте дві групи речень. У першій – речення прості, у другій – складні. Знайдіть граматичні основи та визначте їх кількість у кожному реченні. Пригадавши вивчене на уроках російської мови, зробіть висновок, чим саме прості речення відрізняються від складних.

Група I. 1. Десь вітер грає на віолончелі (В. Симоненко).
2. Сині очі волошок у полі задивилися в душу мені (Є. Гуцало).

Група II. 1. І хоч січень січе, а мені за плечем журавлі журавлять (Б. Олійник).
2. На морозі явори поснули, хуртовини віють над полями (Л. Дмитерко).

Поняття складного речення

Складним називають речення, яке має дві або більше граматичних основ. **НАПРИКЛАД:**

Синіє ласкаве небо, а в ньому летять журавлі.

1-ша частина

2-га частина

Зв'язок частин

Частини складного речення подібні до простих речень. Ці частини можуть бути з'єднані такими видами зв'язку:

- **безсполучниковим** (без сполучників, за допомогою тільки інтонації);
- **сполучниковим** (за допомогою сполучників, сполучних слів та інтонації).

Сполучники

Частини складного речення із сполучниковим зв'язком поєднують **сполучниками** або **сполучними словами** (*і, й, та, а, але, чи, або, щоб, якби, бо, мов, наче, як, тому що, хто, що, який, де* та ін.).

ПОРІВНЯЙМО:

Складне речення з безсполучниковим зв'язком
На гнізда повернулися лелеки, птахів зігріла рідна сторона (Д. Луценко).

Складне речення із сполучниковим зв'язком
Весна зупинилась над кручею, і плачуть останні сніги (Л. Завіщана).

109 І. Прочитайте речення. Доведіть, що всі вони є складними. Скільки частин має кожне речення?

1. Ще тримались по садках пізні сливи, як раптово пішов сніг (Є. Гуцало). 2. Шелестить пожовкла кукурудза, ніжиться під вересневим сонцем врунистими сходами* озимина (І. Цюпа). 3. Наді мною вечір жменями засіває зорі, а біля мене арфами бринять** підморожені верби, а під ногами голубі тіні бавляться із снігом... (М. Стельмах). 4. Туман над лугом колихався, кричали у гаю сичі (М. Луків).

*Сходи – (рос.) всходы.

**Бриніти – (рос.) звучать, звенеть.

II. Випишіть спочатку речення із сполучниковим зв'язком, а потім – із безсполучниковим. Підкресліть граматичні основи.

110 І. Прочитайте текст. До якого типу мовлення він належить? Поясніть, з якою метою створюють ботанічні сади.

Складні речення

НІКІТСЬКИЙ БОТАНІЧНИЙ САД

Нікітський ботанічний сад розташований неподалік Ялти. У ньому висаджено сто сімдесят п'ять тисяч декоративних, плодових і чагарникових рослин різних екзотичних порід.

Тут цвітуть магнолії, ростуть італійські та мексиканські сосни, лавр багаторічний, гімалайський кедр. Навесні по всьому саду розквітають фіалки, а деякі галявини повністю криває синій килим барвінку.

Частина саду справляє враження екзотичного лісу. Неширокі сходи ведуть крізь зарості бамбука, а вузьким містком відвідувачі переходять невелику ущелину з гірськими річками.

Нині Нікітський ботанічний сад є науковим закладом. Він має обладнані лабораторії, оранжереї, гербарії, бібліотеку (За *О. Седак*ом).

Нікітський ботанічний сад (Крим)

II. Знайдіть у тексті і випишіть три складні речення, підкресліть граматичні основи. Прочитайте речення вголос, дотримуючись відповідної інтонації.

III. На основі прочитаного складіть усне рекламне оголошення для учнів, які люблять подорожувати.

111 I. Продовжте подані прислів'я. За потреби скористайтесь довідкою. Запишіть утворені прислів'я. Які речення – прості чи складні – у вас вийшли?

1. Хто в четвер скаже 2. Синиця шкоду робить, а 3. Там правда мовчить, де 4. Верба водою живе, 5. Пішов би в гості, та 6. Гора з горою не зійдеться, а

ДОВІДКА. *Чоловік із чоловіком сходяться, журавлеві перепадає, ніхто не запрошує, верба воду і береже, сила панує, той у п'ятницю плаче.*

II. Усно поясніть значення записаних прислів'їв.

112 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Від чого застерігає народне прислів'я «Хто в четвер скаже, той у п'ятницю плаче»?

**Розділові
знаки**

Між частинами складного речення ставимо кому.

НАПРИКЛАД: Дідусь широко відчиняє ворота, і я виїжджаю з подвір'я (М. Стельмах).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Між **однорідними членами речення** перед неповторюваними сполучниками **і, й, чи, або, та** (в значенні **і**) **кому не ставимо**. Перед цими ж сполучниками, які з'єднують частини **складного речення**, **кому ставимо**, навіть якщо ці сполучниками неповторювані.

ПОРІВНЯЙМО:

Шумить **і** хвилюється Київ, **і** сонце сміється з висот (В. Сосюра).

з'єднує однорідні члени речення

з'єднує частини складного речення

113 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому реченні перед сполучником **і** є кома, а в другому – ні. Що з'єднує кожен сполучник: однорідні члени речення чи частини складного речення?

1. Умите сонце перекинуло свої золоті коси на поля, **і** вони укрилися пахучою парою (*М. Стельмах*).

2. Дорослі чайки ширяли над озером **і** час від часу приносили пташеняттям смачну рибу (*В. Данилов*).

складне речення

однорідні члени

114 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Дрімають копиці недавно скошеного сіна спить прив'яла трава в срібних покосах (*І. Цюпа*). 2. Кричали десь над Ніжином сичі і небо в сад обтрушувало зорі (*Б. Мозолевський*). 3. Наталчин дідусь Гордій змайстрував човен і частенько влітку катав на ньому онуку (*Л. Вишневецький*). 4. Дід Леонтій виходить сторожувати баштан вечорами коли стомлений день солодко спить (*І. Цюпа*). 5. Для того є муха на світі щоб ледарі не спали (*Нар. творчість*).

115 Складіть і запишіть по одному складному реченню, частини яких були б з'єдані сполучниками *щоб* і *або*. Розставте потрібні розділові знаки.

116 Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть чотири складних речення, об'єднаних однією темою – історія вашого міста (села), його сьогоднішня. Два речення мають бути із сполучниковим зв'язком.

Варіант Б. Пригадайте й запишіть невелику розповідь (легенду, переказ) про історію вашого міста (села) чи його походження. Використайте в структурі тексту щонайменше два складних речення (одне із сполучниковим зв'язком, інше з безсполучниковим).

Синтаксичний розбір складного речення

Послідовність розбору

1. Визначити вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
2. Визначити вид речення за емоційним забарвленням (окличне, неокличне).
3. Указати, що речення складне.
4. Указати кількість частин, що входять у складне речення.
5. Визначити зв'язок частин складного речення (сполучниковий, безсполучниковий).
6. Визначити в кожній частині головні й другорядні члени речення.

Зразок письмового розбору

Їй шелестить щось яблуня крилата, на вітрі ясен за двором скрипить (С. Жуковський).

Розпов., неокл., складне, має 2 частини, безсполучниковий зв'язок.

117 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Прочитайте речення вголос, дотримуючись правильної інтонації та правильно наголошуючи виділені слова.

1. Піднялися крила сонних вітряків і черешню білу вітер розбудив... (М. Рильський). 2. Ми зайшли до хати коли згустілися перші сутінки (В. Скуратівський). 3. На траві роси немає дим прослався над селом землю ластівка черкає розтривоже-ним крилом (М. Рильський).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір двох речень (на вибір).

§ 14. ПРЯМА МОВА

Про те, з яких частин складається речення з прямою мовою, особливість його інтонування та про вживання розділових знаків у такому реченні

118 Знайдіть у реченнях слова автора (хто говорить) і пряму мову (що говорить). На основі спостереження та вивченого на уроках російської мови зробіть висновок про особливості будови речень з прямою мовою.

1. «Дідусю, відпочиньте вже», – сказав Андрійко (Л. Вишневецький). 2. У кожній родині змалечку казали дитині: «Не кидайся хлібом, він – святий» (З журналу). 3. Хазяїн виходив на вулицю і казав: «Морозе, Морозе, йди до нас вечеряти!» (З довідника).

Пряма мова

Слова
автора

Інтонація

Пряма мова (рос. *прямая речь*) – це точно відтворене висловлювання певної особи, передане від її імені.

Слова, що вказують, кому належить пряма мова, називають словами автора. Вони можуть стояти перед прямою мовою або після неї. **ПОРІВНЯЙМО:**
1. Максим Рильський писав: «Усі слова – співучі струни, коли під майстровим смичком».
2. «Усі слова – співучі струни, коли під майстровим смичком», – писав Максим Рильський.

В усному мовленні пряму мову вимовляємо повільніше й вищим тоном, ніж слова автора. Слова автора після прямої мови читаємо швидше і трохи зниженим голосом. Між словами автора й прямою мовою робимо паузу.

119 Перекладіть і запишіть речення українською мовою. За потреби зверніться до поданого нижче словничка. Прочитайте вголос записані речення, правильно їх інтонуючи.

1. Мы спросили в справочном бюро: «В котором часу отправляется поезд на Симферополь?» 2. «Как хорошо здесь, у моря!» – вздыхала бабушка. 3. «Тебе чем-нибудь помочь, Наденька?» – спросила мама. 4. «Я хотел бы стать капитаном белоснежного фрегата*», – гордо заявил Алексей. 5. Первоклассник тихо спросил: «Как нужно правильно ухаживать за собакой?».

*Фрегат – військовий парусний корабель.

Словничок

Справочный – (укр.) довідковий; в котором часу – (укр.) о котрій годині; вздыхать – (укр.) зітхати; Наденька – (укр.) Надійка; ухаживать – (укр.) доглядати.

Розділові
знаки

На письмі пряму мову завжди беремо в лапки і перше слово пишемо з великої букви.

Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставимо двокрапку. Якщо слова автора стоять після прямої мови, то перед ними

ставимо кому (знак питання або знак оклику) й тире. Слова автора після прямої мови починаємо з малої букви.

НАПРИКЛАД: 1. *Зайшла бабуся до хати та й питає: «А хто допоможе мені води принести?»*
2. *«Діду, я трави накосив багато біля ставка», – похвалився онук.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Речення з прямою мовою можна зобразити за допомогою таких схем: А: «П». А: «П?» «П», – а. «П?» – а.

(П – пряма мова; А, а – слова автора)

120 I. Спійшіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте вживання розділових знаків при прямій мові. У якому реченні є звертання?

1. Кожен кущик і стежка мов говорять мені Ти у рідному домі, у своїй стороні (А. Камінчук). 2. Вовк у лося запитав Ти чому рогатий став? (Є. Гуцало). 3. От і принесли нам лебеді на крилах життя говорить мій дід Дем'ян (М. Стельмах). 4. Іду та людей питаю Де тут дорога до рідного краю? (В. Симоненко). 5. Юрко підбіг зовсім близько і скрикнув Вітю дивись, тут вода! (В. Іваненко).

II. Зобразіть схеми речень з прямою мовою.

III. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській та російській мовах.

121 Хто зможе записати подане речення так, щоб дванадцять балів отримав Сергій, а не Світлана, змінюючи при цьому лише розділові знаки. Змінювати форму слів, міняти їх місцями, а також додавати нові слова не можна.

Учителька сказала: «Світлані ставлю дванадцять балів. Сергію, а тобі потрібно ще раз повторити матеріал параграфа».

122 Складіть і запишіть речення за схемами. Використайте в словах автора дієслова *шепотіти, запитувати, цікавитися, пояснювати*.

1. А: «П?» 2. А: «П». 3. «П», – а. 4. «П?» – а.

123 Перебудуйте подані речення на синонімічні речення з прямою мовою. Перебудовані речення запишіть. Накресліть схеми двох речень із прямою мовою (на вибір).

ЗРАЗОК. Хвалилася кобила, що з возом горшки побила. – Хвалилася кобила: «Я з возом горшки побила».

1. Давня мудрість учить, що не потрібно робити іншому того, чого не хочеш, щоб робили тобі.
2. Калина хвалилася, що вона з медом солодка.
3. Обіцяв горщик, що розіб'є казана.
4. Юрко радісно вигукнув, що його мама найкраща.

Для вас, допитливі!

Удосконалювати свої знання мови можна скрізь, навіть... у космосі. Саме так роблять герої фантастичної повісті Івана Ющука «Трос на Місяці». Це книжка про захоплюючі пригоди школярів на Місяці, про те, як вони, опановуючи основи космонавтики, розширюють свій світогляд, підвищують загальноосвітній рівень, у тому числі й культуру рідної мови.

Про те, що вам найбільше сподобалося в цій книжці, розкажіть однокласникам.

§ 15. ДІАЛОГ

*Про те, із чого складається діалог,
та про вживання розділових знаків при діалозі*

ПРИГАДАЙМО. Що називають діалогом?

124 Прочитайте текст. Хто бере участь у розмові? Простежте, як передано на письмі слова кожного учасника спілкування, які розділові знаки ставимо.

ТІКАЄ

Прогулюючись біля річки, Гриць із Галинкою, мабуть, уперше побачили тренувальний катер зі спортсменом на водних лижах.

- Поглянь, катер мчить, як вихор! – вигукнула дивуючись дівчинка.
- Бо ж тікає, – переконливо пояснив Гриць.
- Від кого?
- А від того дядька, що женеться за ним на лижах...

Поняття про діалог

Репліка

Різновидом прямої мови є діалог. Діалог – це розмова двох осіб.

Діалогічне мовлення складається з окремих реплік і може супроводжуватися словами автора.

Репліка – це фраза (слова) кожного учасника діалогу.

Розділові знаки

На письмі кожен репліку пишуть з **нового рядка**. Перед нею ставлять **тире**. Якщо є слова автора, то ставлять ті самі розділові знаки, що й при прямій мові, але без лапок. **НАПРИКЛАД:**

– Дядьку Іване! Ось подивіться, що я купив, – показує Гриша сусідові новий футбольний м'яч.

Почував потилицю сусід та й каже:

- Що ж, треба, виходить, і жєні терміново купувати.*
- Теж м'яч?*
- Та ні, треба купити скло на запасні шибки для вікон.*

125 І. Прочитайте мініатюру. Як ви розумієте її зміст? Яку основну думку висловлює автор? Поясніть, чи може пісня бути помічником людині.

Вона стояла посеред шляху, і сині очі були в зажурі.

- Куди ідеш ти, ясна дівчино?
- Я не дівчина. Я – Пісня, друже. Туди, до сонця моя стежина.
- Нам по дорозі, ходімо разом.

Юнак стомився – не впадала Пісня, найкращим другом була в дорозі. Давала мужність, і віру чисту, і ніжність щедру.

І спалахнули у сяйві сонця – Юнак і Пісня.

– Коли згорю я, – казав до неї, – то наді мною зійди калиною.

Зійшла калиною... (В. Чухліб).

II. Знайдіть у тексті репліки діалогу. З якою інтонацією потрібно читати кожную з них? Визначте слова, які необхідно виділити більшою силою голосу. Прочитайте текст уголос, дотримуючись відповідної інтонації.

III. Обґрунтуйте вживання розділових знаків у виділених реченнях.

126

I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки при діалозі. Якими реченнями за метою висловлювання та емоційним забарвленням є репліки діалогу?

СТРУМОЧОК

Запитав мене синочок:
 Це ж куди біжить струмочок?
 Через поле у ярк.
 І зупиниться в ярку?
 Ні, звідтіль – в Десну-ріку.
 А з Десни-ріки куди?
 До Дніпрової води.
 Попливе з Дніпром у море,
 В море синє, неозоре.

В. Гринько

II. Прочитайте вірш уголос, дотримуючись відповідної інтонації.

127

ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Прочитайте за особами гумористичний діалог-розпитування. Скільки реплік належатиме кожному з вас?

НЕ ТЕ СКАЗАВ

Сашко пробігав з дітлахами до самісінького смерку й не вивчив уроки. А наступного дня вчителька викликала його до дошки. Постояв Сашко біля столу та й каже:

– Я не вивчив урок...

– Чому?

– У нас удома нещастя...

– Яке?

– Захворіла мама.

– Захворіла? Коли?.. – здивувалася вчителька. – Я ж її вчора в кінотеатрі бачила.

«Ех! – спаленівши від сорому, подумав Сашко. – Не те сказав. Треба було про бабусю сказати. Вона рідко в кіно ходить»
 (Б. Крекотін).

II. Складіть разом і розіграйте діалог-розпитування, пов'язаний з вашим життєвим досвідом. Пам'ятайте, що найбільш повною і самостійною є перша репліка. Наступні доповнюють одна одну. Репліки-запитання і репліки-відповіді тісно зв'язані між собою.

128 Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Напишіть невелике оповідання (7–9 речень) за поданим початком, звівши до нього діалог.

Василь і Ксеня пішли в ліс по ягоди. І хоч їм здавалося, що вони трошки походили, але незчулися, як почало вечоріти. Тільки тоді діти побачили, що вже блукають у незнайомому місці...

Варіант Б. Уявіть, що ви зі своїм братом (сестрою, мамою, татом) сидите біля вечірнього багаття. Складіть і запишіть діалог відповідно до запропонованої ситуації (5–6 реплік).

129 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Відомості із синтаксису та пунктуації» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...

2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...

3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Словосполученнями є всі поєднання слів у рядку

А прийшов до хати, електронне табло, футбольний матч

Б високо в горах, зелений килим, біля хати

В зошит і книжка, комп'ютерні ігри, іду швидко

Г падає сніг, холодна роса, живу далеко

2. З одним головним членом є речення

А На незабудці бринів рудий джмелик (*Є. Шморгун*).

Б В'їжджає в степ червоне літо на незагнузданім коні (*В. Підпалій*).

В Не маю зла до жодного народу (*М. Вінграновський*).

Г З-поміж хмар переблискує місяць (*М. Луків*).

3. Правильно визначено граматичну основу в реченні

А Вітер листя вкриває холодну землю.

Б Хмарки сльози гублять.

В Нам життя дарує нові зустрічі.

Г Діти матерям цілують руки.

4. Звертання є в реченні (розділові знаки пропущено)

А Серпень з вереснем схрестили довгі шпаги нестерельні
(*М. Рильський*).

Б Журавлі летять над краєм, будь здорова земле мила
(*О. Пархоменко*).

В На обрії здивовано вигнула брову веселка (*Є. Шморгун*).

Г Зітхнуть під зорями сади (*М. Луків*).

5. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

А Осінь ходить по краю, та виганяє птиць із гаю (*Нар. творчість*).

Б Сміються в сонці золотому річки, і села, і поля (*Олександр Олесь*).

В Осінній сад ще яблучка глядить, листочок-два гойдає на гілляках (*Л. Костенко*).

Г Здрастуй, моя прадідівська хато (*О. Білаш*).

6. Перебудуйте подане речення на речення з прямою мовою і запишіть.

Бабуся попросила Віталіка принести води з криниці.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке словосполучення? Чим воно відрізняється від речення?

2. Що таке речення? Які є види речень за метою висловлювання?

Наведіть приклади.

3. Які є головні та другорядні члени речення? На які питання вони відповідають?

4. Поясніть, що спільного у вживанні розділових знаків у реченні з однорідними членами й узагальнювальним словом та в реченні з прямою мовою.

5. Що таке звертання? Чи буває звертання членом речення?

6. Які групи вставних слів ви знаєте? Наведіть приклади двох речень із вставними словами.

7. Чим складне речення відрізняється від простого?

8. Що спільного та відмінного у вживанні розділових знаків між однорідними членами речення та між частинами складного речення?

9. Розкажіть про вживання розділових знаків у реченнях з прямою мовою.

10. Що таке діалог? Розкажіть про вживання тире при діалозі.

Уявіть, що вашому класу доручили **Проект** підготувати телевізійну гру «Нийро-зумніший». Тема гри «Синтаксис і пунктуація».

Об'єднайтеся в такі групи: *сценаристи* (обирають формат гри, розробляють і затверджують правила); *мовознавці* (добирають для гравців запитання з теми «Синтаксис і пунктуація», речення, словосполучення для аналізу, міні-диктанти); *гравці*; *ведучі* (проводять гру); *експерти* (оцінюють відповіді гравців); *актори* (виступають з повідомленнями про мову під час «реklamних» пауз, розігрують гумористичні діалоги); *журналісти* (готують оголошення про проведення гри, пишуть замітку до газети про результати гри).

Проведіть гру у вільний від уроків час. Запросіть учнів інших класів, учителів, батьків.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

АНТИОРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
не надивуєшся	диву даєшся
говорити не до ладу	говорити невпапад
мені пощастило	мені повезло
правильна відповідь	вірна відповідь
склянка чаю	стакан чаю
замовити послугу	заказати послугу
перекласти текст	перевести текст
недбале ставлення	халатне ставлення
будь-які висновки	любі висновки
завдати шкоди	нанести шкоду
наступного дня	слідуючого дня
черговий у їдальні	діжурний у столові
перші страви	перші блюда
млинці з грибами	блінчики з грибами

ЦІКАВО ЗНАТИ!

У КОГО НАЙМЕНШЕ ЗВУКІВ?

Найменше звуків у мовах корінних жителів Австралії і Полінезії. Зокрема, у мові австралійського племені аранта лише 3 голосних і 10 приголосних. У мові гавайців 5 голосних і 7 приголосних. А рекордсменом з найменшої кількості голосних, мабуть, буде мова убихів (Північний Кавказ). У ній 2 голосних і аж 82 приголосних звуки. Проте зараз убихи майже втратили свою рідну мову (З довідника).

І ТАКЕ БУВАЄ!

КОЖНУ ЛІТЕРУ ЦІНИ

Кожну літеру ціни,
бо немає їй ціни.
Ось відома в давнину
дудочка – сопілка:
виймеш літеру одну –
і вже буде спілка.
Сварка йде така, що ну! –
перепалка (бійка):

зміниш літеру одну –
мирна перепілка.
Зміниш літеру одну
у словечку бійка –
і вже – леле – на сосну
мчить звірятко білка.
Більше прикладів не дам,
помізькуй – придумай сам.

Д. Білоус

НА ДОЗВІЛІ

Ланцюжок

Починаючи від слова, що складається з однієї букви, доберіть ланцюжок слів з тією самою початковою буквою. Розташуйте слова так, щоб кожне наступне мало на одну букву більше, ніж попереднє. **НАПРИКЛАД:** б – бо – бал – база – бокал – боксер – барабан – біганина – Бориспіль – барабанщик.

УСМІХНІТЬСЯ

- Васильку, – звернувся вчитель до учня, – як буде минулий час від дієслова «прокидатися»?
- Спати, – відповідає учень.

- Як ви пізнали, що я українець? Ви хіба чули, як я говорив українською?
- Ні, але я чув, як ви говорили англійською.

*О, що за мова!
Тільки скажеш слово – й воно співає так,
неначе вітер струнї торкнувся.*

М. Браун

Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія

Ви знатимете:

- звуки мовлення;
- особливості вимови голосних і приголосних звуків.

Ви вмітимете:

- розрізняти тверді й м'які, дзвінкі та глухі приголосні, ненаголошені й наголошені голосні;
- правильно вимовляти звуки та слова відповідно до орфоепічних норм;
- розпізнавати у словах явища уподібнення, спрощення;
- розпізнавати орфограми та правильно писати слова з вивченими орфограмами.

Фонетика (від *грец.* *phonetikos* – звуковий) – це розділ мовознавства, що вивчає звуковий склад мови.

Орфоенія (від *грец.* *orthos* – правильний, *epos* – мова, мовлення) – це розділ мовознавства, що вивчає правила літературної вимови.

Графіка (від *грец.* *grapho* – пишу) – це розділ мовознавства, що вивчає систему умовних знаків для передачі звуків на письмі.

Орфографія (від *грец.* *orthos* – правильний, *grapho* – пишу) – це розділ мовознавства, що вивчає правила написання слів.

§ 16. ЗВУКИ МОВИ І МОВЛЕННЯ. ГОЛОСНІ ТА ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ

Про те, що таке звуки та для чого вони слугують, чим голосні звуки відрізняються від приголосних, а також про фонетичну транскрипцію

ПРИГАДАЙМО. 1. Із чого складаються слова? 2. Які є голосні звуки в українській мові?

130 Прочитайте вголос слова, чітко й виразно вимовляючи кожен звук. Назвіть звуки, за допомогою яких розрізняються слова чи форми слів. На основі спостереження зробіть висновок про роль звуків.

1. Гора – пора – нора – кора.

2. Небо – неба – небу.

3. Везти – вести.

4. Камінь – камін.

**Поняття
звука**

Звук – це найменша одиниця мови і мовлення. За допомогою звуків розрізняють слова та форми слів.

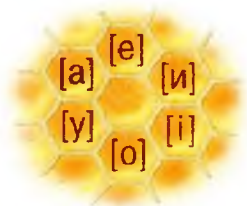
НАПРИКЛАД: *шив – жив; тістечко – тістечка.*

Голосні

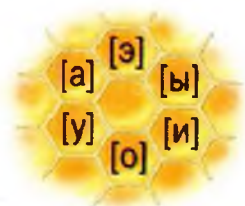
Звуки, в основі яких лежить голос, називають голосними (*рос.* гласными).

В українській мові, як і в російській, є 6 голосних звуків. **ПОРІВНЯЙМО:**

В українській мові

У російській мові

Приголосні

Звуки, в основі яких лежить лише шум або шум із голосом, називають приголосними (рос. согласными).

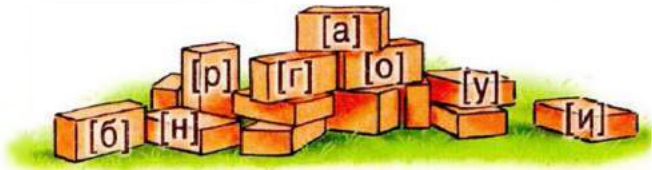
В українській мові є 32 приголосних звуки, а в російській – 35. З усіма приголосними звуками ви ознайомитеся в наступному параграфі.

131 I. Від поданих слів утворіть якомога більше нових, змінюючи лише один звук.

Бій, мак, вір, мир, маса, каша, ноша.

II. Вимовте в поданих словах голосні звуки.

132 Хто зможе «побудувати» якнайбільше слів з поданих «цеглинок-звуків»?

133 I. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Сформулюйте одне запитання за змістом прочитаного.

МОРСЬКА ТРАВА

Морська трава – дуже корисний* продукт харчування. У ній багато вітамінів. З морської трави можна готувати салати, варити суп. Люди, що живуть на узбережжях і їдять дуже багато страв із цієї рослини, мають високий зріст і міцне здоров'я.

Крім того, морську траву можна переробляти на папір і тим самим зберігати ліс. З її стебел навчилися виготовляти нитки й робити тканини, як з льону та бавовни**.

Морської трави в морі дуже багато. Росте вона швидко, і протягом року можна збирати по десять урожаїв (Л. Лельєвр).

*Корисний – (рос.) полезный. **Бавовна – (рос.) хлопок.

II. Знайдіть у тексті приклади слів, які складаються з одного, двох і трьох звуків.

III. Запишіть окремо голосні та приголосні звуки, з яких складаються виділені слова. Вимовте ці звуки. Скористайтеся картою звуків, уміщеною на форзаці.

ЗРАЗОК. Трава: гол. – [а], пригол. – [т], [р], [в].

Фонетична транскрипція

Щоб передати на письмі звучання слова, користуються звуковим записом – **фонетичною транскрипцією**. **НАПРИКЛАД:** яблуко [й'а́блуко], воля [во́л'а].

У транскрипції:

- запис беремо у квадратні дужки;
- кожен звук позначаємо окремою буквою; при цьому не використовуємо букви *я, ю, є, ї, ь, щ* та великі букви;
- якщо в слові два і більше складів, обов'язково позначаємо місце наголосу;
- м'якість приголосного позначаємо скісною рисочкою вгорі, а напівпом'якшеність – знаком [']; **НАПРИКЛАД:** [н'], [б'];
- довгі звуки позначаємо двокрапкою. **НАПРИКЛАД:** знання [знан'а́];
- звук, до якого наближається вимова основного звука, позначаємо маленькою літерою вгорі. **НАПРИКЛАД:** село [се^нло́].

134 До кожного слова доберіть з довідки й запишіть звуковий відповідник. Вимовте звуки, з яких складаються слова. Які із цих звуків голосні, а які – приголосні?

Люк, льон, лінь, лан, лань.

ДОВІДКА. [л'он], [л'ін'], [лан'], [лан], [л'ук].

135 I. Відтворіть і запишіть уривок вірша, вставивши пропущені букви на позначення голосних звуків. Підкресліть букви на позначення наголошених голосних. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією, вимовте в них спочатку голосні, а потім приголосні звуки.

Пахн.. хл..б,
 Як т..пло п..хн.. хл..б!
 Л..б..в'ю тр..дар..в,
 І р..д..стю з..мн..ю,
 І с..нц..м, що всміх...л..с... в..сно...
 І щ..ст..м н..ших неп..вторн..х діб.
 Д..хмян.. п..хн.. хл..б.

П. Воронько

II. Які слова з вірша, на вашу думку, своїм звучанням немовби передають відчуття тепла, лагідності, доброти, навіяні щойно спеченим хлібом? Чим цей вірш співзвучний з поданою фотографією?

III. Складіть усно невеликий текст (3–5 речень) про працю хлібороба, використовуючи вибрані з вірша слова, а також однорідні означення.

136 Спишіть перший абзац тексту «Морська трава» (вправа 133). Підкресліть слова, у написанні яких, на вашу думку, можна допустити помилку.

§ 17. ПРИГОЛОСНІ ТВЕРДІ ТА М'ЯКІ. ПОЗНАЧЕННЯ М'ЯКОСТІ ПРИГОЛОСНИХ НА ПИСЬМІ

Про те, які приголосні м'які, а які – тверді, якими буквами позначають на письмі м'які приголосні звуки, та взагалі про правильну вимову

ПРИГАДАЙМО. Які є м'які приголосні в українській мові?

137 Вимовте пари слів. Якими звуками відрізняються слова в кожній з пар? Зробіть висновок про особливості вимови твердих і м'яких приголосних.

Стан – стань, лук – люк, сюди – суди, банка – банька.

**Тверді
і м'які**

В українській мові є такі тверді й м'які приголосні звуки:

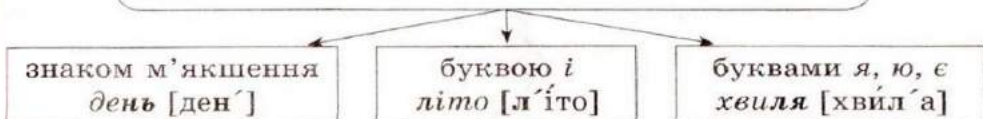
Тверді приголосні	М'які приголосні
[д], [д̂з], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [р]	[д´], [д̂з´], [т´], [з´], [с´], [ц´], [л´], [н´], [р´]
_____	[й]
Губні: [б], [п], [в], [м], [ф]	_____
Шиплячі: [ж], [ш], [ч], [дж]	_____
[г], [к], [х], [ґ]	_____

Деякі тверді й м'які приголосні утворюють співвідносні пари. **НАПРИКЛАД:** [с] і [с´]; [д] і [д´].

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Приголосний [й] – м'який. Він не має парного до себе твердого звука.

М'якість приголосних на письмі позначаємо:

**Напів-
пом'якшені**

Не мають пар м'яких губні звуки, шиплячі та [г], [к], [х], [ґ]. Вони лише напівпом'якшуються перед звуком [і], а також перед [а], [у], [е], які позначаються відповідно буквами я, ю, є. **НАПРИКЛАД:** гілка [г´ілка], пюре [п´урє].

138 Прочитайте чітко слова українською і російською мовами. Порівняйте вимову цих слів.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
ма[л']ина	ма[л]ина
по[л']е	по[л]е
[х']итрий	[х]итрий
[ч']асто	[ч]асто

139 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому подані твердження є правильними для української мови, а для російської – ні.

1. У слові *Галина* немає м'яких звуків.
2. У слові *читає* є один м'який звук.

140 Випишіть спочатку послідовно слова з м'якими приголосними, а потім – з твердими, що напівпом'якшуються.

Сівалка, місто, архітектура, ансамбль, трамвай, робітник, Умань, рання, схожі, Ніна.

КЛЮЧ. Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших букв виписаних слів кожної групи прочитаєте назви планет.

141 I. Прочитайте текст, правильно вимовляючи тверді та м'які звуки в словах. Що виражає його заголовок – тему чи основну думку?

УЯВЛЕННЯ ПРО ВЕСЕЛКУ

Веселку наші предки вважали до-рогою, по якій ангели сходять з неба набрати дощу. Своїми краями райду-га всмоктує воду з морів, річок, озер і виливає її у хмари. Разом з водою вона забирає пісок, камінці, риби і черв'яків. Від радісних променів веселки прояснюється небокрай, який раніше закривали хмари (За П. Чубинським).

II. Випишіть 4–5 слів з м'якими приголосними і поясніть, як позначено м'якість цих звуків на письмі: а) знаком м'якшення; б) буквами *я, ю, є*; в) буквою *і*.

III. Розгляньте ілюстрацію до тексту і складіть за нею речення, використавши щонайменше одне з виписаних слів.

142 ПОСЛІДУЙТЕСЯ. Яке явище природи вам подобається найбільше і чому? Під час спілкування не забувайте дотримуватися необхідного темпу мовлення та робити паузи для виділення важливої інформації.

143 і. Хто правильно визначить, скільки м'яких звуків є в кожному з поданих слів?

1. Людяні. 2. Манюсінський. 3. Ямпіль.

ii. Як позначено в поданих словах м'якість приголосних на письмі?

Особливості вимови

В українській мові приголосні перед [е] тверді. **ПОРІВНЯЙМО:** укр. [тэма] – рос. [т'эма].

В українській мові приголосний [ч] – твердий. Його російський відповідник – м'який [ч']. **ПОРІВНЯЙМО:** укр. [чай] – рос. [ч'ай].

Словник

Довідником правильної вимови слів слугує **орфоепічний словник**.

144. Вимовте правильно слова, вибираючи з дужок потрібний звук. Скористайтеся орфоепічним словником або поданою в кінці параграфа рубрикою «Культура мовлення».

Га[з,з']ета, во[л,л']ейбол, ко[л,л']есо, те[л,л']ефон, [г,г']ерб, [х,х']ерсон, па[к,к']ет, клю[ч,ч'], [ч,ч']ипси, [ч,ч']ашка, мо[ч,ч']алка, Ха[р,р']ків.

145 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Один з вас читає слово російською мовою, а інший має перекласти і вимовити це слово українською. Не допускайте пом'якшення приголосних перед [е], а також пом'якшення звука [ч] в українській мові.

Російською мовою:

1. Чистый, чайка, гений, кедр, далеко, лев, музей.
2. Чужой, дача, кефир, Гена, нервы, палец, фанера.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ОРФОЕПІЧНИЙ ТРЕНАЖЕР

Вимовте чітко слова, дотримуючись поданих інструкцій.

1. Вимовляйте [л] перед [е] твердо, не допускаючи його пом'якшення.

Електрика, балет, білет, телефон, волейбол, лейтенант, лебідь,

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
ба[л']ет	ба[л]ет
[л']екция	[л]екція
проб[л']ема	проб[л]ема
те[л']ефон	те[л]ефон

проблема, легенда, лєгко, кєлесо, елегантний, елементарний, календар, клеїти, палець.

2. Вимовляйте [з], [с] перед [є] твердо, не допускаючи їх пом'якшення.

Газета, зерно, озеро, зебра, земля, вазелін, сезон, семеро, село, сестри, секрет, секунда, селезень.

3. Звуки [ч], [ш] вимовляйте твердо, не допускаючи їх пом'якшення.

Читати, чипси, чизбургер, часто, чашка, чай, чайка, ключ, ключик, м'яч, м'ячик, чисто, калач, чемодан, береш, сидиш, малюєш, мишка, фініш, щука, гуця, плющ.

4. Звук [р] у поданих словах вимовляйте твердо, не допускаючи пом'якшення.

Харків, Ігор, лікар, буквар, пустир, тепер, звір, повір, редька, крем, ребус, снігур.

§ 18. ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ БУКВИ Ь

Про позначення м'якості приголосних на письмі знаком м'якшення, зокрема про те, коли пишемо цю букву, а коли не пишемо

ПРИГАДАЙМО. Для чого на письмі використовують букву ь?

146 Прочитайте слова парами. Зверніть увагу на наявність чи відсутність знака м'якшення у словах першої колонки. А чи в усіх словах другої колонки він є? На основі спостереження зробіть висновок, як можна перевірити написання знака м'якшення у сполученні *-нць-*.

хатинка
скрип'яка
стежинка
доріженька

у хатинці
у скриньці
по стежинці
по доріженьці

Вживання букви ь	
Пишемо ь	НЕ пишемо ь
1. Після букв, які позначають м'які приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [дз'], у кінці слова та складу (<i>вісь, дядько</i>)	1. Після букв на позначення губних, шиплячих і [г], [к], [х], [г] (<i>до<u>щ</u>, дрі<u>б</u></i>)
2. У суфіксах <i>-зьк-, -ськ-, -цьк-</i> (<i>морський</i>)	2. Після <i>р</i> у кінці складу і слова (<i>Харків, чотир<u>ми</u></i>)

Пишемо ь	НЕ пишемо ь
3. У дієсловах на <i>-ть, -ться</i> (<i>вчатьсь</i>)	3. Після <i>н</i> перед <i>ж, ч, ш, щ</i> (<i>тонший, промінчик</i>). <u>Виняток</u> : <i>няньчити, бриньчати</i> і похідні від них слова
4. Після <i>л</i> перед буквою на позначення м'якого приголосного (<i>іда<u>ль</u>ня, сі<u>ль</u>ський</i>)	4. Між буквами на позначення м'яких або напівпом'якшених приголосних (крім випадків, зазначених у пунктах 3, 4 першої колонки) (<i>ку<u>з</u>ня, про<u>м</u>інці</i>). <u>Виняток</u> : <i>т<u>ь</u>мянний, р<u>і</u>зьбяр</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Коли знак м'якшення вживається у формі **називного** відмінка іменника (*нянька*), то він **зберігається** й у всіх інших відмінках (*няньці*), а також в утворених від цього іменника прикметниках із суфіксом *-ин-* (*няньчин*). Коли ж у **називному** відмінку його нема, то й в інших відмінках і в прикметниках на *-ин-* його **не пишемо**.

ПОРІВНЯЙМО:

Пишемо ь	Не пишемо ь
скринь <u>ц</u> і (бо скринь <u>к</u> а) Оль <u>ц</u> і, Оль <u>ч</u> ин (бо Оль <u>к</u> а) нень <u>ц</u> і, нень <u>ч</u> ин (бо нень <u>к</u> а)	хатин <u>ц</u> і (бо хатин <u>к</u> а) Натал <u>ц</u> і, Натал <u>ч</u> ин (бо Натал <u>к</u> а)

147 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому слові після виділеної букви знак м'якшення не пишемо, а в другому – пишемо.

- Волинський – тернопільський.
- Оленці – Ваньці.
- Промінчик – неньчин.

148 Подані іменники поставте у формі давального відмінка однини, а також утворіть від них прикметники із суфіксом *-ин-*. Запишіть слова групами. Підкресліть знак м'якшення і поясніть його наявність чи відсутність.

ЗРАЗОК. *Лялька – ляльці, ляльчин.*

Вихователька, Тетянка, снігуронька, рибалка, матінка, донька.

ОРФОГРАМА

Знак м'якшення

149 Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, знак м'якшення. Підкресліть орфограму.

Змен..шення, промін..чик, камін..чик, нен..чин, тон..ше, закін..чувати, дон..чин, брин..чання, гон..щик.

150 І. Спишіть речення, вставляючи, де потрібно, знак м'якшення. Поясніть його наявність чи відсутність.

1. Снігу мен..шає, чорними латами криєт..ся земля (*У. Самчук*). 2. Степ.. та воля – козац..ка доля (*Нар. творчість*). 3. Зліва, при мокрій долин..ці, кін..чались жита і починалася лука* (*М. Коцюбинський*). 4. Із ледве чутним щебетанням низен..ко ластівка летит.. (*М. Рильський*). 5. О материн..с..ке слово, рідні очі, мені ви ніжніс..т.. і любов.. вливали (*В. Грінчак*).

**Лука* – (рос.) луг.

II. Підкресліть слова з м'якими приголосними.

151 Випишіть послідовно спочатку слова, у яких пишемо знак м'якшення, а потім – у яких не пишемо.

Дібровон..ці, едел..вейс, хатин..ці, Олен..чин, ремін..чик, снігурон..ці, освіт..ній, нян..чити, лікар.., аргентинс..кий.

КЛЮЧ. Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших букв слів кожної групи прочитаєте назви двох українських річок.

152 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть кожен окремо словниковий диктант із шести слів на різні правила вживання букви ь. Продиктуйте свій диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

153 Запишіть за одну хвилину якомога більше слів, у яких: а) знак м'якшення пишемо в кінці слова; б) знак м'якшення пишемо після л.

154 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в українській мові немає жодного слова із знаком м'якшення після ж, ч, ш? А ще після яких букв ніколи не пишемо знак м'якшення?

155 Прочитайте слова російською та українською мовами. Порівняйте вимову й написання цих слів в обох мовах.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
печь	піч
степь	степ
гостья	гостя
крымский	кримський
закрываются	закриваються

156 Перекладіть слова українською мовою і запишіть. Поясніть наявність чи відсутність знака м'якшення в українських словах.

Ночь, кровь, голубь, листья, счастье, днепропетровский, морской, умываются, одеваются, меньше, тоньше, Харьков.

157 I. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, знак м'якшення. Підкресліть орфограму й поясніть написання.

Сяд..мо, ковал..с..кий, велетен..с..кий, височен..ко, вишен..ка, (у) скрин..ці, (на) сторін..ці, низ..кий, нян..чити, піс..ня, тан..цювати, різ..блення, камін..чик, брин..чить, мен..шен..кий, малесен..кий, надсилаєт..ся, донец..кий, Вас..чин, учител..чин, хлібопіч..., боїт..ся, т..м'яний.

тонший
менший
камінчик

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Підкресліть м'які звуки та з'ясуйте, як позначено їхню м'якість на письмі.

§ 19. ПРИГОЛОСНІ ДЗВІНКИ ТА ГЛУХІ

Про те, які приголосні складаються з голосу та шуму, а які – лише із шуму, та взагалі про правильну вимову

ПРИГАДАЙМО. Чим дзвінки приголосні відрізняються від глухих?

158 Прикладіть кінчики пальців до горла й вимовте спочатку подані дзвінки приголосні, а потім – глухі. Простежте, за вимови яких звуків (першої чи другої колонки) відчувається дрижання голосових зв'язок, а отже, утворення голосу. Зробіть висновок, які приголосні (дзвінки чи глухі) складаються з голосу й шуму, а які – лише із шуму.

Дзвінки приголосні
[б], [д], [з]

Глухі приголосні
[п], [т], [с]

Дзвінки Приголосні звуки, які утворюються з голосу й шуму (з перевагою шуму), називають дзвінками (рос. звонкими).

Глухі Приголосні звуки, які утворюються тільки із шуму, називають глухими (рос. глухими).

Звукові пари Дзвінки та глухі приголосні, крім звука [ф], утворюють співвідносні пари.

Дзвінки	б	д	д'	з	з'	лз	лз'	ж	дж	г	г	–
Глухі	п	т	т'	с	с'	ц	ц'	ш	ч	к	х	ф

Звуки [в], [м], [н], [л], [р], [й], а також відповідні їм м'які [н'], [л'], [р'] не належать ні до дзвінких, ні до глухих. У цих звуках голос переважає над шумом.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дзвінки приголосні [дж], [дз], [дз'] у транскрипції позначаємо двома буквами з дужкою над ними. Таких звуків немає в російській мові.

159 I. Перекладіть слова українською мовою і запишіть фонетичною транскрипцією. Підкресліть дзвінкі звуки. Порівняйте вимову і написання цих слів в обох мовах.

Звонок, зеркало, звонкий, хожу.

II. З кожним перекладеним словом складіть і запишіть словосполучення. Поставте усно питання від головного слова до залежного.

160 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Прочитайте по черзі один одному пари слів, чітко й виразно вимовляючи кожен звук. Назвіть і схарактеризуйте усно звуки, якими ці слова розрізняються. Скористайтеся картою звуків, поданою на форзаці.

ЗРАЗОК. *Лід – літ.*

[d] – приголосний, твердий, дзвінкий;

[t] – приголосний, твердий, глухий.

Слива – злива, голод – холод, гриб – грип, плоди – плоти.

Звуки [ɛ] і [ɣ]

В українській мові розрізняють звуки [ɛ] і [ɣ], які позначають відповідно буквами ɛ і ɣ. **НАПРИКЛАД:** *грунт, гудзик, гай, горіх.* Звук [ɣ] вимовляють у невеликій групі слів.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові літерою ɛ позначають звук [ɛ], а в російській мові – звук [ɣ].

161 I. Спишіть слова. Зверніть увагу на їхню вимову та написання. Поясніть відмінність у вимові, написанні та значенні першого й другого слів.

Грати, ɣрати, аɣрус, ɣніт, ɣуля, дзиɣа, ɣанок*, ɣава, ɣречний, ɣрунт, ɣвалт, ɣедзь, ɣудзик.**

**Ганок* – (рос.) крыльцо. ** *Гречний* – ввічливий, чемний.

II. З одним поданим словом (на вибір) складіть і запишіть речення.

Прочитайте слова російською та українською мовами. Порівняйте висловів цих слів.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
гора, Галя, загреметь, гігант, огонь, генерал, гуси, дорóга, берега́	гора, Галя, заgrimіти, гігант, вогонь, генерал, гуси, дорóга, береги́

І. Прочитайте текст, визначте його тип і стиль мовлення. Обґрунтуйте відповіді на абзаци.

ЗИМОВЕ СВЯТО

Зима. Навколо білють сніги. Мороз ніби пензлем розмалював вікна. Деревата обсіпані інеєм і обґрунтовані снігом.

Ранок. Над кожною хатою стовпом в'ється дим. Тихо. Здається, що село ще спить: на вулицях нема нікого. Але в кожній хаті давно кипить робота: сім'я готується до Святвечора. (За О. Воропаєм).

Зимовий хутір. Малюнок Дмитра Кубара. 11 років

- І. Випишіть по три слова, які мають: а) один дзвінкий звук; б) два і більше дзвінких звуків; в) два і більше м'яких звуків.
- ІІ. Розгляньте ілюстрацію до тексту. Доберіть і запишіть 3–5 слів із дзвінкими приголосними, щоб цими словами можна було передати красу зимової пори. Опишіть усно зображене на ілюстрації (3–5 речень), використовуючи дібрані слова.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ОРФОЕЛІЧНИЙ ТРЕНАЖЕР

Вимовте чітко слова та речення, дотримуючись поданих інструкцій.

1. Буквосполучення **дж**, **дз** вимовляйте як один звук [дж], [дз] у поданих словах.

Ходжу, джерело, бджоли, піджак, джаз, дзвоник, продзвеніти, дзенькати, дзеркало, дзеркальний, дзвінкий, гудзик.

2. Звук [ф] вимовляйте чітко, не допускаючи вимови [хв].

Ферма, фазан, шафа, фанера, фарба, фартух, Фастів, фарш, фабрика, фара.

3. Розрізняйте звуки [r] і [r̄].

- Галя грається на ганку дзигною.
- На городі росте агрус.
- За грушею гуси гелгочуть.

§ 20. ПОЗНАЧЕННЯ ЗВУКІВ НА ПИСЬМІ. АЛФАВІТ. СПІВВІДНОШЕННЯ ЗВУКІВ І БУКВ

Про те, якими буквами позначаємо на письмі звуки та чому в деяких словах кількість звуків і букв різна

ПРИГАДАЙМО. 1. Які звуки позначаємо на письмі двома буквами? 2. Якими буквами можемо позначати по два звуки?

164

ЧОМУ ТАК? Прочитайте слова, у яких однакова кількість букв. Визначте, скільки звуків у кожному слові. Чому в одному із цих слів звуків на чотири більше, ніж в іншому?

Ящірка – джміль.

Алфавіт

Розташовані в певному порядку букви становлять **алфавіт** (азбуку, абетку). В українському алфавіті, як і в російському, 33 букви.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українському алфавіті, на відміну від російського, немає букв **ѣ** і **ѐ**, проте є букви **ї** та **ґ**.

165

ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть свій візит до лікаря-окуліста з метою перевірити зір. Для визначення гостроти зору користуються спеціальними таблицями, на яких зображено букви різного розміру. Лікар пропонує вам сісти на певній відстані від таблиці й назвати букви, які ви бачите в підкресленому рядку. Назвіть ці букви.

166

1. Запишіть за алфавітом прізвища українських письменників. Скористайтеся алфавітом, уміщеним на форзаці.

Шевченко Тарас, Нестайко Всеволод, Стельмах Ярослав, Франко Іван, Забіла Наталя, Тичина Павло, Костенко Ліна, Збанацький Юрій, Рильський Максим, Симоненко Василь, Малишко Андрій, Вінграновський Микола.

1. Визначте, з яких звуків складаються виділені слова, та назвіть букви, якими позначено на письмі ці звуки.

167 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Твори яких письменників, згаданих у попередній вправі, ви вже читали? Який із цих творів вам сподобався найбільше? Чим саме?

Звуки та букви

У більшості випадків один звук позначаємо на письмі однією буквою. Проте повної відповідності між звуками й буквами немає.

Співвідношення звуків і букв	
Букви	Що позначають
щ	Два звуки [шч]: <i>щука</i> [шчўка]
ї	Два звуки [йі]: <i>їсти</i> [йїсти]
я, ю, є	1. Один звук [а], [у], [е] та м'якість (напівпом'якшеність) приголосного (якщо стоять після букви на позначення приголосного): <i>маля</i> [мал'я]. 2. Два звуки [йа], [йу], [йе] (якщо стоять на початку слова, а також після букви на позначення голосного, букви <i>й</i> , апострофа чи знака м'якшення): <i>яма</i> [йама], <i>моє</i> [мойе], <i>м'яч</i> [мйач], <i>мільярд</i> [м'іл'йард]
дж дз	1. Злиті звуки [дж], [дз]: <i>дзига</i> [дзйга]. 2. Окремі звуки [д] і [ж], [д] і [з] (коли [д] належить до префікса, а [ж], [з] – до кореня): <i>підземний</i> [п'ідзёмний]
Знак м'якшення	М'якість попереднього приголосного: <i>день</i> [ден']

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові буква **ь** завжди позначає м'якість приголосного, а в російській може взагалі не мати звукового значення. **НАПРИКЛАД:** рос. *мышь* [мыш].

168 I. Випишіть спочатку слова, у яких букви *я, ю, є* позначають два звуки, а потім слова, у яких ці букви позначають один звук і м'якість попереднього приголосного.

Рілля, м'ята, ясен, єдність, дбаєш, мільярд, об'єкт, кулінарія, цілющий, сине, комп'ютер.

II. Вимовте чітко виділені слова спочатку українською мовою, а потім російською. Порівняйте вимову цих слів в обох мовах.

169 I. Прочитайте подані в звуковому записі слова і запишіть їх орфографічно (буквами). Розкажіть, як на письмі позначаємо виділені в цих словах звуки.

[бойац'а], [йяблун'а], [гушчав'ін'], [дз'об], [н'йутон], [бйе], [т'ук], [вйун], [л'ашч], [л'із'], [рад'йу], [ф'ін'іш], [йевропейс'кий].

II. Підкресліть букви на позначення губних приголосних.

170 I. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Визначте кількість звуків і букв.

ЗРАЗОК. Дзюрчати – [дз'урчати]; 8 б., 7 зв.

Дзюдоїст, слов'янський, радіці, сяє, мобільник, ясно, воїн, бджола, віджати.

II. Вимовте перші звуки та назвіть перші букви у словах.

171 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Визначте, який звук є спільним для групи слів. Зіставте свою відповідь з відповіддю однокласника (однокласниці). Обґрунтуйте думку.

1. Лякати, мильний, любити, перелік.
2. Батько, сіяти, яблуко, кістка.
3. Чашка, пищати, шість, щілина.
4. Лісовик, уїдливий, їхати, пісня.

172 Хто зможе правильно визначити, скільки разів ужито приголосний [д] у поданій групі слів?

Досвід, дядько, дешевий, джерело, діжка, дивосвіт, дитинство, відзимувати, спересердя, гандбол, бджола.

173 I. Спишіть речення. Підкресліть однією рисою слова, у яких звуків більше, ніж букв; двома – у яких букв більше, ніж звуків.

1. Щебечуть і джерготять пташки, та шурхотять ящірки в траві (Марко Вовчок). 2. Шепче задумливо листя, в'яне, жовтіє, стріпує роси сріблясті (М. Рильський). 3. Спадала сутінь м'яко з далини (Б. Олійник). 4. Мальви зоріють* веселковими** візерунками (О. Довгон'ят).

II. Вимовте чітко виділені слова українською мовою, а потім перекладіть російською. Порівняйте вимову цих слів в обох мовах.

*Зоріти – (рос.) сиять, светить.

**Веселковий – (рос.) радужный.

§ 21. ОРФОГРАМА

Про правильне написання слів за відповідним правилом, а також про орфографічну помилку та орфографічний словник

ПРИГАДАЙМО. Які орфограми ви вивчали в початкових класах?

174 І. Прочитайте текст, правильно наголошуючи слова. Визначте його тему та мікротеми. Що нового ви дізналися?

КАЗКА ВІД ШЕНБОРНА

У розкішному парку села Чинадієвого, що на Закарпатті, ховається справжнє казкове диво – замок Шенборн. Спочатку з-за крон дерев з'являється висока башта, прикрашена годинником і родинними гербами, а потім – нижчі башти, чудово оздоблені* вікна та входи.

А починалося все з дерев'яного мисливського будиночка в мальовничому урочищі, куди графи Шенборни приїжджали на полювання. У 1840 році на місці цієї хатинки вони звели мурований замок у романтичному стилі.

Ця споруда нагадує календар, адже в ній 365 вікон (кількість днів у році), 52 кімнати (кількість тижнів) і 12 входів (кількість місяців). Усередині замку можна помилуватися вітражем** у каплиці, камінною залою, старими дерев'яними сходами, які охороняє зображення лева. На стелі люстра: жіноча фігурка, зроблена з оленьчих рогів (З довідника).

Замок Шенборн

*Оздоблений – (рос.) украшений; разукрашенный.

**Вітраж – малюнок на склі або візерунок з кольорового скла.

II. Зверніть увагу на підкреслені орфограми. Укажіть слова з вивченими орфограмами, поясніть написання.

III. Складіть і запишіть спонукальне речення з одним зі слів, у якому позначено орфограму.

ПОСТІЛЮНЬСЯ.

Тема для розмови «Мої враження від замку (палацу, собору, парку, міста тощо), у якому довелося побувати». Під час спілкування намагайтеся правильно вимовляти звуки та наголошувати слова, робити необхідні паузи.

Орфограма

Правильне написання за відповідним правилом або за традицією, яке обирається з кількох можливих, називають орфограмою.

Словник

Довідником правильного написання слів є орфографічний словник.

ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.

Уявіть, що знайомий попросив вас розмістити на спеціальному сайті в Інтернеті його оголошення про продаж будинку. Для цього потрібно спочатку надрукувати текст, який приніс ваш знайомий. Проте, як виявилось, у деяких словах є пропуски. Що треба вставити на місці кожного пропуску?

Оголошен..я

Продас..я будиноч, у місті Іллічівську Одес..кої області. Три к..мнати і кухня загал..ною площ..ю 85 м². Дах покрито керамічною черепиц..ю. В..лике подвір..я, є сад з кр..лиц..ю, сарай, погр..б. Ціна договірна. Шел. ...

I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми. За потреби скористайтеся поданим нижче словником.

Великую пользу **приносит** лес человеку. Живые леса **украшают** природу, **радуют** взор человека. Там, где сохранились леса, люди не **знают** гибельных засух и неурожаев. Леса **смягчают** климат, **сохраняют** влагу, из года в год **удобряют** листовую почву. Из тенистых лесов **вытекают** реки. Лесными ручьями **питаются** многоводные озёра. Лес – это не только красота и мощь, это – друг человека (*И. Соколов-Микитов*).

II. Порівняйте вимову і написання виділених слів в українській та російській мовах.

Словничок

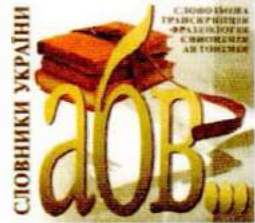
Леса́ – (укр.) ліси; *взор* – (укр.) погляд; *гибельный* – (укр.) згубний; *из года в год* – (укр.) з року в рік; *удобрять* – (укр.) удобрювати; *питаются* – (укр.) живитися; *мощь* – (укр.) міць.

Для вас, допитливі

Чи знаєте ви, що, крім паперових, є й електронні словники? В Україні видано лазерний диск «Словники України», який об'єднує кілька словників, зокрема орфографічний, орфоепічний, фразеологічний, словники синонімів і антонімів.

Це результат праці фахівців Українського мовно-інформаційного фонду Національної академії наук України.

§ 22. СПОЛУЧЕННЯ ЙО, ЇО

Про те, коли у словах пишемо буквосполучення йо, а коли – їо, та взагалі про правильне написання і вимову

178. Прочитайте речення. Знайдіть і вимовте вголос слова зі сполученнями букв йо, їо. Простежте, яке із цих сполучень пишемо на початку складу, а яке – в кінці складу.

1. Степова далечінь* знемагала в надвечірньому сонці, а тут все було ще соковитим, як ранньою весною (О. Гончар).
2. А увечері, ще й сонце не зайшло, батальйон уже відвечерявся і знову пикувався: на цілу ніч мав бути марш та бойові навчання (О. Гончар).

*Далечінь – (рос.) даль.

Пишемо йо	Пишемо їо
на початку слова або складу для позначення сполучення приголосного [й] з голосним [о]: <u>йод</u> , <u>його</u> , <u>район</u> , <u>мільйон</u> , <u>Воробйов</u>	у середині або в кінці складу для позначення м'якості приголосного перед [о]: <u>льоїн</u> , <u>трьох</u> , <u>сьогодні</u> , <u>Ковальов</u>

179. I. Прочитайте слова вголос, правильно вимовляючи приголосні, м'якість яких позначено знаком м'якшення.

ОРФОГРАМА

Сполучення букв йо, їо

Льодовик, літнього, йогурт, районний, Валерійович, дзьоб, знайомий, войовничий, кольоровий, третього, утрьох.

II. Поділіть слова на склади і запишіть. Підкресліть орфограму «сполучення букв йо, їо», поясніть написання.

180 Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Порівняйте написання слів в обох мовах.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
лётчик	ЛЬОТЧИК
лён	ЛЬОН
полевой	ПОЛЬОВИЙ
бульон	БУЛЬЙОН
павильон	ПАВІЛЬЙОН

Лётная погода, встретил его, был у него, работали втроём, детский павильон, летнему солнцу, золотой медальон, полевой цветок, подъёмный кран, вкусный бульон.

181 I. Спишіть слова, вставляючи сполучення *й*о чи *ь*о. Підкресліть орфограму. Перевірте написання за допомогою орфографічного словника.

Л..тчик, л..дяний, під..м, трет..го, бо..вий, пол..вий, зна...мий, бад..рий, міль..н, медаль..н, га..к, ..рж, буль..н, павіль..н, ма..р, Вороб..в, син..го, кур..з, ранн..го, дз..бик, сер..зно, вол..вий, Корол..в, обідн..го.

II. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

182 Виконайте це завдання за варіантами. До кожного з поданих слів доберіть спільнокореневе зі сполученням букв *й*о чи *ь*о. Якщо хоча б один учень з вашого варіанта правильно добере слово, то ваш варіант одержить один бал.

Для першого варіанта. Працювати, сім, гай, поле, лід, си-ніти, літати.

Для другого варіанта. Хвилюватися, три, бій, воля, колір, ранковий, воювати.

183 I. Спишіть речення, вставляючи на місці крапок сполучення букв *й*о чи *ь*о та розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми.

1. Тихо пл(е,и)ве блакитними річками л..н (М. Коцюбинський). 2. Є тисячі доріг, міль..н ву(з,с)ьких ст(е,и)жинок, є тисячі ланів, але один лиш мій (В. Симоненко). 3. Усе лякало нас: трава, що тихо ма..ріла, і гаю дал(ь)н..го стіна, що в заході горіла (Лєся Українка). 4. Над яром явір тонкостанний калині сл..зи вит(е,и)рав (Д. Іванов). 5. Буде ще після ц..го простір лиману*, і віт(е,и)р попутний, і біла зам(е,и)тіль ча..к над головою (О. Гончар).

* Лиман – затока з морською водою або озеро поблизу моря.

II. Визначте частини мови й підкресліть члени речення в першому реченні. Поясніть уживання розділових знаків в останньому реченні.

184 Уявіть, що ви літньої пори йдете лісовою стежкою. Що ви відчуваєте? Що бачите навкруги? Про що думаєте? Розкажіть про це. Завершіть свою розповідь висловлюванням про необхідність дбайливого ставлення до природи.

Використайте в тексті слова зі сполученнями букв *йо,ьо,а* також слова в переносному значенні.

ДОВІДКА. *Мальовничий, бадьорий, схвильований, кольоровий, тьохкати, майорити, літнього, надвечірнього, раннього.*

І. Шишкін. Ліс-осичняк

§ 23. ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ АПОСТРОФА

Про те, коли перед буквами я, ю, є, ї пишемо апостроф, а коли не пишемо, та взагалі про правильну вимову

ПРИГАДАЙМО. Які є губні приголосні?

185 Прочитайте слова, звертаючи увагу на вимову звуків, позначених виділеними сполученнями букв. У словах якої колонки чуємо звук [й], а також роздільну вимову губного приголосного перед цим звуком? На основі спостереження зробіть висновок про роль апострофа.

в'язати	цвях
бур'ян	буряк
б'ють	бюро

Апостроф пишемо перед я, ю, є, ї:	Апостроф НЕ пишемо перед я, ю, є, ї:
після букв б, п, в, м, ф: <i>рум'яний, солов'ї, черв'як</i>	після б, п, в, м, ф, якщо перед ними в корені слова є буква на позначення приголосного, крім р: <i>св'ято, цвях</i>
після р, що позначає твердий звук (у вимові чуємо [й]): <i>бур'ян, пір'я</i>	
після префіксів, що закінчуються твердим приголосним: <i>від'їзд, роз'яснення</i>	

Апостроф пишемо перед я, ю, є, ї:	Апостроф НЕ пишемо перед я, ю, є, ї:
після першої частини складних слів, яка закінчується твердим приголосним: <i>дит'ясла, пів'яблука</i>	після букви <i>р</i> , що позначає м'який звук [р'] (у вимові не чуємо [й]): <i>буряк, крюк</i>
у слові <i>Лук'ян</i> та похідних від нього словах: <i>Лук'яненко, Лук'янівка</i> тощо	

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Букви *я, ю, є* після апострофа позначають два звуки – [йа], [йу], [йе].

НАПРИКЛАД: *м'ята* [мй'ата].

ОРФОГРАМА

Апостроф

186

Чому так? Поясніть, чому перше слово кожної пари пишемо з апострофом, а друге – без апострофа.

1. Підв'язати – святкувати.
2. Торф'яний – медвяний.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У російській мові апостроф не використовують. Замість нього можуть уживати твердий знак або знак м'якшення. **ПОРІВНЯЙМО:**

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
семья	сім'я
съехать	з'їхати
вязать	в'язати

187

Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Порівняйте вимову та написання виділених слів в обох мовах.

1. Некоторые дятлы **съедают** сразу до 5–10 майских жуков.
2. Машина **съехала** с дороги.
3. Бабушка **связала** красивый свитер.
4. Дети **подъехали** к школе.
5. **Любовью** оскорбить нельзя.
6. Каждый должен заботиться о своём **здоровье**.

188

Утворіть від поданих іменників прикметники за допомогою суфікса *-ян-*. Запишіть слова парами. Підкресліть орфограму. Вимовте правильно утворені слова.

ЗРАЗОК. *Морква – морквяний.*

Різтво, дерево, кров, кроква*, торф, солома, трава, тьма, зоря.

*Крoква – з'єднані під кутом два бруси, на яких тримається дах.

188 І. Спійшіть слова, вставляючи, де потрібно, апостроф. Позначте пре-
 підкресліть орфограму та поясніть уживання чи невживання апострофа.

Без..язикий, роз..яснити, без..іменний, зв..язківець, з..із-
 возз..єднування, під..єднати, під..ярок, з..юрмитися,
 без..ядерний, перед..ювілейний.

Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

189 Складіть усно невеликий текст-опис (3–4 речення) на тему «Квіти – очі
 природи», використавши якомога більше слів з довідки. Поясніть написання
 обраних вами слів.

ДОВІДКА. Рясно*, духмяно, м'яко, різ-
 барв'я, різнотрав'я, медвяний, п'янкий,
 ж'ялий, надвечір'я, трав'янистий, в'ється,
 в'яніється, любов'ю.

*Рясно – (рос.) густо, обильно.

Апостроф

191 ТРЕТЄ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, яке відрізняється від
 інших написанням.

1. Мавп(')ячий, черв(')як, від(')ємний.
2. Трох(')ярусний, пів(')яблука, духм(')яний.
3. Р(')ясно, дзв(')якнути, з(')єднання.

192 Випишіть спочатку слова з апострофом, а потім – без апострофа. На-
 писання слів, щодо яких виникли сумніви, перевірте за словником.

Зв..язатися, медв..яний, під..їзний, св..ятко-
 вий, різдв..яний, цв..ях, рівноправ..я, матір..ю,
 пів..ящика, тьм..яніє, солов..їний, любов..ю,
 жггір..я, Лук..яненко, бур..яковий, лл..ється,
 шоркв..яний, дит..ясла, св..ященик, б..ється.

СВЯТО
 пів'яблука
 любов'ю

193 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви загубили ключі, тому вирішили напи-
 сати оголошення і розмістити його біля свого будинку. Які слова в поданому
 оголошенні ви напишете з апострофом?

10 березня біля п(')ятого під(')їзду будинку загублено зв(')язку
 ключів із дерев(')яним брел(')оком, на якому вирізьблено ім(')я Св(')я-
 тослав. Про знахідку прошу повідомити за номером ... Наперед
 зд(')ячний(а).

194 ПОПРАЦЬОУЄТЕ В ПАРАХ. Складіть словниковий диктант із шести слів на
 основі правила вживання апострофа. Продикуйте диктант однокласнику (одно-
 класниці), перевірте написання.

195 Спишіть речення, вставляючи, де потрібно, апостроф і розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми й пунктограми.

1. Полум..яні язики відривалися від гілок поволі* спадали до землі й кричали під ногами (*У. Самчук*). 2. Бджоли сонячним дощем падають на медв..яний лан (*М. Стельмах*). 3. Сміються плачуть солов..ї і б..ють піснями в груди (*Олександр Олесь*). 4. Маю я св..яте синівське право з матір..ю побути на самоті (*В. Симоненко*). 5. І океанів тих немає, щоб вірні роз..еднать серця (*М. Рильський*).

*Поволі – (рос.) медленно, потихоньку.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Підкреслена буква позначає твердий звук у кожному слові рядка

А щирий, зефір

В любити, гучний

Б морський, природа

Г річка, корінь

2. Усі приголосні дзвінки в обох словах рядка

А файл, зуб

В база, скайп

Б дуб, гедзь

Г дощ, джаз

3. Однакова кількість звуків і букв у кожному слові рядка

А джазовий, їстоньки, підйомний

Б дзвякає, яблунька, родючий

В кав'ярня, щирість, учениця

Г онлайнівий, тьмяний, гущавінь

4. Апостроф на місці пропуску треба писати в кожному слові рядка

А рідв..яний, під..еднати, ластів..я

Б тьм..яний, об..ект, пів..ідальні

В арф..ярка, зв..язківець, бар..єр

Г св..ященик, розв..язати, безвір..я

5. Знак м'якшення на місці пропуску треба писати в кожному слові рядка

А полтавс..кий, балкон..чик, здаєт..ся

Б брин..чати, сіл..ський, внучен..ці

В сім..десять, малесен..кий, зірон..ці

Г на стеблин..ці, одес..кий, донец..кий

6. Запишіть слова *тямущий, яблунька* фонетичною транскрипцією.

§ 24. СКЛАД. ОСНОВНІ ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ ЧАСТИН СЛОВА

Про те, із чого утворюються склади, як перенести слово з рядка в рядок, а також про те, чому деякі слова не можна переносити

ВІСЛАДАЙМО. Що таке склад слова?

196 Прочитайте слова, які поділено на склади. Чи збігається в словах кількість голосних із кількістю складів? Чи є склади без голосного? А без приголосного? Зробіть висновок, з чого утворюються склади та від чого залежить їхня кількість у слові.

Мо-ре-пла-вець, твор-чий, о-вес, фа-у-на.

Поняття складу

Склад (рос. слог) – це частина слова, яку вимовляють одним поштовхом видихуваного повітря.

НАПРИКЛАД: о-лі-вець, книж-ка.

Склад утворюється або тільки з одного голосного звука, або поєднанням одного голосного з одним чи кількома приголосними.

Види складів

Види складів

<p>Відкриті Закінчуються голосним звуком: <i>мо-ре</i></p>	<p>Закриті Закінчуються приголосним звуком: <i>дав-ній</i></p>
---	---

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У слові стільки складів, скільки в ньому голосних звуків.

197 Прочитайте виразно слова, роблячи паузу між складами. Які із цих складів відкриті? Простежте, чи збігається у слові кількість складів з кількістю голосних звуків.

О-сінь, сі-вал-ка, буль-йон, вір-ний, Дні-про-пе-тровськ, се-стра, сон-це, пе-ре-дзвін, про-сте-жи-ти, а-ло-е, щас-тя.

198 Спишіть, поділяючи слова на склади (де можливо). Підкресліть відкриті склади. Позначте наголос. Які з поданих слів односкладові, а які – двоскладові?

Світязь, тролейбус, ожеледь, виходити, вірність, сім'я, каштани, сільський, тінь, фізіологія, арія, віхола, день, вітер, високо, мобільний.

199

Хто зможе дібрати слово, у складах якого «заховалося» щонайменше дві ноти? А хто добере три таких слова? А п'ять?

ПРАЗОК. По-мі-до-ри, не-ре-до-вий.

Перенос слова

Частини слів з рядка в рядок переносимо за складами. **НАПРИКЛАД:** ком-байн, ко-ло-дязь. При цьому потрібно дотримуватися викладених нижче правил.

Правила переносу	Приклади
Одну букву не можна залишати в попередньому рядку або переносити в наступний	оло-во, а не о-лово
Не можна розривати буквосполучки <i>дж, дз</i> , якщо вони позначають один звук – [дж], [дз] або [дз']	гу-дзик, а не гуд-зик
Знак м'якшення і апостроф залишають біля попередньої букви	роз'-яснити, шість-ма
При переносі складних слів не можна залишати в попередньому рядку букви другої частини слова, якщо вони не становлять складу	овоче-сховище, а не овочес-ховище
Не можна розривати буквосполучки <i>йо,ьо</i>	ра-йон, давньо-го
Не можна відривати скорочення від слів, яких вони стосуються	2012 р., 5 кг, Т. Г. Шевченко

У решті випадків, які не підходять під викладені вище правила, можна довільно переносити слова за складами. **НАПРИКЛАД:** Дні-про-й Дніп-ро; се-стра й сест-ра; суспіль-ство й суспільст-во; зем-ля і зе-мля; жит-тя і жи-ття.

200

ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому невеличке слово *олія* можна поділити а-на три склади, але перенести з рядка в рядок не можна.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не слід плутати правила поділу слова на склади з правилами переносу. **ПОРІВНЯЙМО:**

Поділ на склади	Частини для переносу	ОРФОГРАМА
о – зе – ро	озе – ро	Перенос слів з рядка в рядок

201

Визначте, за яким правилом у кожній групі слова поділено на частини для переносу. Доберіть до кожної групи 1–2 аналогічних приклади і запишіть.

1. Си-джу, гу-дзик. 2. Мово-знавство, старо-слов'янський.
 3. Буль-йон, братньо-го. 4. Даль-ній, від'-ємний. 5. Обо-рона,
 зе-ро.

202 Поділіть слова на частини для переносу (де це можливо) і запишіть.

ЗРАЗОК. Ін-тер-нет.

- Потривожити, ходжу, віджити, підземний, 4 кг, алея,
 3 Коцюбинський, бездоріжжя, земля, гудзик, птаство, крає-
 вство, обкласти, землетрус, витрачати, дальній, надзвичай-
 ні. бур'ян, низько, академія, далекосхідний, Десна, вишня,
 4 український, 2014 р., п'ятигранний, район, визнати.

203 Спочатку поділіть подані слова на склади, а потім – на частини для пе-
 ресу (де це можливо). Запишіть слова парами (за зразком). Чи завжди збіга-
 ється кількість складів у слові з кількістю частин, які можна переносити? Чому?

ЗРАЗОК. Я/го/да – яго-да.

- Орач, мрія, зумію, олівець, міський, п'ятнадцятий, Азія,
 4 вишня, оберіг.

§ 25. НАГОЛОС

Про наголошені й ненаголошені склади, про наголошування окремих слів, а також про фонетичний розбір слова

204 1. Прочитайте пари слів. Простежте, як зі зміною наголосу (рос. ударе-
 ння) змінюється лексичне значення слова. Розкажіть про роль наголосу в мові.

Дорога – доро́га, бігом – біго́м, па́рне – парне́, ніко́ли – ніколи́.

2. З кожним словом однієї з пар (на вибір) складіть усно словосполучення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Деякі слова можуть мати **подвійний** наголос. **НАПРИКЛАД:** за́гадка і зага́дка; по́милка і помі́лка; за́вжди і завжди́.

205 1. Прочитайте вголос слова, чітко вимовляючи голосні та приголосні
 звуки. Зверніть увагу на місце наголосу. Назвіть ненаголошені склади.

Ви́гадка, ви́падок, легкий́, новий́, прості́й, швидкі́й, від-
 везти́, навча́ння, чита́ння, диха́ння, діало́г, дітьми́, ста́туя, до-
 стучо́у, живо́пис, зага́дка, сантиме́тр, обру́ч, дочка́, спина́.

2. З двома поданими словами (на вибір) складіть і запишіть речення. Прочи-
 тайте ці речення вголос.

206 Прочитайте слова українською та російською мовами, звертаючи увагу
 на місце наголосу. Схарактеризуйте подібність і відмінність цих слів в обох мовах.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
вѣрба	верба
ремѣнь	рѣмїнь
крапива	кропива
дѣчка	дѣчка
олѣнь	олѣнь
обруч	обруч

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
новѣй	новий
тѣнкій	тонкий
твѣрды	твердий
толсты	товстий
старѣй	старий
одиннадцат	одиннадцат

207

I. Спiшiть слова, позначте мiсце наголосу. За потреби скористайтесь словничком наголосiв, поданим у додатках.

Новий, гетьманський, виразний, олень, завдання, український, лiтопис, запитання, **одиннадцат**, кидати, дiалог, кiлометр, легкий, чотирнадцат, корисний, столяр.

II. Видiлене слово запишiть фонетичною транскрипцією, а також подiлiть на склади. Який iз цих складiв наголошений, а якi – ненаголошенi?

український
одиннадцат
чотирнадцат
дiтьми
легкий
спина

208

ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви прийшли в магазин, щоб купити канцтовари. Зверніться до продавця і замовте товар відповідно до поданого списку, правильно наголошуючи слова.

Потрiбно купити:

1) 11 олівців	4) лiнiйку (20 сантиметрiв)
2) маркер (тонкий)	5) блокнот iз твердою обкладинкою
3) вузький скотч	6) клеїтку стрiчку

209

ТРЕТЕ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, у якому наголошений другий склад. За потреби скористайтесь словничком наголосів, поданим у додатках.

1. Легкий, кiлометр, одиннадцат.
2. Середина, дихання, горошина.
3. Вести, олень, льодовий.
4. Нести, листопад, випадок.

210

За орфоепічним словником і словником наголосів проаналізуйте статус слів *людський* і *сміятися*. Розкажіть, як побудовані ці словники.

Фонетичний розбір слова

Послідовність розбору

1. Записати слово фонетичною транскрипцією (під час письмового розбору).

2. Визначити, яка кількість складів у слові та які з них **відкриті**, а які **закриті**.
3. Указати голосні звуки, дати їм характеристику (наголошені чи ненаголошені) та пояснити позначення на письмі.
4. Указати приголосні звуки, дати їм характеристику (тверді чи м'які; дзвінкі чи глухі; губні; шиплячі) та пояснити позначення на письмі.
5. Визначити кількість букв і звуків у слові.

Зразок письмового розбору

Дідусь – [д'ідус']; ді-дусь: 2 склади; I – відкр., II – закр.
 [i] – гол., ненагол., буква і; [y] – гол., нагол., буква у;
 [д'] – пригол., дзвін., м'як., буква д; [д] – пригол., дзвін.,
 тв., буква д; [с'] – пригол., глух., м'як., букви с і ь.
 6 букв, 5 звуків.

211 І. Прочитайте текст перший раз мовчки. Визначте усно місця пауз, логічно наголошені слова, оберіть необхідний темп мовлення. Прочитайте текст другий раз уголос. Розкажіть, що собою символізує рушник. У яких народних традиціях його використовують?

ДАВНІЙ НАШ ЗВИЧАЙ

Рушник на стіні. Давній наш звичай. Не було, здається, жодної в Україні оселі, якої не прикрашали б рушниками. Вони навчали любити свою землю і не забувати батьківську домівку. Хата без рушників, вважали в народі, як родина без дітей.

Рушник. Він пройшов крізь віки, і нині усимволізовує чистоту почуттів, глибину безмежної любові до своїх дітей, до всіх, хто не черствіє душею (За В. Скуратівським).

І. Виконайте усно фонетичний розбір виділених слів за поданим вище зразком. Розбір двох з них (на вибір) запишіть.

ІІ. 1. Хто знайде в тексті слово з найбільшою кількістю складів? 2. Хто знайде односкладове слово з п'яти букв?

212 Спишіть текст «Давній наш звичай» (вправа 211). Підкресліть слова, у написанні яких, на вашу думку, можна допустити помилку.

ЗВУКИ, ЯКІ КВАКАЮТЬ

Майже в усіх мовах світу звуки творяться шляхом видихання повітря, а в бушменських мовах (племена Південної Африки) – навпаки. Їхні звуки називаються клацаючими, або кліксами. Наприклад, є звук «квакаючий». Є звук, що нагадує бухання корка. В одній з бушменських мов кількість кліксів становить 60 %. Мовлення такою мовою створює дивне враження якогось клацання, квакання, звуків поцілунків (з посібника).

ЦІКАВО ЗНАТИ!

ТРЕНУЙМО ВИМОВУ

СКОРОМОВКИ

1. Через грядку гріб тхір ямку.
2. Ніс Гриць пиріг через поріг, став на горіх, упав на поріг.
3. Пиляв Пилип поліна з лип, притупив пилку Пилип.

НА ДОЗВІЛІ

ЧАРІВНЕ КОЛЕСО

Знайдіть слова, які «заховалися» в колесі. Читати можна в будь-якому напрямку, але не пропускаючи букв.

ПЕРЕТВОРЕННЯ

1. Перетворіть козу на вовка. Для цього, замінюючи щоразу одну букву, утворюйте нове слово, поки не «дійдете» до слова вовк.
2. Так само перетворіть море на поле.

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

1. Яке слово об'єднує 33 букви?
2. Який звук треба додати до слова іду, щоб швидше дістатися до якогось місця?
3. Назви яких букв починаються з е?
4. Що треба зробити з кладом, щоб знайти приміщення для його зберігання?
5. Як за допомогою звуків перетворити джмеля на рослину?
6. Який звук позначаємо на письмі трьома буквами?

§ 26. ГОЛОСНІ НАГОЛОШЕНІ ТА НЕНАГОЛОШЕНІ, ЇХ ВИМОВА І ПОЗНАЧЕННЯ НА ПИСЬМІ

Про особливості вимови звуків [e], [u], [o], а також про те, коли в слові пишемо букву e, а коли – u

ПРИГАДАЙМО. Як перевірити написання букв e, u в коренях слів?

Вимовте вголос подані слова, звертаючи увагу на місце наголосу. Простежте, чи чітко й виразно звучать голосні [e], [u] у словах першої колонки. А другої? Зробіть висновок про особливості вимови звуків [e], [u] в наголошених і ненаголошених складах.

зима́
височі́нь
озе́ро

зімо́нька
ви́соко
озе́р

[a], [y], [i]

Усі наголошені* голосні вимовляємо чітко й виразно. Так само чітко й виразно вимовляємо ненаголошені [a], [y], [i]. **НАПРИКЛАД:** [ма́л'уно́к], [о́с'и́н'а], [ме́ду].

[o]

Ненаголошений [o] перед складом із наголошеним [y] вимовляємо з наближенням до [y]. **НАПРИКЛАД:** [зо́узу́ла]. В інших випадках голосний [o] вимовляємо чітко.

[e], [u]

Ненаголошений [e] вимовляємо переважно з наближенням до [и]. **НАПРИКЛАД:** [зе́рно́], [о́зеро]. Ненаголошений [и] вимовляємо переважно з наближенням до [e]. **НАПРИКЛАД:** [пле́ве́], [зі́ма́]. Проте в закінченнях неаголошені [e], [и] звучать виразно: [мо́ре], [ма́ми].

*Голосні наголошені й ненаголошені – (рос.) ударные и безударные.

214 Запишіть слова фонетичною транскрипцією і прочитайте їх уголос, звертаючи особливу увагу на вимову ненаголошених [e], [и], [o]. Поясніть вимову цих звуків.

Богу́н, голу́бка, леле́ка, стежечка́, зимо́ю, хижак.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Український звук [и] менш напружений, ніж російський [ы].

215 Прочитайте слова російською та українською мовами. Вимовляючи російський звук [ы], напружуйте язик і відсувайте його назад. При вимові українського [и], навпаки, розслабляйте язик, просувайте його наперед і трохи вниз.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
сыр, рыба, дым, мыть, сын	сир, риба, дим, мити, син

216 Вимовте слова російською та українською мовами. Яка відмінність спостерігається у вимові звуків, позначених виділеними літерами?

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
вода [вада́]	вода [вода́]
золотой [залато́й]	золотий [золотий́]
молоко [малако́]	молоко [молоко́]
доброта [даброта́]	доброта [доброта́]

217 I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Прочитайте перекладений текст уголос, звертаючи особливу увагу на вимову наголошених і ненаголошених голосних. Скористайтеся поданим нижче словничком.

Цветы кувшинки всплывают на поверхность воды и раскрываются рано утром. К вечеру они снова закрываются и прячутся под воду. Но так бывает только при хорошей погоде, когда солнечно и сухо. Если приближается ненастье, цветки либо вовсе не показываются из воды, либо прячутся раньше времени. Следовательно, по поведению цветков можно предсказывать погоду.

II. Порівняйте вимову і написання виділених слів в обох мовах.

Словничок

Кувшинка – (укр.) латаття; *ненастье* – (укр.) негода, непогода; *следовательно* – (укр.) отже; *предсказывать* – (укр.) передбачати.

Букви е, и

Написання букв на позначення **ненаголошених [е], [и]** в коренях слів можна перевірити **наголосом**. Для цього потрібно змінити слово або дібрати до нього **спільнокореневе** так, щоб **ненаголошений** голосний [е] або [и] став **наголошеним**. **НАПРИКЛАД** *великий*, бо *вѣлич*; *липневий*, бо *ліпень*.

Якщо написання слова з **ненаголошеним** голосним не можна перевірити **наголосом**, то користуємося такими правилами:

У коренях слів пишемо

букву <i>е</i> :	букву <i>и</i> :
<ul style="list-style-type: none"> у сполуках <i>-ере-, -еле-</i>: <i>лелека, очерет</i> якщо при зміні слова сумнівний звук випадає: <i>вітер, бо вітру</i> якщо при зміні слова сумнівний звук чергується з [і]: <i>осені, бо осінь</i> 	<ul style="list-style-type: none"> у сполуках <i>-ри-, -ли-</i> у відкритих складах: <i>гриміти, глитати</i> у деяких дієсловах перед <i>р, л</i>, якщо далі є наголошений суфікс <i>-а-</i> (всупереч перевірному слову): <i>стира́ти, хоч стерти; здира́ти, хоч дерти</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Написання ненаголошених [е], [и] не завжди можна пояснити правилом. **НАПРИКЛАД:** *левада, кишень, минулий, пшениця, герой, плекати, чекати, легенда, чернетка, держав, метро, пиріг, колектив, мелодія*. Провопис таких слів треба запам'ятати.

ОРФОГРАМА

Букви *е, и* на позначення ненаголошених голосних у коренях слів

218 І. Спійшіть слова, вставляючи пропущену букву *е* або *и*. Поряд напишіть перевірні слова з наголошеними [е], [и]. Позначте наголоси й корені в словах.

ЗРАЗОК. *Медо́вий* – *ме́д*.

Безз..мельний, с..лянин, зуп..нитися, пор..нати, в..сло, з..литися, л..пневий, в..чірній, т..плиця, ст..бло, ш..рокий, з..мувати, в..шневий, ст..лити.

Виділене слово перекладіть російською мовою. Запишіть українське та російське слово фонетичною транскрипцією. Порівняйте його вимову й написання в обох мовах.

219 Доберіть до слів таку їхню форму, щоб ненаголошений звук [е] випав. Запишіть слова парами, позначте орфограму. Поясніть написання букви *е* в ненаголошених складах поданих слів.

ЗРАЗОК. *Чо́вен* – *у чо́вні*.

Півень, вітер, терен, рівень, тиждень, гривень, кашель.

220 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою слова. Змініть свої слова або доберіть до них спільнокореневі так, щоб ненаголошений звук [е] прочергувався з [і]. Перевірте один в одного виконання завдання. Зробіть спільно висновки про те, чому в коренях усіх поданих слів пишемо букву *е*.

ЗРАЗОК. *Летіти* – *літати*.

Для першого учасника: сплесті, променистий, пекти.

Для другого учасника: затекти, дзвеніти, мести.

221 І. Прочитайте вголос текст, звертаючи особливу увагу на вимову наголошених і ненаголошених голосних. Визначте його основну думку. Доберіть свій варіант заголовка.

МУЖНЯ УКРАЇНКА

У давні часи потерпала* наша земля від нападів ординців. Зупинилися якомсь нападами біля степової річки на перепочинок**. Іржали коні, галакала татарва, тужили й плакали полонені. І лише одна красива дівчина з-поміж бранців мовчала, не плакала, не тужила.

Мужня україно! Не скорилася ти ворогам, не хотіла, щоб твої сльози їх потішали. А про відважних складають легенди...

Підвела полонянка голову, глянула в ясне небо. Там ширяли степові орли. І тут сталося диво. Перетворилася дівчина на орлицю і полетіла вгору до пташиного гурту.

Перелякані татари повтікали. Прийняли орли дівчину в свою родину, і стала вона їхньою сестрою. А залишені татарами бранці розійшлися Україною й розповіли землякам про бачене диво (*Легенда*).

**Потерпати* – (рос.) страдать.

***Перепочинок* – (рос.) передышка, отдых.

I. Випишіть слова з ненаголошеними [е], [и] в коренях. Позначте орфограми, поясніть написання.

II. Складіть і запишіть речення про героїчне минуле українського народу, використовуючи одне із запропонованих слів: *легендарний, величний, минулий, степовий*.

I. Спишіть слова, вставляючи пропущені букви *е* або *и*. Позначте орфограми. Правильність написання слів, щодо яких маєте сумнів, перевірте за словником.

Ст..повий, майст..р, л..лека, приб..р..жний, зв..селити, тр..вога, в..дмідь, бр..ніти, м..лодія, ос..ні, дзв..нить, ч..решня, гр..міти, підз..мелля, з..рновий, вел..тень, кол..сати, тижд..нь, дал..чінь, пром..ніє, вит..рати, лш..ниця.

левада
минулий
пшениця
мелодія

II. З одним словом (на вибір) складіть і запишіть питальне речення.

I. Запишіть слова групами залежно від правила написання букв *е*, *и* в корені: 1) [е] чергується з [і]; 2) з випадним [е]; 3) сполуки *-ере-*, *-еле-*; 4) у корені перед наголошеним суфіксом *-а-*; 5) не можна пояснити правилом. Вставте пропущені букви.

Оч..рет, т..леграма, ч..мпіон, каш..ль, бер..гиня, дол..тіти, відб..рати, л..вада, шел..стіти, майст..р, ч..кати, завм..рати, к..шеня, ч..ревики, в..лосипед, запл..сти, ш..ренга.

II. З одним словом (на вибір) складіть і запишіть спонукальне речення.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ОРФОЕТИЧНИЙ ТРЕНАЖЕР

Звук [о] вимовляйте чітко, не зближуючи його з [а].

Вода, договір, дорóга, полéжати, золотий, добро, молочний, молодий, хороший, Оксана, голова, робота, зоря, кропива, ко-рова, костюм.

І ТАКЕ БУВАЄ!

– Ми посадили біля школи гарний *клинок**, – розповідає мамі Світлана.

– І ти думаєш, що з нього щось виросте? Напевно, ти хотіла сказати *кленок*?

– Ні, ось навіть в орфографічному словнику написано – *клинок*.

Поясніть, чому сталося непорозуміння. Чого не знала Світлана?

**Клинок* – знаряддя, яким ріжуть, колють або рубають.

§ 27. ВИМОВА ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ. УПОДІБНЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ

*Про те, як один звук впливає на інший,
як перевірити написання слова з приголосним,
який звучить невиразно, та взагалі про правильну вимову*

ПРИГАДАЙМО. Чим дзвінки приголосні відрізняються від глухих, а м'які від твердих?

224 Вимовте вголос слова, звертаючи увагу на глухі приголосні, позначені виділеними буквами. Визначте позицію цих звуків у словах (перед голосним чи приголосним, глухим чи дзвінком). Простежте, у якій колонці вказані звуки звучать чітко, виразно, а в якій – як парні їм дзвінки. Зробіть висновок про особливості вимови глухих приголосних.

просьба
боротьба

просити
боротися

Вимова звуків

В українській мові приголосні в кінці слів, а також у середині слів **перед голосними** вимовляємо **чітко, виразно**. **НАПРИКЛАД:** *дід* [д'ід], *мороз* [мороз].

Уподібнення

Приголосні, які стоять поруч, можуть впливати один на одного.

Наближення у звучанні одного звука до іншого називають уподібненням (рос. уподоблением). **НАПРИКЛАД:** пишемо *просьба*, а вимовляємо [прóз'ба], бо глухий [с'] перед дзвінком [б] уподібнився до нього за дзвінкістю.

Уподібнення приголосних звуків

Глухі перед дзвінками уподібнюються до парних дзвінків	<i>боротьба</i> [бород'ба]
<ul style="list-style-type: none"> Дзвінкий [г] перед глухими в деяких словах (<i>нігті, кігті, легко, вогко, дьогтю</i> тощо) оглушується; його вимовляємо як [х]; префікс <i>з-</i> перед глухими вимовляємо як [с]; кінцевий приголосний у префіксах <i>роз-, без-</i> перед глухим вимовляємо дзвінко (у повільному темпі мовлення) або <i>глухо</i> (у швидкому темпі) 	<i>легко</i> [лэхко] <i>зсунув</i> [с:унув] <i>розписав</i> [розпи'сав] і <i>росписав</i> [роспи'сав]

Уподібнення приголосних звуків

Тверді приголосні перед м'якими уподібнюються до парних м'яких	<i>пісня</i> [п'іе'н'а]
Звуки [з], [ц], [с] перед шиплячими [ж], [ч], [ш] змінюються відповідно на [ж], [ч], [ш]	<i>зжати</i> [ж:а́ти]
Шиплячі [ж], [ч], [ш] перед [з'], [ц'], [с'] змінюються відповідно на [з'], [ц'], [с']	<i>книжці</i> [кніз'ц'і]
Сполучення <i>-ться</i> вимовляємо як [ц':а], а <i>-шся</i> вимовляємо як [с':а]	<i>пишуться</i> [пйшц':а] <i>дивишся</i> [дйвіе'с':а]

225 Прочитайте правильно слова, користуючись транскрипцією. Поясніть вимову звуків, позначених виділеними буквами.

БРАЗОК. У слові *боротьба* звук, позначений виділеною буквою, під впливом дзвінкого [б] вимовляємо як дзвінкий [д'].

Вишгород [вй́жгород],
на флешці [флєс'ц'і],
легкий [ле'хкйй],
зсадити [с:адй́ти],
зжитися [ж:й́тис'а],
танці [тан'ц'і],
радість [ра́дй́е'т'],
білочці [б'й́лоц':і],
вбачся [вй́бац'с'а].

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові **дзвінки** приголосні, як правило, **не оглушують**ся. А в російській мові в кінці слова і в позиції перед глухим приголосним дзвінкі оглушуються. **ПОРІВНЯЙМО:**

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
зуб [зуп]	зуб [зуб]
город [гóрот]	город [гóрод]
ножка [но́шка]	ніжка [н'й́жка]

226 Вимовте чітко слова українською і російською мовами, звертаючи увагу на вимову дзвінких приголосних, позначених виділеними буквами. **Не допускайте оглушення** цих звуків в українській мові.

Слід – след, солодкий – сладкий, будка – будка, хліб – хлеб, берізка – берёзка, низько – низко, алмаз – алмаз, поріг – порог, сніг – снег.

227 Запишіть слова фонетичною транскрипцією і вимовте їх правильно. Перевірте виконання за орфоепічним словничком, поданим у додатках.

Рідня, сережка, швидкий, легко, молотьба, (у) книжці, (у) сорочці, зсунути, безжурний, дивинься, вітається.

228 Прочитайте речення. Випишіть слова, за вимови яких відбувається уподібнення приголосних. Вимовте ці слова відповідно до норм орфоепії та запишіть фонетичною транскрипцією.

ЗРАЗОК. Слід [с'л'ід].

ПИШЕМО	ВИМОВЛЯЄМО
-жці	[з'ц'і]
-чці	[ц':і]
-шці	[с'ц'і]

- У лузі пахне вогкою травою (О. Гончар).
- З туману тихо, мов русалки, ідуть берізки до води (Д. Іванов).
- А небо засніжене ніжно так ніжиться (О. Лященко).
- Солодкий мед духмяно пахне в ніч (Г. Овсієнко).
- Життя, кажуть, зжити – не поле перейти (Панас Мирний).
- Ген-ген поміж куців малини переповз по стежці вуж (Є. Гуцало).
- Тепле слово і кішці приємне (Нар. творчість).

229 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в усному мовленні можна слутати подані парама слова.

- Мишці – (у) мисці.
- Казці – (у) касці.

230 Прочитайте речення спершу так, щоб кінцевий звук у префіксах виділених слів вимовлявся як [с], а потім – як [з]. Від чого це залежить?

ЗРАЗОК. Безпечний – [бе^изпéчний] і [бе^испéчний].

- Та раптом пісня з закутків нічних розсипалась, як бісер, край дороги (Ю. Вавринюк).
- Вербова гілка на столі у мене розцвіла... (М. Рильський).
- Безтурботний і від води товстіє (Нар. творчість).

231 Прочитайте речення, дотримуючись правил орфоепії. Визначте, у якому з виділених слів префікс з вимовляємо як [ж], у якому – як [с], а в якому – як [з]. Від чого це залежить?

- Зерно до зерна треба зжати сповна
- Із чужого воза і посеред дороги зсадять.
- Хто знання має, той мур зламає (Нар. творчість).

232 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що вчитель фізкультури попросив вас повідомити (усно) вашим однокласникам про проведення шкільних олімпійських ігор. Чи зможете ви правильно вимовити назви видів спорту?

У наступну суботу на стадіоні відбудеться відкриття шкільних олімпійських ігор. До програми змагань включено такі види спорту: *легка атлетика, важка атлетика, вільна боротьба, фехтування, стрибки на батуті, футбол, гандбол, баскетбол.*

233 Прочитайте слова, вимовляючи дзвінкі звуки, які позначено виділеними буквами. Поясніть написання слів. Для цього усно змініть слово або доберіть спільнокореневе так, щоб після сумнівного приголосного був голосний звук.

ЗРАЗОК. *Вудка – вудочка.*

Грядка, солодкий, редька, берег, ходьба, голуб, гребти, рибка, близько, везти, гризти, мотузка, серезки, стружка, ніжка, дужка, мажте.

**Сумнівний
приголосний**

Щоб правильно написати слово із сумнівним приголосним, треба так змінити слово чи дібрати до нього спільнокореневе, щоб після сумнівного приголосного був голосний. **НАПРИКЛАД:** кігті, бо кіг^ть; ложка, бо лож^ечка.

Написання деяких слів не можна перевірити за допомогою правила. **НАПРИКЛАД:** вокзал, призьба, футбол та ін.

ОРФОГРАМА

Буква, що позначає сумнівний приголосний звук

234 I. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Поряд запишіть перевірне слово (де це можливо). Написання слів, до яких не можна дібрати перевірне слово, перевірте за словником.

Лю(д,т)ський, фу(д,т)больний, боро(д,т)ьба, бере(г,х)ти, ски(б,п)ка, ва(ж,ш)ко, ни(з,с)ько, ні(г,х)тик, бри(з,с)ки, кі(х,г)-ті, при(з,с)ьба, моло(д,т)ьба, сте(ж,ш)ка, у ді(ж,з)ці, во(к,г)зал, баске(т,д)бол, у ло(ж,з)ці.

II. Підкресліть слова, за вимови яких відбувається уподібнення приголосних. За потреби скористайтеся орфоепічним словничком, поданим у додатках.

235 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Розподіліть між собою групи слів. Продикуйте один одному слова, дотримуючись норм вимови глухих і дзвінких приголосних. Перевірте написане.

1. Легкий, нігті, подружці, натхнення, підказка, довідка, боротьба, ліжко.

2. Вогкий, кігті, дочці, солодкий, просьба, смужка, ходьба, рідко.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ОРФОЕПІЧНИЙ ТРЕНАЖЕР

Вимовте чітко слова, дотримуючись поданої інструкції.

Звуки [б], [д], [з], [ж] вимовляйте дзвінко, не допускаючи їх оглушення.

Дуб, горб, лісоруб, будка, обпікся, розвідка, швидко, кладка, хід, прудко, берізка, черногуз, гарбуз, низка, верболіз, казка, боягуз, в'язка, стежка, доріжка.

§ 28. ПОДВОЄНІ БУКВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗБІГУ ОДНАКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, як на межі частин слова збігаються однакові приголосні, та про позначення цих звуків однаковими буквами

ПРИГАДАЙМО. Що таке корінь, префікс і суфікс слова?

236 Прочитайте вголос слова. Зверніть увагу на вимову звуків, позначених двома однаковими буквами. На межі яких частин слова збігаються ці приголосні? Зробіть висновок, у яких випадках простежується збіг однакових приголосних.

Осінній, сонний, оббігти, беззвучний, спеццех.

**Подвоєння
букв**

Приголосні звуки в деяких випадках позначаємо **подвоєними буквами** (двома однаковими буквами), а в транскрипції – значком [:]. **НАПРИКЛАД:** осінній [ос'і́н'і́й].

**Збіг
при-
голосних**

Два однакові приголосні звуки можуть збігатися на межі:

✓ префікса й кореня	відділити, оббігти
✓ кореня й суфікса	денний, розрісся
✓ двох суфіксів	глибинний, письменник
✓ частин складного слова	спорттовари, спеццех

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У прикметниках, утворених від іменників за допомогою суфіксів *-ан-* (*-ян-*), *-ин-*, *-їн-*, букву *н* не подвоюємо. НАПРИКЛАД: *глиняний*, *журавлиний*, *солов'їний*.

ОРФОГРАМА

Подвоєні
букви

37 І. Прочитайте текст. Обґрунтуйте його поділ на абзаци. Чи доводилося бувати на гірських річках? Розкажіть про свої враження.

ПІСЕННА ДУША ЧЕРЕМОШУ

Відавна переказують, що до схід сонця злітаються із **Чорногіри*** найдужчі орли полоскати свої дзьоби і крила в бистри-**ні** Черемошу. Ріка ця несе водограї, щоб химерними закрути-**вми** обіймати задумливі гуцульські гори. Шумить, вирує і **ш**яється Черемош, як оскаженілий, розпорошує дрібні бризки, **об**биває камінні береги.

Про що шепочуть пінні хвилі? Які таємниці ховає в собі незмовкна мелодія невидимих струн зачарованої арфи? Яку пісню награв вона, де її початок і кінець? Серцем пізнавати її глибинну печаль і коломийково-грайливі наспіви – така вдача гуцула, що увібрав у свою мову та пісню голос рідної ріки.

Снує одвічну пісню швидкоплинний Черемош, а її відгомін западає в душу... (За І. Пільгуком).

**Чорногіра* – гірський масив у Карпатах.

ІІ. Знайдіть і прочитайте виразно шість словосполучень зі словами, у яких є подвоєні букви. Поясніть особливості вимови та написання цих слів.

238 I. Перекладіть слова українською мовою і запишіть в три колонки залежно від місця збігу приголосних: 1) на межі префікса й кореня; 2) на межі кореня й суфікса; 3) на межі частин складного слова. Позначте корені в словах, підкресліть орфограми.

Туманность, осенний, отдаляться, юннат*, беззубый, физзарядка, оббивать, стенной, поддастся, сезонный.

*Юннат – юний натураліст.

II. Запишіть слово *туманність* фонетичною транскрипцією. Визначте в ньому кількість звуків і букв. Порівняйте вимову та написання цього слова в українській і російській мовах.

239 Утворіть і запишіть слова з подвоєними буквами, додаючи до поданих слів один з префіксів з довідки. Позначте ці префікси, підкресліть та поясніть орфограми.

Бігати, бити, бризкати, земельний, зоряний, ділити, з'єднувати, дати, дерти, дражнити.

ДОВІДКА. Об-, без-, від-, воз-, під-

240 Утворіть і запишіть слова з подвоєними буквами, додаючи до поданих слів суфікс *-нн-*. Позначте цей суфікс.

ЗРАЗОК. Камін – камінний.

Полудень, телефон, закон, рівнина, зміна, мільйон, екран, істина, судина, салон, баштан.

ПОРІВНЯЙМО:

Пишемо <i>-нн-</i>	Пишемо <i>-н-</i>
Змін+нний (бо утворено від зміна)	Бджол+инний (бо утворено від бджола)

241 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Спишіть словосполучення, вставляючи, де потрібно, букву *н*. Перевірте один в одного написання.

Цін..ий подарунок, журавлин..ий клич, двохвилин..а затримка, осин..е гніздо, Півден..ий Буг, щоден..е меню, олов'я..н..ий солдатик.

242 Поясніть різницю у вимові, написанні та значенні виділених слів кожної пари. Якими частинами мови є ці слова? З кожним словосполученням однієї пари (на вибір) складіть усно одне речення.

Ціна товару – цінна порада; хвилина мовчання – хвилинна перерва; відома істина – істинна мужність.

243 І. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, пропущену букву. Підкресліть орфограму, обґрунтуйте написання.

Від..авна, дерев'ян..ий, глибин..ий, безвин..о, закон..о, без..ий, бджолин..ий, без..ахисний, електрон..ий, кін..ий, ..аватися, годин..ик, закордон..ий, від..зеркалення, роз..броїти, спорт..овари, розріс..я.

ІІ. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією. Які орфограми «заховатися» в кожному з них?

244 Спишіть перший абзац тексту «Пісенна душа Черемошу» (вправа 237). Підкресліть вивчені орфограми.

§ 29. ПОДВОЄНІ БУКВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОДОВЖЕНИХ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, у яких випадках у словах подовжуються приголосні звуки, та про позначення таких звуків на письмі двома однаковими буквами

ПРИГАДАЙМО. Які є м'які звуки?

245 Прочитайте вголос іменники жіночого роду. Визначте їхній відмінок та число. Між якими звуками (голосними чи приголосними) стоять звуки, позначені виділеними буквами? Зробіть висновок про подвоєння букв в іменниках жіночого роду.

ніччю	радістю
напороттю	щирістю
памороззю	любов'ю

Подовжені звуки Подвоєними буквами позначаємо на письмі подовжені м'які і напівпом'якшені приголосні.

Подовжуються приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [ж'], [ч'], [ш'] між голосними в таких випадках:	Приклади
в іменниках середнього роду на -я Виняток: назви малих за віком тварин (<i>гусеня, каченя</i>)	<i>збіжжя, знання, гілля, читання</i>
у деяких іменниках чоловічого й жіночого роду на -я Виняток: слово <i>стаття</i> у формі Р. в. мн. – <i>статей</i>	<i>суддя, Ілля, рілля, стаття</i>
в іменниках жіночого роду, що закінчуються на приголосний, у формі орудного відмінка однини	<i>ліччю, подорожжю</i>
у формах дієслова <i>лити</i> та споріднених дієсловах	<i>лляю, зілляти</i>
у прислівниках на -ня, -нню	<i>спросоння, попідтинню</i>

Подовження зберігається і в усіх похідних словах (*життя – життєвий, гілля – гіллячка*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Приголосні подовжуються, якщо стоять між голосними.

ПОРІВНЯЙМО: *миттю – радістю*.

2. Не подовжуються губні приголосні та [р]. НАПРИКЛАД: *любов'ю, кров'ю, матір'ю*.

246 І. Вимовте чітко слова. Поясніть наявність чи відсутність у них подвоєння букв.

Запоріжжя, Закарпаття, Поволжя, Поділля, Білогір'я, Білопілья, Полісся, Заболоття, Россю, Прип'яттю, Керчю.

ІІ. Чи є в місцевості, де ви проживаєте, географічні об'єкти, назви яких пишемо з подвоєними буквами?

247 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому одне з поданих слів пишемо з подвоєними буквами, а інше – без подвоєних букв.

Блакиттю – гордістю.

248 Поставте іменники у формі орудного відмінка однини і запишіть, поряд зазначте подовжений звук (якщо він є). Підкресліть орфограму, поясніть написання.

ЗРАЗОК. Молоддю [д':].

Міць*, честь, суміш, подорож, мідь, сталь, щедрість, мати, розповідь, ніч, вись, якість, любов, паморозь, медаль, печаль.

*Міць – (рос.) крепость; сила; мощь.

249 І. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Підкресліть вивчені орфограми, поясніть написання.

1. Горячее солнце золотистым потоком льётся на меня сверху. 2. Половина улицы покрыта косой зубчатой тенью. 3. В городе, где я жил, стояло знойное затишье. 4. Из

открытого окна снова тянет на меня теплом солнечного света и свежестью снега. 5. Светлой, местами алой сталью блестела река в камышах и высокой луговой зелени (*И. Бунин*).

ІІ. Порівняйте вимову і написання виділених слів в українській та російській мовах.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
Запорожье	Запоріжжя
зелье	зілля
льётся	ллється
ночью	нічю
тенью	тінню

Словничок

Камыш – (укр.) очерет; *местами* – (укр.) місцями; *зной-ний* – (укр.) пекучий, спекотливий.

250 ТРЕТЕ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, яке відрізняється від решти інших особливостями написання.

1. Л..ється, передгроз..я, стат..ей.
2. Лют..ю, хитріст..ю, подорож..ю.
3. Ган..а, качен..я, вугіл..я.

251 Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, пропущені букви. Підкресліть орфограми й обґрунтуйте написання. За потреби скористайтеся орфографічним словником.

Плаван..я, облич..я, зал..ється, гіл..ястий, любов..ю, ніч..ю, щеплен..я, гусен..я, ділен..я, пам'ят..ю, свіжіст..ю, колос..я, Поліс..я, безсмерт..я, відкрит..я, ртут..ю, суд..я, стат..я, стат..ей, Лт..я, зіл..я, бажан..я, зран..я, навман..я.

лється
гіллячка
Ілля
матір'ю

§ 30. СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

*Про те, чому випадає приголосний,
коли ми творимо чи змінюємо якесь слово,
та чи треба писати букву, яка позначає цей звук*

252 Прочитайте вголос ланцюжки слів. Вимовте слова так, щоб прозвучали всі звуки, позначені буквами. Яке слово в кожному ланцюжку (друге чи третє) вимовляти легше? Чому? На основі спостереження зробіть висновок про суть явища спрощення в групах приголосних.

1. Щастя → щаст+ливий → щасливий.
2. Виїзд → виїзд+ний → виїзний.

Поняття спрощення

Іноді при творенні нового слова або його зміні виникає складний для вимови збіг приголосних звуків. Тоді в цій групі приголосних один із звуків випадає, і вимова стає легшою.

Випадання одного зі звуків у групі приголосних називають спрощенням. **НАПРИКЛАД**, вимовляємо [чєсний], а не [чєстний], бо звук [т] випадає.

Вимова і письмо

Спрощений у вимові приголосний, як правило, не позначаємо й на письмі.

Групи, у яких відбувається спрощення	Приклади
[ж д н] → [ж н]	тиждень – тижневий
[з д н] → [з н]	проїзд – проїзний
[с т л] → [с л]	щастя – щасливий
[с т н] → [с н]	радість – радісний

ВИНЯТКИ

1. Не відбувається спрощення у словах *пестливий, хвастливий, кістлявий*.

2. Звук [т] не вимовляємо, проте букву *т* пишемо в таких словах: *шістнадцять, зап'ястний, хворостняк, контрастний, баластний, компостний, аванпостний, форпостний*. У цих словах пишемо *-стн-*, а вимовляємо [сн].

ОРФОГРАМА
Спрощення в групах приголосних

253 I. Замініть подані словосполучення на синонімічні з прикметником (за зразком). Вимовте утворені словосполучення і запишіть. Підкресліть орфограму.

ЗРАЗОК. Рідина для захисту – захисна рідина.

Розпорядок на тиждень, документ на проїзд, вчинок заради користі (*наживи*), землі області, ремінець на зап'ястя, яма для компосту*, лінія захисту, засіб для очистки, служба на аванпостах**.

**Компост* – природне добриво.

** *Аванпост* (*форпост*) – передовий сторожовий пост, укріплений пункт на кордоні.

II. Прикметники, утворені від виділених слів, запишіть фонетичною транскрипцією.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові спрощений у вимові приголосний (рос. непроизносимый согласный), як правило, не позначаємо на письмі, а в російській – позначаємо.

254 I. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Порівняйте вимову і написання виділених слів в обох мовах.

Областной центр, счастливый случай, радостное утро, честный человек, участник соревнования, жалостная песня, доблестное войско.

II. З одним перекладеним словосполученням складіть і запишіть речення.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
счастливый	щасливий
радостный	радісний
проездной	проїзний

255 I. Прочитайте текст, звертаючи увагу на правильну вимову виділених слів. Визначте його тип і стиль мовлення. Висловіть свою думку щодо дій Андрійка і Гриня.

ПРИГОДА НА КОВЗАНЦІ

Катаючись на ковзанах, Гринь необережно вихопився майже на середину ріки, де лід найтонший. Аж раптом він почув під собою зловісний тріск – почув, що поринає у крижану воду.

В останню хвилину хлопець устиг ще вхопитися руками за край льоду і несамовито* закричати. Але лід тонкий, ломиться йому під руками. Почувши крик, діти наче завмерли з переляку і жалісно подивилися на Гриня, а дехто з більших хлопців кинувся йому на рятунок. Та спинив їх старший Андрійко: – Стійте! Ви його не врятуєте, а ще самі потопитесь.

Він десь-то читав або чув, що потопаючому треба подати якусь дошку чи жердку, щоб мав за що вхопитися руками... Погляд Андрійка впав на човен рибалки. І блиснула щаслива думка:

– Хлопці, суньмо човен по льоду, впоперек ріки, до Гриня.

Мов мурахи, вони вхопили човна й посунули по льоду. Що то буде? Андрійко вскочив у човен і став спереду, а потім схилився з нього і вхопив закістнені руки Гриня... Усі діти радісно зітхнули і похвалили рятувника за його безкорисливий вчинок (За О. Цегельською).

*Несамовито – (рос.) неистово, отчаянно.

II. Випишіть з тексту п'ять слів, у яких відбулося спрощення. Одне із цих слів (на вибір) запишіть фонетичною транскрипцією. Чи відповідає вимова цього слова його написанню?

III. Знайдіть у тексті речення із звертанням.

256

ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Як уникнути нещасних випадків під час зимових розваг?

257

Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, пропущену букву. Позначте орфограму, поясніть написання.

Радіс..но, віс..ник, щотиж..невий, заздріс..ний, кіс..лявий, хвас..ливо, шіс..надцять, безжаліс..ний, виіз..ний, контрас..ний, швидкіс..ний, совіс..ний, зап'яс..ний, перехрес..ний.

258

Розподіліть слова на три групи: а) у яких спрощення відбувається і воно позначається на письмі; б) у яких спрощення відбувається, але не позначається на письмі; в) у яких спрощення не відбувається. Запишіть слова групами, вставляючи, де потрібно, пропущену букву.

Жаліс..ливий, балас..ний, піс..ний, шіс..надцятий, хвас..ливий, пристрас..но, кіс..лявий.

259

Напишіть невеликий роздум (5–7 речень) на тему «Вірний приятель – то найбільший скарб», використавши щонайменше три слова з довідки.

ДОВІДКА. Чесний, совісний, безкорисливий, радісно, щасливий, улесливий, заздрісний.

§ 31. ЧЕРГУВАННЯ У-В, І-Й, З-ЗІ-ІЗ-ЗО

Про те, як вибір прийменника, сполучника чи початкового звука в слові впливає на милозвучність української мови

260

Прочитайте вголос подані парами сполучення слів. Простежте, сполучення якої колонки більш милозвучні. Чому? На основі спостереження зробіть висновок про те, у яких випадках треба вживати у, і, а в яких – в, й.

1. Дуб і береза	–	дуб й береза.
2. Почав іти	–	почав йти.
3. Працюють у нас	–	працюють в нас.
4. Побачив усіх	–	побачив всіх.

Засіб милозвучності

Одним із засобів милозвучності української мови є чергування у-в, і-й, з-зі-із-зо. **ПОРІВНЯЙМО:** працював у полі; працювала в полі.

і, у Сполучник **і**, прийменник **у** вживаємо:

- на початку речення перед приголосним (*У лісі багато грибів*);
- між приголосними (*пришов і запитав, вечір у місті*).

Крім того, сполучник **і** вживаємо перед словами, що починаються на *й, я, ю, є, ї*; прийменник **у** вживаємо перед словами, що починаються на *в, ф, св, хв, льв* (*гори і яри, зайшла у фойє*).

Початкові **і, у** вживаємо, якщо попереднє слово закінчується на приголосний (*він ішов, наш учитель*).

й, в Сполучник **й**, прийменник **в** уживаємо:

- на початку речення перед голосним (*В очах палав вогонь*);
- між голосними (*річки й озера, живє в Одєсі*);
- якщо попереднє слово закінчується на голосний (*пішли в садок*).

Початкові **й, в** уживаємо, якщо попереднє слово закінчується на голосний (*вона йде, наші вчителі*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У поетичній мові чергування *у-в, і-й* часто порушується з вимогом ритму вірша.

261

І. Прочитайте текст. Визначте тематичні речення і ключові слова (словосполучення).

ВЕРБА

Майже в усіх народів є улюблені рослини-символи. У канадців, скажімо, клен, у росіян – берізка, а в українців – верба й калина.

Верба – одне з найулюбленіших дерев у народі. Здавна супроводжує вона людські поселення й оселі. Обсадити вербою ставки й річки – значить укріпити береги, стримати зсуви.

Здавна криниці переважно копали під вербою, бо вона – природний фільтр усіляких домішок. У річці воду для пиття також брали під цим диво-деревом, а у відро клали вербову дощечку. Це дезинфікує воду, поліпшує її смакові якості.

Верби-красуні над ставом – традиційна прикмета українського села (*З посібника*).

II. Простежте, як у тексті досягається милозвучність мовлення завдяки чергуванню *у-в, і-й*. Поясніть ці чергування.

262 I. Спишіть сполучення слів, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте свій вибір.

Відпочили (у,в) аквапарку, (у,в) теплу воду, вихід (у,в) місто, купався (у,в)літку, читав (у,в)літку, працюють (у,в)трьох, працювати (у,в)трьох, зникли (у,в) лісі, день (і,й) ніч, Сашко (і,й) Юрко, дуби (і,й) ялини, знає (у,в)се, знав (у,в)се, фільм (і,й)де, фільми (і,й)дуть, наш (у,в)читель, наші (у,в)чителі, зайшла (у,в) фойє.

II. З одним сполученням (на вибір) складіть і запишіть питальне речення.

З – із –
зі – зо

Прийменник з уживаємо:

- перед голосним на початку слова (*з одним*);
- перед приголосним (крім *с, ш*), якщо попереднє слово закінчується голосним, а також на початку речення (*котився з гори, з лісу*).

Прийменник із уживаємо переважно перед *з, с, ц, ч, ш* та між приголосними (*із шовку, виїхав із села, лист із Бразилії*).

Прийменник зі вживаємо перед сполученням приголосних початку слова, серед яких є *з, с, ц, ч, ш* (*зі школи, бери зі столу*).

Прийменник зо вживаємо при числівниках *два, три* (*зо дві сотні*).

263 Спишіть сполучення слів, уставляючи на місці пропуску один з прийменників – *з, зі, із* або *зо*. Обґрунтуйте свій вибір.

Зійшов ... дороги, квіти ... лісу, разів ... два, вийшли ... школи, вийшли ... оранжереї, вийшов ... зоопарку, ... столу, ... берега, ... села.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
со стола	зі столу
с дороги	з дороги
с сумки	із сумки

264 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть свій вибір.

1. Садок (у,в)же одцвівся (і,й) густо (у,в)крив землю білими пелюстками (*Г. Тютюнник*). 2. Плачуть (і,й) моляться бі...

трав'янди (Л. Костенко). 3. (У,В) степу ще дужче розжеврілось, (ї,й) на грядках, (у,в) кого (у,в)же зорано, червоно виблискуєть скиби*, а (у,в) борознах, як сніг (у,в) проваллі, біліє опашний цвіт (Г. Тютюнник). 4. (Зі,із,з) сходом сонця і тумани сподять (у,в)гору від землі (Л. Павленко). 5. Кожне (зі,із,з) озер по-своєму красиве й неповторне (Г. Скарлет).

* Скиба – шар землі, який вивертає плуг під час оранки.

1. Підкресліть граматичні основи двох перших речень. Простим чи складним є кожне з них?

265

Складіть невелике повідомлення (5–8 речень) про рослини, які є символами українського народу, дотримуючись правил уживання у-в, і-й.

§ 32. НАПИСАННЯ СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

*Про те, коли у словах іншомовного походження пишемо букви **и** та **і**, подвоєні букви, апостроф, знак м'якшення*

266

Прочитайте речення, чітко вимовляючи виділені слова іншомовного походження. Які труднощі, на вашу думку, можуть виникнути під час написання цих слів?

1. **Бразилія** – найбільша країна Латинської Америки й одна з найбільших у світі. 2. У Києві за проектом архітектора **Растреллі** збудовано Андріївську церкву. 3. Поблизу американського міста **Х'юстона** знаходиться Космічний центр імені Ліндона Джонсона. 4. Типовий краєвид у Дністровському **каньйоні*** – круті скелясті або заліснені береги, мальовничі острови (*З енциклопедії*).

**Каньйон* – вузька річкова долина, глибоко врізана в корінну породу.

Буква и

Букву **и** пишемо:

1. У загальних назвах після **д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р** перед буквою на позначення приголосного (*диплом, риф*).

Це так зване «правило дев'ятки» (букву **и** пишемо після дев'яти вказаних букв). Усі ці букви є в реченні «*Де ти з'їси цю чашу жиру*».

Буква і

2. У географічних назвах:

а) які закінчуються на *-ида*, *-ика* (*Атлантида*, *Мексика*);

б) після *ж*, *ч*, *ш*, *щ*, *ц* (*Чилі*, *Алжир*, *Вашингтон*, *Лейпциг*);

в) зі сполученням *-ри-* перед буквою на позначення приголосного (*Крит*, *Париж*, *Мадрид*, але *Австрія*);

г) у деяких назвах після *д*, *т* та в деяких випадках згідно з традиційною вимовою (*Аргентина*, *Бразилія*, *Ватикан*, *Сирія*, *Сицилія*, *Братислава*).

Букву *і* пишемо:

1. На початку слів (*ідея*, *Іліада*).

2. У кінці невідмінюваних слів (*журі*, *таксі*).

3. Перед буквами на позначення голосних звуків та [й] (*геніальний*, *аудієнція*).

4. Після букв, що не входять до «дев'ятки» (*бізнес*, *фініш*).

5. У власних назвах після букв на позначення приголосних, крім шиплячих (*Лісабон*, *Міссісіпі*, *Дідро*, *Грімм*).

ПРИМІТКА. Пишемо *и*, а не *і*: а) у словах, що давно засвоєні українською мовою (*лимон*, *миля*, *спирт*, *вимпел*, *ехідна*, *кипарис* та ін.); б) у словах церковного вжитку (*диякон*, *єпископ*, *митрополит* тощо).

ОРФОГРАМА

Букви *и*, *і* в словах іншомовного походження

267 Прочитайте вголос словосполучення й поясніть написання виділених букв *и*, *і* в словах іншомовного походження. Сформулюйте «правило дев'ятки».

Веселий рингтон, новий монітор, смачні чипси, київське «Динамо», яскраві гірлянди, знайомий силует, бразильський карнавал, міфічна Атлантида, брати Грімм, танцювальні ритми.

«Правило дев'ятки»

268

1. Спишіть слова, вставляючи пропущену букву *и* або *і*. Підкресліть орфограму. Для перевірки написання скористайтеся орфографічним словником.

1. Велос..пед, роум..нг, ч..пси, парк..нг, пр..нтер, інтонац..я, з..плом, м..трополит, д..ректор, глад..олус, аргент..нський, з..стерна.

2. Д..дро, Аргент..на, Ваш..нгтон, Л..вія, Пар..ж, Браз..лія, Мекс..ка, Ч..каго, Сан-Франц..ско, Лейпц..г, Ват..кан.

ІІ З одним словом (на вибір) складіть і запишіть спонукальне речення.

269 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому слово *дизель* пишемо з буквою *ц*, а *Дізель* – з буквою *і*.

Подвоєні букви

У загальних назвах іншомовного походження букви звичайно не подвоюємо. **НАПРИКЛАД:** *сума, піца, спагеті, маса, грип, шасі, інтермецо, бароко.*

Подвоюємо букви:

- в окремих загальних назвах (*ванна, тонна, панна, вілла, манна, мадонна, нетто, брутто, бонна, пенні**);
- у власних назвах та похідних від них словах (*Голландія, Магеллан, Руссо, голландський, марокканський*);
- за збігу однакових приголосних звуків префікса і кореня (*інновація, ірраціональний*).

**Нетто* – вага товару без упаковки; *брутто* – вага товару з упаковкою; *бонна* – гувернантка; *пенні* – англійська монета.

ОРФОГРАМА

Подвоєні букви в словах іншомовного походження

270 Поясніть написання поданих власних назв іншомовного походження. Утворіть від них прикметники і запишіть слова парами. Чи в усіх похідних словах зберігаються подвоєні букви? Для перевірки написання скористайтеся словником.

ЗРАЗОК. *Андорра – андоррський.*

Голландія, Марокко, Калькутта, Яффа, Ніцца, Міссісіпі, Міссурі.

271 І. Перекладіть слова українською мовою і запишіть. Яке одне із цих слів треба писати з подвоєними буквами?

Касса, грипц, аллея, грамм, пассажир, бассейн, программа, тонна, коллектив, масса, режиссёр.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
масса	маса
аллея	алея
сумма	сума
пицца	піца

ІІ. З двома перекладеними словами (на вибір) складіть і запишіть словосполучення. Визначте головне і залежне слово.

272 Спишіть слова, вставляючи на місці крапок, де потрібно, пропущену букву. Підкресліть орфограму, поясніть написання. Прочитайте слова вголос, правильно вимовляючи подовжені звуки.

Піц..ерія, реклам..а, бравісім..о, кол..ектив, сум..а, тон..а, ван..а, мадон..а, ір..еальний, Растрел..і, Рус..о, Шил..ер, ап..етит, ал..ея, нег..о, грип..і, віл..а, груп..а, Магел..ан, контр..еволюція, програм..а.

Апостроф

Апостроф у словах іншомовного походження **пишемо** перед **я, ю, є, ї** після:

- букв **б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, р** (*комп'ютер, кар'єра, Монтеск'є, Руж'є, миш'як, прем'єр*);
- префікса, що закінчується буквою на позначення приголосного (*ад'ютант, ін'єкція, кон'юнктура*).

Апостроф **не пишемо**, коли букви **я, ю** позначають один звук [а], [у] (*бюджет, мюзикл, Мюллер*).

ОРФОГРАМА
Апостроф у словах іншомовного походження

273 І. Прочитайте вголос словосполучення. Поясніть наявність чи відсутність апострофа в словах іншомовного походження.

Гравюра* на металі, медові мюслі, інтерв'ю з кумиром, державний бюджет, комп'ютерна програма, розчин для ін'єкції**, п'єдестал пошани, смачне пюре, стогривнева купюра, прем'єра фільму.

ІІ. З одним поданим словосполученням (на вибір) складіть і запишіть речення.

Гравюра

**Гравюра* – вирізьблений на спеціальній пластинці малюнок, а також відбиток такого малюнка.

***Ін'єкція* – впорскування під шкіру або у вену лікувальних речовин.

274 Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, апостроф. Правильність написання перевірте за словником.

Кур..ер, р..юкзак, п..юре, Х..юстон, М..юнхен, б..юро, п..едестал, прем..єра, прем..єр-міністр, бар..єр, інтерв..ю, Г..юго, ад..ютант, миш..як, б..юджет, кон..юнктура, м..юзикл, комп..ютер.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
прем'єра	прем'єра
ін'єкція	ін'єкція

272 Спишіть слова, вставляючи на місці крапок, де потрібно, пропущену букву. Підкресліть орфограму, поясніть написання. Прочитайте слова вголос, правильно вимовляючи подовжені звуки.

Піц..ерія, реклам..а, бравісим..о, кол..ектив, сум..а, тон..а, ван..а, мадон..а, ір..еальний, Растрел..і, Рус..о, Шил..ер, ап..етит, ал..ея, нег..о, грип.., віл..а, груп..а, Магел..ан, контр..еволюція, програм..а.

**Апо-
строф**

Апостроф у словах іншомовного походження **пишемо** перед **я, ю, є, ї** після:

- букв **б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, р** (комп'ютер, кар'єра, Монтеск'є, Руж'є, миш'як, прем'єр);
- префікса, що закінчується буквою на позначення приголосного (ад'ютант, ін'єкція, кон'юнктура).

Апостроф **не пишемо**, коли букви **я, ю** позначають один звук [а], [у] (бюджет, мюзикл, Мюллер).

ОРФОГРАМА
Апостроф у словах іншомовного походження

273 І. Прочитайте вголос словосполучення. Поясніть наявність чи відсутність апострофа в словах іншомовного походження.

Гравюра* на металі, медові мюслі, інтерв'ю з кумиром, державний бюджет, комп'ютерна програма, розчин для ін'єкції**, п'єдестал пошани, смачне пюре, стогривнева купюра, прем'єра фільму.

ІІ. З одним поданим словосполученням (на вибір) складіть і запишіть речення.

Гравюра

**Гравюра* – вирізьблений на спеціальній пластинці малюнок, а також відбиток такого малюнка.

***Ін'єкція* – впрскування під шкіру або у вену лікувальних речовин.

274 Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, апостроф. Правильність написання перевірте за словником.

Кур..ер, р..юкзак, п..юре, Х..юстон, М..юнхен, б..юро, п..едестал, прем..єра, прем..єр-міністр, бар..єр, інтерв..ю, Г..юго, ад..ютант, миш..як, б..юджет, кон..юнктура, м..юзикл, комп..ютер.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
прем'єра ін'єкція	прем'єра ін'єкція

Потрібно купити:спагетт*і* – 1 кг

сир «Голландський» – 300 г

шампін(ь)йони – 1 кг

заготовку для піц*и* – 2 упаковки

л(і,и)мон – 1 шт.

зелень для бул(ь)йону – 1 пучок.

? ч(і,и)пси – 2 пакети

м(')юси (з курагою та родзинками) – 2 пакети

279 Розподіліть слова на чотири групи залежно від орфограми: а) букви *и, і*; б) подвоєні букви; в) апостроф; г) знак м'якшення. Слова запишіть групами, розкриваючи дужки. Підкресліть орфограми.

Гол(л)андець, спагетт(т)і, пр(і,и)нтер, міл(ь)ярд, атлет(і,и)ка, ауд(і,и)торія, грав(')юра, аж(і,и)отаж, барок(к)о, Мавр(і,и)танія, п(')юре, груп(п)а, тон(н)а, віл(л)а, марок(к)анець, Атлант(і,и)ка, Корс(і,и)ка, порт(ь)єра, ін(н)оваційний, ател(ь)є, прем(')єрний.

280 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Доберіть кожен із цього параграфа 6–8 іншомовних слів, щоб проілюструвати всі вивчені орфограми в словах іншомовного походження. Продикуйте ці слова однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

§ 33. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ»

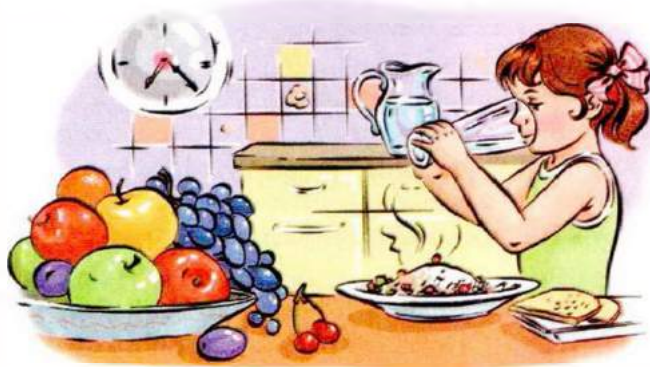
281 І. Прочитайте текст, дотримуючись орфоепічних правил. Визначте його тему та основну думку. Що корисного для себе ви дізналися?

СНІДАЙТЕ ВЧАСНО

Сніданок – найважливіша частина нашого щоденного меню. Від того, що ми з'їли, вставши з ліжка, багато в чому залежить наше самопочуття протягом дня.

Учені довели, що люди, які нехтують* сніданками, більшою мірою схильні до стресів, судинних захворювань, депресії та ослаблення імунітету. Крім того, якщо вранці ви не поїли, будьте певні, що за обідом з'їсте мінімум у два рази більше звичайного, щоб відновити витрачені сили.

Привчіть себе їсти не раніше, ніж через півгодини після пробудження. Нашому організму потрібен час, щоб опинитися

після сну. Вставши з ліжка, випийте півсклянки тепленької води. Це активізує процеси **життєдіяльності** в організмі. Якщо ви не любите звичайну воду, додайте туди кілька крапель лимонного соку або чайну ложку меду. Випивши води, займіться звичними справами: прийміть душ, одягніться, зберіть сумку. За цей час шлунок** почне працювати – і ви відчуєте легкий голод (*Із журналу*).

**Нехтувати* – (рос.) пренебрегать.

***Шлунок* – (рос.) желудок.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть по два слова з двома: а) м'якими звуками; б) дзвінками звуками; в) глухими звуками.
2. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією. Назвіть у них букви та вимовте звуки.
3. Знайдіть щонайменше три слова, за вимови яких приголосні уподібнюються.
4. Поясніть доцільність чергування у–в.
5. Випишіть п'ять слів з вивченими орфограмами, обґрунтуйте написання.
6. Виконайте фонетичний розбір слова *сніданок*.

282 I. Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки. Підкресліть вивчені орфограми, поясніть написання.

1. Без нашого Гриця вода не осв(')ятит(ь)ся. 2. В(е,и)лике дер(е,и)во поволі росте. 3. Під л(е,и)жачий камінь вода не т(е,и)че. 4. Хоч бли(з,с)ько, та сли(з,с)ько. 5. Яке корі(н,нн)я, таке й насі(н,нн)я. 6. Лобом муру не проб(')єш(ь). 6. (І,Й)буд(е,и)нь, і н(е,и)діля – все лінивому безді(л,лл)я.

II. Вивчіть напам'ять два з поданих прислів'їв (на вибір).

283 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чому в народі кажуть, що дома й стіни допомагають?

284 I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть вивчені орфограми. Прочитайте вголос перекладений текст, дотримуючись правильної вимови.

Окна в сад были открыты всю ночь. А деревья раскидывались густой листвой возле самых окон, и на заре, птицы так чисто и звонко щебетали в кустах, что отдавалось в комнатах. Но ещё воздух и молодая майская зелень в росе были холодны и матовы, спальни дышали сном, теплом и покоем (И. Бунин).

II. Порівняйте вимову і написання виділених слів в українській і російській мовах.

Словничок

Листва – (укр.) *лістя*; *отдаваться* – (укр.) *відбиватися*.

285 САМООЦІНКА. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Фонетика. Орфографія. Графіка. Орфографія» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як ...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було ...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на ...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Літеру *и* на місці пропуску треба писати в кожному слові рядка

- А ст..хати, хв..лястий, пш..ниця
- Б чов..н, гр..міти, нев..димка
- В ш..рокий, шел..стіти, ч..ревики
- Г сх..лятися, кр..хкий, м..нулий

2. Підкреслена буква позначає той самий звук в усіх словах рядка

- А Кіровоград, монітор, Євпаторія
- Б сіль, сюїта, сьомга
- В купатися, Тиса, тямущий
- Г дисплей, Одеса, Дністер

3. Правильну вимову відображає фонетичний запис слова в рядку

- А ву́зько [ву́з'ко]
- Б лёгко [лёгко]
- В солóдкий [солóткий]
- Г вёрнешся [вёрне^ишс'а]

4. Уподібнення приголосних відбувається за вимови кожного слова рядка

- А боротьба, злість
- Б граешся, швидкий
- В зсунути довідка
- Г вездечці, клавіатура

3. Подвоєні букви треба писати в усіх словах рядка

- А гуаш..ю, радіст..ю, зустріч..ю
 Б маз..ю, недбаліст..ю, заметіл..ю
 В акварел..ю, подорож..ю, мит..ю
 Г мід..ю, матір..ю, тін..ю

4. Утворіть і запишіть прикметники від слів *щастя. тиждень.*

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що вивчають фонетика, орфоепія та орфографія?
2. У чому полягає відмінність у творенні приголосних і голосних звуків? Наведіть приклади дзвінких і глухих звуків.
3. Як позначають м'якість приголосних на письмі? Які приголосні в українській мові не мають пар м'яких?
4. Дайте визначення складу. Наведіть приклад поділу слова на склади.
5. Як правильно перенести слово з рядка в рядок? Наведіть приклади.
6. Які звуки і за яких умов уподібнюються? Наведіть приклади.
7. Розкажіть про чергування у-в, і-й, з-із-зі-зо.
8. Які приголосні і за яких умов подовжуються? Наведіть приклади.
9. Що таке спрощення? У яких групах приголосних воно відбувається?
10. Назвіть орфограми, вивчені в цьому розділі. Доберіть приклади.

Збірник творчих робіт

Проект

Об'єднайтеся в групи (по 2-5 учнів)
 і колективно виконайте творчу роботу (на вибір).

Види творчих завдань:

- написати казку, оповідання чи вірш;
- скласти комікс;
- намалювати ілюстрацію, плакат чи карикатуру;
- розробити макет головної сторінки веб-сайту (на аркуші паперу).

Орієнтовні теми творчих робіт: «У світі фонетики та орфоепії», «Пригода в країні Звуків», «Як подружилися голосні і приголосні звуки», «Букви в гостях у звуків», «Острів Фонетики», «Секрети орфографії», «Царівна Орфоепія», «Букви та звуки в туристичному поході».

Оформіть роботу на стандартному аркуші паперу.
 Скріпіть аркуші з роботами свого класу в одну книжку; зробіть обкладинку, доберіть назву, вкажіть клас, школу, рік видання.

ЦІКАВО ЗНАТИ!

ЧИ РОЗМОВЛЯЮТЬ ТВАРИНИ?

Свою мову мають і тварини, і рослини. Бджола, наприклад, повернувшись до вулика, виконує своєрідний «танець»: він сигналізує іншим, куди потрібно летіти.

Здатність папуг досить точно наслідувати людське мовлення зовсім не означає, що вони можуть свідомо володіти людською мовою. Отже, набір звукових сигналів у тварин лише зі значними застереженнями можна назвати мовою тварин (із довідника).

У СВІТІ БУКВ

Власні назви можуть позначатися різною кількістю букв. У Норвегії, наприклад, є містечко, що зветься *A*, у Франції – село *I*. На території Росії є річки *Ю* і *Я*.

Є словники, у яких слова розташовані за алфавітом не перших, а останніх літер слова. **НАПРИКЛАД:** а, ба, баба, прабаба і т. д. Такі словники називаються зворотними.

НА ДОЗВІЛІ

МОВНИЙ ЕКСПРЕС

Добираючи слова, потрібно дістатися від одного міста до іншого. Умова: кожне наступне слово має починатися складом, на який закінчується попереднє. Наприклад, здійснити поїздку від *Калинівки* до *Володарки* можна так: *Калинів-ка – ка-ли-на – на-пра-во – Во-лодарка*.

Здійсніть такі поїздки: Жмеринка–Васильків, Полтава–Канів, Ялта–Калуш, Черкаси–Запоріжжя, Одеса–Коломия, Бровари–Козятин, Лубни–Коломия.

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

1. Чого багато має *болото*, менше – *озеро*, ще менше – *море*, а зовсім не має *ріка*?
2. Що має *груша* й *слива*, але не має *клен*?
3. Як перетворити *омара* (морський рак) на маленьку комаху?
4. Чого немає в *дельфіна*, але є в *кита*, *акули*, *краба*?
5. Як перетворити *ворота* на їхнього захисника?
6. У назвах яких дерев є звук [р]?

У слові народ втілив красу
і багатство навколишнього світу.

В. Сухомлинський

Лексикологія. Фразеологія. Елементи стилістики

Ви знатимете:

- що вивчає лексикологія та фразеологія;
- групи слів за походженням, значенням та вживанням.

Ви вмітимете:

- розрізняти власне українські й запозичені слова, загальноновживані і стилістично забарвлені, однозначні й багатозначні;
- розпізнавати застарілі слова і неологізми, синоніми, антоніми, омоніми;
- користуватися словниками;
- доцільно вживати в мовленні вивчені лексичні засоби.

Лексикологія (від *грец.* *lexikos* – словесний, словниковий і *logos* – учення) – це розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови.

Фразеологія (від *грец.* *phrasis* – вислів і *logos* – учення) – це розділ мовознавства, що вивчає фразеологізми.

§ 34. СЛОВНИКОВИЙ СКЛАД УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. ПОХОДЖЕННЯ СЛІВ

Про слова, які виникли на українському ґрунті та які запозичені з інших мов, а також про доцільне вживання запозичених слів

Прочитайте. Визначте, слова якої колонки властиві тільки українській мові, а якої – й іншим мовам (наприклад, російській і англійській). Які із цих слів, на вашу думку, запозичено з інших мов, а які виникли на українському ґрунті? Зробіть висновок про походження слів української мови.

суниці
смуга
линути
примха

театр
президент
жирафа
євро

Лексика

Сукупність усіх слів мови, її словниковий склад називають **лексикою**.

За походженням розрізняють власне українські слова й запозичені (іншомовні).

Власне українські слова

До власне української лексики належать слова, що виникли на українському ґрунті. Цих слів немає в інших мовах. **НАПРИКЛАД:** *мрія, зайвий, залізниця, літак, людина, гарний, освіта.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

До власне української лексики належать також слова, витворені українською мовою від спільних з іншими мовами коренів. **НАПРИКЛАД:** *водій, скрипаль, осторонь, удосвіта, біганіна, читання.*

Запозичені слова

Запозиченими (рос. заимствованными) називають слова, що увійшли в українську мову з інших мов.

НАПРИКЛАД: *футбол, торт* (з англійської); *фонтан, опера* (з італійської); *самовар, сарирян* (з рос.)

Словник

Про значення та походження запозичених слів можна дізнатися зі **словника іншомовних слів**.

287 I. Прочитайте власне українські слова. Чи можна їх назвати окрасою мови? Поясніть, що означають ці слова, дібравши до них російські відповідники. За потреби зверніться до словничка в кінці параграфа.

Багаття, очолити, мрія, скрипаль, бігцем, хист, рівність, одруження, кмітливий, мерщій, міркувати, крутько, линути, обмаль, сузір'я, віхола, плекати, тканина.

- II. Виберіть з поданих слів ті, які мають спільний з російською мовою корінь.
 III. Складіть речення з двома поданими словами (на вибір).

288 I. Спишіть речення. Підкресліть власне українські слова і поясніть, що вони означають. Простежте, чи надають ці слова реченням відтінку невимуженості, легкості.

1. Я хотів заздалегідь попередити вас, щоб ви встигли продумати свій виступ (*О. Гурейв*). 2. Жінка мусила вставати вло-світа, як ще темно було (*В. Грінченко*). 3. Поїзд, вихопившись з кам'яної тісноти міста, стрімко помчав назустріч хмарному надвечір'ю (*С. Журахович*). 4. Крик і галас враз ущухли (*Ю. Смолич*). 5. Вечоріє.. Тихше б'ється хвиля в береги... Гаснуть звуки (*Є. Плужник*).

- II. Доберіть синоніми до виділених слів.

289 **ЖИТТЄВІ СИТУАЦІЇ**. I. Уявіть, що до вас звернулися з проханням допомогти дібрати назви для нового магазину, дитячого садочка, спортивного комплексу та кав'ярні. Запропонуйте власне українські слова для цих назв.

II. Уявіть, що ви прийшли до театру. Вам треба знайти своє місце, а під час перерви ви хочете обмінятися з друзями враженнями від приміщення театру та від першої частини вистави. Які запозичені слова можуть знадобитися в цих ситуаціях?

290 I. Прочитайте текст. У підручнику з якого шкільного предмета його можна було б розмістити?

КОЗАЦЬКІ СЛОВА

Козаки були вмілими воїнами не тільки на суші, а й на морі. Їхні славнозвісні човни, які називалися чайками, не боялися ні бурі, ні оснащених важкими гарматами турецьких галер. Слово *чайка* походить од тюркського «чаїк-каїк», що значить «човен, дубок». Вони були, як правило, понад 12 метрів завдовжки. На кожну сідало кілька десятків веслярів.

Козацький флот інколи мав до сотні морських чайок і був грізною зброєю в боротьбі з ворогом.

Слово *козак* також прийшло до нас із тюркських мов, де воно означало «вільна людина; шукач пригод, бродяга» (За М. Слабошпицьким).

II. Розкажіть про походження й значення запозичених слів *козак* і *чайка*.

III. Доповніть усно прочитане відомостями про Військо Запорозьке. Що значило козацтво для України?

291

ПОСТІЛЮЙТЕСЯ.

Уявіть, що іноземець попросив вас розповісти щось з історії України. Про що (кого) найперше ви розповіли б?

Вибір слова

Запозиченими словами не слід зловживати. Якщо для називання якогось поняття є власне український синонім, то саме йому слід надавати перевагу. **НАПРИКЛАД:** запозичене слово *дефект* можна замінити синонімом *вада*; *апатія* – *байдужість*; *о'кей* – *усе гаразд, добре*.

292

З'ясуйте за словником іншомовних слів значення поданих слів та мову, з якої їх запозичено. Доберіть до них з довідки власне українські синоніми.

Лімітувати, дефект, концентрувати, компроміс, ілюзія, симптом.

ДОВІДКА. *Вада, омана, обмежувати, ознака, поступка, зосереджувати.*

293

I. Прочитайте речення. Чи доцільно вжито в них виділені запозичені слова? Перебудуйте усно речення, замінюючи ці слова власне українськими синонімами.

1. З контрольною роботою в мене все **о'кей**. 2. Дванадцятка з контрольною – справжній **тріумф**. 3. У її стрункій постаті не було якогось **дефекту**. 4. Наступний **уїк-енд** ми проведемо разом. 5. Магазин пропонує широкий **діапазон** продуктів харчування.

II. Поміркуйте, які з виділених слів часто використовують задля моди і без потреби.

Словничок власне українських слів

бігцем (рос. бегом)

віхола (рос. вьюга, метель)

довкілля (рос. окружающая среда)

заздалегідь (рос. заранее)

зайвий (рос. лишній)

збагнути (рос. постичь, понять)

либонь (рос. вероятно)

лінути (рос. лететь; доноситься)

мерщій (рос. скорее)

міттю (рос. миг)

мрія (рос. мечта)

обмаль (рос. маловато)

обсторонь (рос. в стороне)

очолити (рос. возглавить)

плека́ти (рос. лелеять)

примха (рос. прихоть)

стрімко (рос. стремительно; круто)

суніці (рос. земляника)

ущухати (рос. утихать)

хист (рос. способность)

§ 35. ЗАГАЛЬНОВЖИВАНІ (НЕЙТРАЛЬНІ) ТА СТИЛІСТИЧНО ЗАБАРВЛЕНІ СЛОВА

Про те, які слова поширені в усіх стилях мовлення, а які закріпилися за одним з них, про терміни та професійні слова

ПРИГАДАЙМО. Які ви знаєте стилі мовлення?

294 Прочитайте речення. Визначте, з яким стилем мовлення співзвучне кожне з них. Яке з виділених слів властиве мовленню науковців, а яке доречно вживати лише в усному невимушеному спілкуванні?

1. З давніх часів людина використовує природні **волокнисті** матеріали для виготовлення одягу й різних предметів домашнього вжитку (З підручника).

2. Ти послухав би, що він каже. Він каже... Та що ти **тямиш**? (М. Коцюбинський).

**Загально-
вживані**

Слова, які вживають в усіх стилях мовлення, називають загальновживаними (нейтральними) (рос. общеупотребительными).

НАПРИКПАД: хліб, банк, спати, великий, сім, мало.

Стилістично забарвлені

Слова, які вживають лише в окремих стилях мовлення або в одному з них, називають стилістично забарвленими (рос. *стилистически окрашенными*).

НАПРИКЛАД: *фотосинтез, дітлашня, жаднюга.*

Групи стилістично забарвлених слів

Назва групи	Стиль, у якому вживаємо слова	Приклади
Наукова лексика	Науковий	<i>доданок, молекула</i>
Офіційно-ділова лексика	Офіційно-діловий	<i>інструкція, ініціювати</i>
Суспільно-політична лексика	Публіцистичний	<i>парламентар, демократія, загальнодержавний</i>
Розмовна лексика	Розмовний, художній	<i>мобіла, шкандибати</i>

Терміни

Переважно в науковому стилі мовлення вживають терміни.

Терміном називають спеціальне слово, яке вживають для найменування конкретного поняття з якоїсь галузі знань.

НАПРИКЛАД: *синтаксис, омоніми* (мовознавство); *чисельник, квадрат* (математика).

295 Випишіть стилістично забарвлені слова. Визначте, у якому стилі може бути використане кожне з них.

Швидко, радіус, супермаркет, зирити, дивитися, ледащо, ферма, функціонувати, гриль, високий, загальнонародний, велик, реклама, суфікс, відфутболити, військово-патріотичний, жити, фотосинтез, ввечері, декларація, дівчина, дівча, дітвора.

296 І. Прочитайте текст, визначте його стиль мовлення. Знайдіть стилістично забарвлені слова, зокрема терміни, обґрунтуйте доречність їх уживання.

Бобри, переселені в новій ставок або річку, одразу ж беруться за гідробудування*. І у водоймі вище греблі змінюється фауна. З'являється багато молюсків, водяних комах і їхніх личинок, а це приналежить водоплавних птахів. До повалених бобрами дерев приходять живитися зайці, копитні тварини, мишовидні гризуни (*З підручника*).

*Гідробудування – будування споруд для використання води.

II. Випишіть зі своїх підручників з математики та природознавства по 2–3 терміни і перекладіть ці слова українською мовою.

Професійні слова

Є слова, які властиві мовленню людей певної професії. Такі слова називають **професійними**.
НАПРИКЛАД: *бранка, плуг, озимина* (з мовлення працівників сільського господарства); *боцман, швартові, палуба* (з мовлення моряків).

297

I. Прочитайте текст. Визначте ключові слова. Що нового для себе ви дізналися із цього тексту?

ПЕРШИЙ ТРАМВАЙ

Перші трамваї з'явилися ще на початку XIX сторіччя і називалися *кόνками*. Це були відкриті чи закриті металеві вагони. По рейках їх тягли коні.

Великі можливості для розвитку цього виду транспорту постали після появи електричного струму.

О. Шалаєв. Прогулянка

Перший в Україні електротрамвай з'явився в Києві в 1892 році. Його творцем був інженер та бізнесмен Арманд Струве. Спочатку Струве побудував колії і випустив на маршрути міста конки. Проте на крутих київських пагорбах коні швидко стомлювалися і не могли тягнути важкі вагони з пасажирами. Тому інженер вирішив запустити вулицями Києва останню новинку європейської технічної думки – трамвай з електричним двигуном (*З енциклопедії*).

II. Випишіть професійні слова, характерні для мовлення працівників транспортної галузі.

Емоційні слова

Для вираження почуттів, емоцій, позитивних чи негативних оцінок служать емоційно забарвлені слова (рос. емоціонально окрашенные). **НАПРИКЛАД:** дитинчата, білявенький, ніженьки, дубище, здоровило, базікати, збіговисько. Емоційно забарвлені слова вживають переважно в розмовному і художньому стилях.

298

I. Випишіть з рядів синонімів емоційно забарвлені слова. Визначте, якого відтінку можуть надавати мовленню ці слова (позитивного чи негативного).

1. Пес, цуцик, псина. 2. Дітлахи, діти, мілкотя. 3. Розчудесний, гарний. 4. Рюмсати, скиглити, ревти, плакати. 5. Ледацюга, ледар, лінюх, лежебока. 6. Дощ, дощовиця, хвища.

II. З одним виписаним словом (на вибір) складіть і запишіть речення з прямою мовою.

299

Хто зможе дібрати таку синонімічну пару, у якій одне слово було б стилістично забарвленим, а інше – нейтральним? Наприклад: *рюмсати* – *плакати*.

300

Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Складіть усно невелику розповідь (5–7 речень) у науковому стилі на одну з поданих тем: «Як вирощують пшеницю», «Як будують кораблі», «Робота в космосі», «Як народжується малюнок», «Швидка допомога». Використайте терміни та професійні слова.

Варіант Б. Складіть усно невелику розповідь чи опис (5–7 речень) у художньому стилі на одну з поданих тем: «Яке воно було, те лисенятко», «Краса лебедина», «До побачення, ластівочки», «Рости, ялинко». Використайте емоційно забарвлені слова.

301

Прочитайте речення. Чи всі слова в них ужито доречно? Відредагуйте речення.

1. Коли я грався на вулиці, мій телефон перестав функціонувати. 2. Спасибоньки Вам за позитивне вирішення питання, порушеного в моєму зверненні. 3. Велосипед брата перейшов у моє розпорядження. 4. У золотистих промінцях ранішнього сонця виблискували на травиці атмосферні опади.

§ 36. ЗАСТАРІЛІ СЛОВА ТА НОВІ СЛОВА (НЕОЛОГІЗМИ)

*Про те, як розвивається словниковий склад мови,
про слова, які виходять з ужитку і які народжуються,
та взагалі про доцільне вживання таких слів*

302 Прочитайте слова. Визначте, слова якої колонки з'явилися в мові давно, проте сьогодні ми їх майже не вживаємо. А які слова з'явилися порівняно недавно і «претендують» на те, щоб ми їх почали активно вживати? Зробіть висновок, як розвивається словниковий склад мови, чим застарілі слова відрізняються від нових.

шолом	скайп
престол	чат
рогачі	роумінг
їство	паркомат

*Застарілі
слова*

Словниковий склад кожної мови постійно змінюється. Так, з плином часу окремі слова виходять з активного вжитку, проте з'являються нові.

Слова, які вийшли з активного вжитку, називають застарілими.

Застарілі слова поділяють на архаїзми та історизми.

Застарілі слова

Архаїзми

Історизми

Архаїзми

Архаїзми – це слова, які вийшли з активного вжитку, бо були замінені іншими словами. **НАПРИКЛАД:** *перст* (палець), *ланіти* (щокни), *зріти* (бачити), *чата* (варта), *лицедій* (актор), *їство* (їжа).

Історизми

Історизми – це слова, які вийшли з активного вжитку, тому що зникли названі ними предмети чи поняття. **НАПРИКЛАД:** *жупан*, *війт*, *мушкет*, *дворянин*, *поміщик*, *кольчуга*, *соха*, *жорна*.

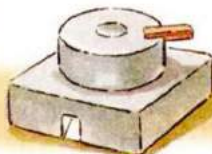
ПОРІВНЯЙМО:

верца́дло

дзига́р

жо́рна

верете́но

303 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому слова першої групи відносять до історизмів, а другої – до архаїзмів. Що спільного між архаїзмами та історизмами?

1. Цар, боярин, діжа, губернія.
2. Войовник, перст, злото, древо.

304 І. Доберіть до кожного архаїзму з довідки його синонім, що вживається в сучасній українській мові. Запишіть слова парами і поясніть, у яких стилях мовлення і з якою метою можуть уживатися подані застарілі слова.

Ректи, ланіти, перст, благій, десниця, вакації, ратай, піт, зигзйця.

ДОВІДКА. Говорити, щоки, поет, палець, добрий, канікули, рука, орач, зозуля.

II. З одним словом (на вибір) складіть і запишіть речення.

305 Укладіть словничок з якнайбільшої кількості слів, що є назвами старовинних речей домашнього вжитку. З'ясуйте, де й коли ці речі використовувалися.

306 І. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Чому князя Ярослава назвали Мудрим?

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

Ярослав Мудрий

Після смерті князя Володимира його сини затіяли війну за право князувати в Києві. Переміг у ній Ярослав, названий за свої великі здібності* Мудрим. Сидів він на великокнязівському престолі в Києві 35 років – з 1019 до 1054-го. Дбав** про розвиток Київської Русі, її могутність. Одна з його доньок – Анна стала королевою Франції.

Ярослав вів походи проти ворожих племен – ятвягів, ямь і чудь. 1036 року розгромив біля Києва хижих печенізьких ханів. Щоб охороняти руську державу від нападів кошовиків, укріплював південний кордон, будуючи міста Корсунь, Канів, Переяслав.

Людина талановита й мудра, князь заснував при Софійському соборі школу, зібрав колекцію рукописних книг. Це була перша бібліотека на Русі.

За Ярослава Мудрого виріс новий Київ – «град великий», а Київська Русь перетворилася на могутню європейську державу (З довідника).

*Здібності – (рос.) способности. **Дбати – (рос.) заботиться.

- II. Випишіть із тексту історизми та поясніть, з якою метою їх ужито.
- III. За виписаними словами стисло перекажіть прочитане (усно).

Неологізми

Неологізми – це нові слова, які з'явилися в мові і ще не ввійшли до активної лексики. **НАПРИКЛАД:** блог (сайт для регулярних записів), *пентхаус* (квартира на даху), *дансинг* (зал для танців). Неологізми виникають тому, що з'являються нові предмети і поняття.

307 I. Прочитайте слова. Поміркуйте, які з них: а) були неологізмами багато десятиліть тому; б) були неологізмами ще відносно недавно; в) є неологізмами на сьогодні. Зробіть висновок про те, яких змін і чому зазнає словниковий склад мови в процесі розвитку.

Волейбол, банкомат, євро (*грошова одиниця*), скайп, космонавт, ракета, мобільник, жалюзі, комп'ютер, радіо, онлайн, флешка, відеокліп, супермаркет, Інтернет, електрика, хот-дог.

II. Наведіть приклад неологізму нашого часу. Складіть із цим словом і запишіть речення зі звертанням.

308 Хто за одну хвилину зможе дібрати якнайбільше нових слів, які лише нещодавно ввійшли в українську мову?

309 I. Поміркуйте, за якої умови слова *Інтернет*, *комп'ютер*, *банкомат* можуть стати історизмами. А чи можуть вони стати архаїзмами?

II. Уявіть, що вам вдалося винайти новий лікарський препарат або створити новий транспортний засіб. Які назви ви дібрали б для своїх винаходів? Поясніть причину появи неологізмів.

310 Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Підкресліть неологізми, поясніть, що вони означають та чи доречно їх ужито в реченнях. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

1. Скайп позволяет абсолютно бесплатно общаться с любым человеком во всём мире. 2. На автомобильной стоянке установили паркомат для оплаты услуг парковки*. 3. Боксёр рассказал в своём блоге о том, как проходит подготовка к будущему бою. 4. Сегодня в пресс-студии состоялась чат-конференция с

доктором медических наук Игорем Щепотиним (Из Интернет-издания).

*Парковка – (укр.) паркування.

Для вас, допитливі!

Чи знаєте ви, що слово *воротар* спочатку вживалося зі значенням «сторожа біля воріт»? Багато цікавих історій про життя слів та культуру мови ви можете знайти на сторінках книжок Євгенії Чак «Мандрівка в Країну слова» і «Тасмниці слова».

Про те, що вас найбільше вразило в цих книжках, що сподобалося, розкажіть однокласникам.

§ 37. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

Про те, що означають слова, про тлумачний і перекладний словники та взагалі про використання слів відповідно до їх значення

311

Відомо, що слово складається зі звуків. Але чи будь-яке сполучення звуків є словом? Порівняйте подані записи. У якій культурі маємо слова, а в якій – лише сполучення звуків? Зробіть висновок, за якої умови сполучення звуків може бути словом.

ляосе
сінет
крицяни

оселя
теніс
криниця

**Лексичне
значення**

Усі слова, крім службових, мають лексичне значення.

Лексичне значення (рос. лексическое значение) – це те, що слово означає. Це його зміст, закріплений досвідом народу. **НАПРИКЛАД**, іменник *пасажир* означає людину, яка здійснює поїздки різними видами транспорту.

Словник

Лексичне значення слова пояснюють у словниках, які називають **тлумачними** (рос. толковыми). У Великому тлумачному словнику сучасної української мови з'ясовано значення близько 170 тисяч слів.

312 I. Прочитайте текст, правильно наголошуючи слова. Визначте його тему. Випишіть слова, які найбільш характерні для опису весни. Простежте, як вони допомагають розкрити тему.

Сніг уже скрізь почав танути, із гілок капали великі краплі води. Зграї пташок поверталися додому. На гілочках з'явилися невеличкі пуп'янки. Пахли вони чимось солодким, приємним.

Ф. Захаров. Останній сніг

За кілька днів нова несподіванка*. Там, де були пахучі, липкі пуп'янки, з'явилися ніжні зелені листочки. Багато дерев вкрилося квітами. Дикі груші, яблуні – усі вони стали вродливі та пишні. Різнобарвні квіти з'явилися на кущах: білі – на ожині**, рожеві – на шипшині. Високо, високо зацвіли гірські фіалки (За В. Іваненко).

Несподіванка* – (рос.) неожиданность. *Ожина* – (рос.) ежевика.

II. З'ясуйте за тлумачним словником лексичне значення виділених слів. Визначте їхнє граматичне значення (рід, число, відмінок).

III. Знайдіть і обґрунтуйте вивчені орфограми в першому абзаці.

313 Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Доберіть і запишіть 6–8 найхарактерніших слів, які можна було б використати в розповіді про відпочинок улітку біля моря або про поїздку в гори. Витлумачте лексичне значення двох із цих слів (на вибір).

Варіант Б. Доберіть і запишіть 6–8 найпоетичніших і наймелодійніших, на вашу думку, слів. Витлумачте лексичне значення двох із цих слів (на вибір).

НАПРИКЛАД: васильки, вишиванка, водограй.

Словник

Для того щоб перекласти слово з однієї мови на іншу, користуються **перекладними словниками**. У таких словниках в алфавітному порядку подано слова певної мови з перекладом іншою мовою.

314 Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтеся перекладним і тлумачним словниками.

Осенью и весной, зимой и летом хорошо дышится в лесу. В высокое небо **возносятся** бронзовые стволы сосен. Точно белые красавицы, **смотрятся** в воду кудрявые берёзки. На

освещённых солнцем душистых полянах высятся богатыри дубы. Каждым листочком трепещет робкая осина, и ярким осенним убранством красуется клён (И. Соколов-Микитов).

315 З'ясуйте лексичні значення виділених слів, користуючись поданими нижче відомостями з культури мовлення. Чи доречно ці слова вжито в реченнях? Відредагуйте і запишіть речення.

1. Особливо **людяні** площі й вулиці міста у свята. 2. Найважче **лічити** душу людини. 3. Софія та Максим навчаються в **музикальній** школі. 4. У Маринки **музичний** слух.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Лікувати – застосовувати ліки та інші засоби припинення болю, захворювання. *Лікувати хворого, лікувати травами.*
Лічити – називати числа в послідовному порядку, рахувати. *Лічати дні, лічати вголос.*

Людний – багатолюдний. *Людна площа.* **Людяний** – доброзичливий, чуйний до інших. *Людяний вчинок.*

Музикальний – обдарований здатністю тонко сприймати музику, виконувати музичні твори; мелодійний. *Музикальна дитина, музикальний слух.* **Музичний** – який стосується музики як виду мистецтва. *Музична школа, музичний фільм.*

§ 38. ОДНОЗНАЧНІ ТА БАГАТОЗНАЧНІ СЛОВА

*Про слова, які мають лише одне значення,
і слова з двома й більше значеннями,
а також про вживання слів відповідно до їх значення*

316 ЧОМУ ТАК? І. Поміркуйте, чому слова *вишня* і *слива* мають по два лексичних значення, а *жолудь* і *яблуня* – лише по одному.

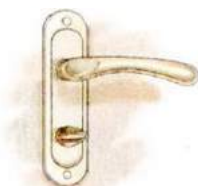
II. Поміркуйте, чому *носом* назвали частину чайника, літака, пароплава. Як слова можуть набувати нових лексичних значень?

**Однозначні
слова**

Слова, які мають одне лексичне значення, називають **однозначними** (рос. однозначными). **НАПРИКЛАД:** *автобус, борщ, достиглий, киянин*.

**Багато-
значні
слова**

Слова, які мають два і більше лексичних значень, називають **багатозначними** (рос. многозначными). Такі слова означають предмети, дії, явища, які в чомусь подібні між собою. **НАПРИКЛАД,** слово *ручка* має такі значення: а) маленька рука; б) частина предмета, за яку його тримають; в) приладдя для письма.

317 Розкрийте значення слів *голова, глибокий* і *летіти* в поданих словосполученнях. Доведіть, що ці слова багатозначні.

1. Голова людини, голова поїзда, голова зборів.
2. Глибоке провалля, глибока осінь, глибокі знання.
3. Летіти літаком, летіти на велосипеді, летіти з дерева.

318 I. Розподіліть усно слова на дві групи: а) однозначні; б) багатозначні. Скористайтеся тлумачним словником.

Ручка, холодний, банкомат, зірка, медсестра, ноутбук, посіяти, журавель, крило, соловейко, теплий, перо, весна, помідор, ходити, корінь, підмет, Десна, корабель.

II. З одним багатозначним словом (на вибір) складіть два речення, у кожному з яких це слово вживалося б з іншим лексичним значенням.

319 **ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА.** Дайте відповіді на запитання і поміркуйте, що стало основою формулювання цих запитань.

1. Який журавель не літає? 2. Якою голкою не пошиєш сорочки? 3. На якому полі нічого не росте? 4. Яка стрілка не показує час? 5. Для якого кореня не треба землі? 6. З якого полотна не пошиєш сорочки?

І ТАКЕ БУВАЄ!

- Назаре, чому ти після уроків не підійшов до мого класу, як ми домовлялися? – обурився Денис.
- Я підходив, постояв біля дверей, але нікого не було.
- Ні, були! Ми всім класом після уроків сиділи на стадіоні.
- Зрозумів! – засміявся Назар. – Просто ...

Продовжте репліку Назара. Поясніть, що стало причиною такого непорозуміння.

320 Спійшіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть багатозначні слова і поясніть лексичне значення, у якому вжито кожне з них. Які ще значення мають ці слова?

1. Місяць на небі зіроньки сяють. 2. До доброї криниці стежку протоптано. 3. Іди, іди дощику зварю тобі борщику у новому горщику. 4. Гонор* голову ломить а холод душу. 5. Ой у полі озерецько там плавало відерецько там козаки молодії кониченьки напували (*Нар. творчість*).

**Гонор* – перебільшене уявлення про свою гідність; чванливість.

§ 39. ПРЯМЕ ТА ПЕРЕНОСНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛІВ

Про те, як назва одного предмета (ознаки, дії) переноситься на інший, та взагалі про виразність і образність мовлення

ПРИГАДАЙМО. У яких стилях мовлення широко використовують слова в переносному значенні?

321 І. Прочитайте текст. Визначте, у якому значенні (прямому чи переносному) вживається в ньому прикметник *золотий*. Поміркуйте, як виникають переносні значення слів.

На селі у нас казали, що в Івашка Манжули **золоті руки**. Коли я вперше про те почув, то став приглядатися до Івашка: які вони, золоті руки?.. Зроблені із золота і блищать, як у моєї мами сережки?.. Аж ні!.. Звичайнісінькі, такі, як у всіх. Тоді тато пояснив: золотими їх тільки звать, тому що вони дуже вмілі. І справді, Івашко – мастак!.. За що б не взявся – одразу зробить! (*За О. Пархоменком*).

II. Складіть якомога більше словосполучень, у яких прикметник *золотий* уживався б у переносному значенні.

Пряме
значення

Багатозначні слова можуть уживатися в прямому і переносному значеннях.

Пряме значення – це властиве слову звичайне, основне значення. **НАПРИКЛАД:** *сокіл* – хижий птах родини соколиних.

Переносне
значення

Переносне значення – це значення образне, пов'язане за смыслом з прямим. Воно виникло внаслідок перенесення назви одного предмета (ознаки, дії) на інший на основі схожості форми, кольору, функції тощо. **НАПРИКЛАД:** *сокіл* – юнак або чоловік, який відзначається сміливістю, красою.

ПОРІВНЯЙМО:

Пряме значення	Переносне значення
<i>гострий меч</i>	<i>гостре слово</i>
<i>промінь світла</i>	<i>промінь надії</i>
<i>сходити на зупинці</i>	<i>сходить ранок</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У тлумачних словниках переносне значення слова подають з позначкою *перен.*

322 I. Випишіть з кожної групи одне сполучення, у якому слово вжито в переносному значенні.

1. Глибока криниця – глибокі знання.
2. Вершина знань – вершина гори.
3. Зерно пшениці – зерно істини.
4. Солодкий торт – солодкі слова.
5. Ллється музика – ллється вода.
6. Пливе думка – пливе корабель.
7. М'яка тканина – м'який характер.
8. Сяє обличчя – сяє сонце.

II. Складіть і запишіть по одному реченню з кожним сполученням однієї групи (на вибір).

323 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Розкажіть, чому лелека не відлетів до вирію і хто його доглядав.

ПОКЛИК* ЛЕЛЕЧИЙ

На довгих ніжках ішов великий птах. Я впізнав у ньому лелеку, званого ще бузьком. Тільки чому він записався в пішо-

ходи, замість того, щоб міряти крилами небесні простори? І чому йде по втоптаному сніжку так, як міг би йти по шовковій луговій траві?

Біля колодязя, де сріблилася намерзлою кригою вода, лелека спинився. Стрельнув довгою шиєю в один та другий бік, тоненько клацнув дзьобом. І потягнувся поглядом у вечірні небеса. Може, йому вже причувався в сизій висоті поклик лелечий. Але ще не час повертатися лелекам додому, ще не пора озиватися в глибоких небесах. Треба чекати принаймні до кінця березня, а коли весна припізниться, то й довше, лише тоді повернуться побратими. Наприкінці серпня він не зміг одлетіти з ними до вирію, бо переламав крило, а тому й зостався на догляд дітей у людському гнізді (За Є. Гуцалом).

*Поклик – (рос.) зов. **Вірій – (рос.) тепліе края.

II. Знайдіть слова, вжиті в переносному значенні. Простежте, як ці слова роблять мовлення виразним, образним, поетичним.

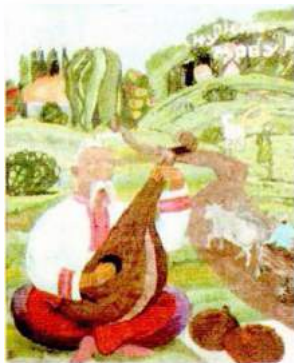
324 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть усно з кожним словом по два сполучення: один з вас використовує подане слово в переносному значенні, а другий – у прямому.

ВРАЗОК. Краяти* – краяти хліб, краяти небо.

М'який, теплий, вершина, сіяти.

*Краяти – різати що-небудь на шматки, розрізувати; перен. вживається, вривається в простір, у воду тощо.

325 I. Спишіть уривки з народних пісень, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть слова, вжиті в переносному значенні. Поясніть роль епітетів в усній народній творчості.

Малюнок Андрія
Бабака, 10 років

1. Шовкова трава на покоси лягає козак дівчину та й про життя питає. 2. Ой коню мій, коню, та золота грива, возьми мене коню де дівчина мила. 3. Стояла тополя край чистого поля. Стій тополенько стій, не розвивайсь, буйному вітроньку не піддавайсь. 4. Чи я в лузі не калина була. чи я в лузі не червона була? Взяли ж мене поламали і в пучечки пов'язали – така доля моя! Гірка доля моя!

II. Простим чи складним є перше речення? Визначте його граматичну основу.

26 **ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА.** Дайте відповіді на запитання і помірруйте, що стало основою формулювання цих запитань.

1. Що біжить без ніг? 2. Що летить без крил? 3. Що плаче без сліз? 4. Яким словом можна зігріти? 5. Якого променя не побачиш?

27 Випишіть із тлумачного словника 3–4 багатозначних слова, кожне з яких має переносне значення. Складіть два речення з одним словом (на вибір), ужитим у переносному й прямому значенні.

28 1. Доберіть до поданих іменників прикметники або дієслова з переносним значенням. Утворені сполучення запишіть.

Земля, річка, сонце, хмаринка, листя, ліс, весна.

2. Напишіть невеликий твір-опис на тему «Пробудження весни» (5–7 речень), використавши деякі з утворених сполучень слів, а також епітети й порівняння. Якого стилю мовлення ви будете дотримуватися?

І ТАКЕ БУВАЄ!

У розмові з однокласником

Сергій зауважив:

– Мій братик ще маленький,

він навіть *путає кольори*.

– Невже твій братик ті кольори стягує ременями чи ланцюгами? – здивувався однокласник.

Поясніть, чим була зумовлена така репліка однокласника. Якої помилки припустився Сергій?

§ 40. ОМОНІМИ

*Про слова, які звучать однаково,
але мають різне значення, та чим такі слова
відрізняються від багатозначних*

ПРИГАДАЙМО. Які слова називають багатозначними?

329 Прочитайте пари словосполучень, у яких виділені слова є омонімами. З'ясуйте, чи однаково вимовляємо й пишемо виділені в парах слова. А чи однакові вони за лексичним значенням? На основі спостереження зробіть висновок про особливості омонімів.

Маленький ніс – ніс книжку;

водяна пара – пара коней;

дерев'яна лава – вулканічна лава.

Ознаки
омонімів

Слова, які однакові за звучанням і написанням, але різні за лексичним значенням, називають омонімами. **НАПРИКЛАД:**

кран – кран

коса – коса

Треба
розрізнати

Омоніми потрібно відрізнати від багатозначних слів. **ПОРІВНЯЙМО:**

Багатозначне слово	Омоніми
✓ <i>крило</i> (птаха, літака) Лексичні значення цього слова пов'язані між собою, впливають одне з одного	✓ <i>кран</i> (умивальника) ✓ <i>кран</i> (підйомний) Ці слова не пов'язані між собою лексичним значенням

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

При омонімії маємо **різні слова**, а при багатозначності – **одне слово** з кількома лексичними значеннями.

Словник

У тлумачному словнику омоніми подають як окремі (різні) слова.

330 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Складіть і запишіть речення з омонімами своєї групи, уникаючи двозначності. Про результати виконання завдання розкажіть один одному.

1. Бал (шкільна оцінка) – бал (вечір відпочинку); балка (яр з пологими схилами) – балка (колода).

2. Лютий (назва місяця) – лютий (злий); череда (рослина) – череда (гурт свійських тварин).

331 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першій парі речень виділені слова є омонімами, а в другій – ні.

1. Раптом здійнявся **вихор** у степу. – З-під шапки виглядав **вихор** волосся.

2. Раптом здійнявся вихор у степу. – Вихор війни пронісся по країні.

332 I. Визначте, у яких парах словосполучень є багатозначні слова, а в яких – омоніми. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

1. Теплий день, теплий погляд.
2. Степова чайка, козацька чайка.
3. Веселі діти, нікуди діти.
4. Чиста совість, чиста тарілка.
5. Перлова круна, перлове намисто.
6. Чашечка квітки, чашечка для кави.
7. Вити гніздо, голосно вити.
8. Склад будматеріалів, склад слова.

II. Складіть і запишіть по одному реченню з кожним словосполученням однієї з пар (на вибір).

333 I. Прочитайте каламбури, побудовані на омонімії. Доведіть, що однозвучні в кожному з них слова – омоніми.

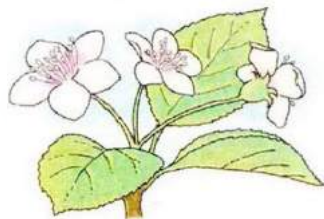
1. Хто це там навколо хижі
Прогоптав глибокий слід?
Може, близько звірі хижі?
Обережним бути слід!

2. «Нас з Китом у морі кілька!» – похвалилась Крабу Кілька (Г. Гарченко).

II. Спробуйте скласти подібні жартівливі віршики з омонімами.

омоніми

багатозначне слово

ТАКЕ БУВАЄ!

– Оленко, я назбирав повний кошик лисичок! – похвалився Андрій.

– А ці лисички не повтікали з кошика? – здивувалася дівчинка.

– Та ні.

– Значить, вони не вмюють бігати.

Чому, на вашу думку, сталося непорозуміння між Андрієм і Оленкою?

334

Складіть і запишіть: а) два речення з багатозначним словом *ключ* так, щоб це слово було вжито з різними значеннями; б) два речення зі словом *ключ* так, щоб відповідні слова виступали омонімами. Поясніть, що є спільного й відмінного між багатозначними словами й омонімами.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Треба розрізняти слова російської та української мов, що звучать однаково чи схоже, але мають різні лексичні значення (**міжмовні омоніми**). **ПОРІВНЯЙМО:**

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
мешать работать на небе взошла луна в неделе семь дней	мішати кашу почули луну в лісі сьогодні неділя

335 Прочитайте речення. Знайдіть слова, які в українській і російській мовах звучать подібно, але мають різне лексичне значення. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Скористайтесь поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

1. Трус не играет в хоккей. 2. Результаты объявят через неделю. 3. Приятно вечером прогуляться под луной. 4. Ты мешаешь мне работать. 5. Для ремонта подойдет любой материал. 6. Фильм начнется ровно через час.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО		НЕПРАВИЛЬНО (суржик)
Російською	Українською	
любая молодия через неделю ждали два часа мешать работать заказать рингтон переводить текст на небе луна он трус	будь-яка мелодія через тиждень чекали дві години заважати працювати замовити рингтон перекладати текст на небі місяць він боягуз	люба мелодія через неділю чекали два часа мішати працювати заказати рингтон переводити текст на небі луна він трус

§ 41. СИНОНІМИ

Про особливості слів-синонімів, їхню роль у мовленні та взагалі про красу й багатство української мови

ПРИГАДАЙМО. Що таке синоніми?

336 Прочитайте речення і знайдіть слова-синоніми, які означають *настання світанку, ранку*. Які ще слова з таким самим лексичним значенням ви знаєте? Доведіть, що синоніми урізноманітнюють мовлення. За потреби скористайтесь довідкою.

1. Почало світати... Зорі меркли в синьому небі, само воно бігло (Панас Мирний). 2. Розвиднялось. Світлішало небо, відднули зорі (О. Іваненко). 3. Іще надворі й не сіріє, а Клим вже до річки йде (С. Воскрекасенко). 4. Гості роз'їхались уже, в дніло надворі (І. Нечуй-Левицький).

ДОВІДКА. Світати (про настання світанку, ранку), розвиднятися, сіріти, дніти, розсвітати, світліти, світлішати, ясніти, меріти, мріти.

Ознаки синонімів

Синоніми – це слова, різні за звучанням, але однакові чи близькі за лексичним значенням. **НАПРИКЛАД:** красивий, гарний, привабливий, чарівний, чудовий.

Синонімічний ряд

Синоніми утворюють синонімічні ряди. У синонімічному ряду є опорне (стрижневе) слово, яке виражає найзагальніше значення синонімів. **НАПРИКЛАД.** навколо опорного слова сміливий групуються всі інші синоніми ряду: відважний, безстрашний, мужній, небоязкий, відчайдушний.

ЗБЕРНІТЬ УВАГУ!

Здебільшого синоніми належать до тієї самої частини мови.

337 Згрупуйте подані слова в синонімічні ряди й запишіть. Підкресліть опорне (стрижневе) слово кожного ряду. Перевірте виконання завдання за допомогою словника синонімів.

Говорити, запашний, нещастя, гущавина, уздріти, балакати, гомоніти, зарості, угледіти, хащі, лихо, духмяний, нещастя, пахучий, нетрі, побачити, біда, ароматний.

338 І. Прочитайте текст, обираючи з поданих у дужках синонімів найбільш доцільний. Обґрунтуйте свій вибір.

СОКІЛ-БОРИВІТЕР

Я (йшов, крокував, прямував, ступав) лугом і (несподівано, раптом, миттю, зненацька) помітив, що високо над травом, тріпочучи крилами, висить на одному місці птах. Я подивився в бінокль і побачив (маленького, невеликого, мізерного) сокола-

боривітра... Він (уважно, пильно, зосереджено) дивився вниз і раптом, щось помітивши, каменем упав у траву. Одна мить – і в кігтях у нього було мишеня, що необережно визирнуло з нірки. Як же міг птах здалеку (помітити, побачити, уледіти) свою крихітну здобич?

Річ у тому, що багато хижих птахів володіють дивовижно (проникливим, гострим, далеким) зором. І помічає боривітер мишеня за десятки метрів (За В. Танасійчуком).

II. Доберіть до виділених слів синоніми. Усно перекажіть прочитане, використовуючи дібрані синоніми.

339 I. Спишіть речення. Підкресліть синоніми як члени речення та надпишіть над цими словами частину мови. З якою метою автори скористалися синонімами?

1. Українська пісня! Хто не був зачарований нею, хто не згадає її, як своє чисте, прозоре дитинство, свою горду юність? (О. Довженко). 2. Величезні, гігантські кострубаті дуби грізно стояли в снігових заметах (М. Коцюбинський). 3. Місяць тихо, крадькома викочується увесь на небо (М. Коцюбинський). 4. Небо гуготіло, ревла, клекотало, біснувалося, сліпуче розверзало свої нетрі (Є. Шморгун).

II. Знайдіть у реченнях стилістично забарвлені слова. Поясніть їхню роль.

340 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в першій парі словосполучень виділені слова є синонімами, а в другій – ні.

1. Глибока яма, бездонне провалля.
2. Глибокий сон, бездонне провалля.

341 Доберіть усно синоніми до слова добрий у поданих сполученнях. Що треба враховувати, виконуючи це завдання?

1. Добрий обід. 2. Добра людина. 3. Добрий урожай. 4. Добре слово.

342 Доберіть якнайбільше синонімів до слова: а) *ити* (роблячи кроки, пересуватися); б) *говорити* (передавати щось словами); в) *швидкий* (який швидко біжить, летить тощо).

343 I. Доберіть по 2–3 синоніми до кожного з поданих слів. Утворені синонімічні ряди запишіть. Визначте відмінність у відтінках лексичного значення (якщо вони є) кожного синоніма. Скористайтеся словником синонімів.

Радісний, ввічливий, думати, завірюха, повільно.

II. З двома синонімами одного ряду (на вибір) складіть і запишіть речення.

344 Відредагуйте речення, замінивши одне зі спільнокорених слів синонімом. Розкажіть про роль синонімів у мовленні. Відредаговані речення запишіть.

1. Мама *робила* в лікарні й пишалася своєю *роботою*.
2. Сніжна *заметіль* *замела* все навколо.
3. Навіть у вихідний день до *школи* прийшло багато *школярів*.
4. *Помітивши* за вікном товариша, хлопець *непомітно* вислизнув з хати.
5. У *повідомленні* *повідомлялося* про новий кінофільм.

§ 42. АНТОНИМИ

Про слова з протилежним лексичним значенням, їхню роль у тексті та взагалі про точність і виразність мовлення

ПРИГАДАЙМО. Що таке антоніми?

345 Прочитайте речення. Знайдіть у них антоніми. У якому реченні антоніми вжито лише для чіткого розрізнення понять, а в якому вони виступають ще й засобом створення образності? На основі спостереження зробіть висновок про роль антонімів у мовленні.

1. Він уже бачить здоровенну батькову ручиську, що затиснула його малюсіньке рученя (*У. Самчук*).
2. Щоб визначити правий і лівий береги річки, треба стати обличчям у напрямі течії (*З підручника*).

Ознаки антонімів

Антоніми – це слова з протилежним лексичним значенням.

Антоніми завжди виступають **парами** і є словами тієї самої частини мови. **НАПРИКЛАД:** *чорний – білий, день – ніч, вгори – внизу, іти – стояти.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова типу *холодний – нехолодний* не є антонімами, бо перше слово стверджує наявність ознаки, а друге – просто її заперечує. Слова *воля – неволя, друг – недруг* є антонімами, бо в цих випадках префікс *не-* формує слово з новим лексичним значенням.

346 Перекладіть антонімічні пари українською мовою і запишіть. З однією перекладеною парою складіть і запишіть складне речення.

Горячий – холодний, рыдатель – смеються, разговорчивый – молчаливый, возмущение – восхищение, близко – далеко, трудиться – лениться.

347 Прочитайте текст, визначте його стиль мовлення. Випишіть антонімічні пари і поміркуйте, чи допомагають вони чітко розрізнити явища.

Територію, на якій чергуються ділянки лісу і степу, називають лісостеповою зоною. Тут тепле літо і помірно* холодна зима. Опадів випадає менше, ніж у зоні мішаних лісів, але більше, як у степах. На степових ділянках переважає чорноземний ґрунт. Природні умови сприятливі для росту і розвитку дикорослих та багатьох культурних рослин. У цій зоні переважно трапляються ділянки листяних лісів (З підручника).

*Помірно – (рос.) умеренно.

**Сприятливий – (рос.) способствующий; благоприятный.

348 ЧИМУ ТАК? Поміркуйте, чому слова в першій парі є антонімами, а в другій – ні.

1. Північ – південь.
2. Північ – схід.

349 I. Замініть прикметники у словосполученнях антонімами. Запишіть утворені словосполучення. Скористайтеся словником антонімів.

Старе дерево, старий велосипед; глибока річка, глибокі знання; тихе щебетання, тихий сон; свіжий хліб, свіжий огірок.

II. З одним утвореним словосполученням складіть і запишіть речення з однаковими членами.

350 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Ми любимо, щоб усе було свіжим: і їжа, і одяг, і журнали. Проте деколи буває навпаки. Замініть усно в поданих словосполученнях прикметник *свіжий* протилежним за значенням словом.

Свіжий хліб, свіже молоко, свіжа газета, свіжа сорочка, свіжі квіти.

351 I. Прочитайте вголос вірш, правильно інтонуючи речення. Визначте його основний мотив. Знайдіть епітети й емоційні слова. Поясніть їхню роль у вірші.

– Скажи мені, мати,
Де сонце йде спати?
– За високу гору,
В зелену комору.
– Хто ж його колише
Все тихше і тихше?
– Соловей піснями,
Тиха нічка снами.
– А які сни має,
Коли засинає?

– Йому сняться квіти,
Що вдень на них світить.
– А хто його збудить,
Як світати буде?
– Пташки веселі
Збудять з постелі.
– А на що, як встане,
Найперше погляне?
– На тебе, серденько,
Як встанеш раненько.

Марійка Підгірянкa

I. Доберіть антоніми до п'яти слів з тексту (на вибір). Запишіть антонімічні пари.

352. Хто добере більше антонімів, за допомогою яких можна порівняти зображене на малюнках?

353. I. Спишіть прислів'я, вставляючи в кожному з них пропущений антонім з виділеного слова. Визначте частини мови антонімів.

1. Не несися **високо**, бо ... сядеш. 2. Хоч **далеко**, та ходить легко, а хоч ..., та ходить слизько. 3. Лучче з **доброго** коня зпасти, ніж на ... їхати. 4. **Мудрого** шукай, ... обходь. 5. **Дешеву** юшку надвір виливають, а ... поїдають. 6. **Праця** чоловіка годує, а ... марнує.

II. Виконайте синтаксичний розбір останнього речення.

354. Складіть і запишіть діалог (5–6 реплік) на тему «Погода». Використайте в діалозі порівняння, а також подані або дібрані самостійно антонімічні пари.

Спекотно – холоднувато; північний – південний; вранці – ввечері; радісно – сумно.

Лексичний розбір слова

Послідовність розбору

1. Пояснити лексичне значення слова.
2. Визначити, однозначним чи багатозначним є слово.
3. Визначити, у прямому чи переносному значенні слово вжито.
4. Дібрати до слова синоніми, антоніми (якщо можливо), назвати його омоніми (якщо є).

355 I. Прочитайте виразно текст, правильно наголошуючи слова.

Був травень, ніч стояла **погідна**, місячна, де-не-де білими сніговими вогниками переблискували зірки, але їх було **мало**, і світло їхнє здавалося сліпим у по́вені місячного сьйива.

На узбіччі **горбилася** верба́, й по її поплилому донизу гілля збігав безшелесним потоком примарний блиск, і в тому блиску відчувався подих неживого: наче верба була опромінена мертвим усміхом (Є. Гуцало).

II. Виконайте усно лексичний розбір виділених слів.

§ 43. ФРАЗЕОЛОГІЗМИ

Про особливості фразеологізмів, їхнє лексичне значення і вживання та взагалі про красу й багатство української мови

ПРИГАДАЙМО. Що таке фразеологізми?

356 Прочитайте речення, поясніть лексичні значення виділених фразеологізмів. Замініть у кожному реченні фразеологізм одним словом з таким же значенням. Що при цьому «втратять» висловлювання? На основі експерименту зробіть висновок про роль фразеологізмів у мовленні.

1. Мишко писав **як курка лапою**.
2. До найближчого села було **рукою подати**.
3. У кімнаті **ніде й яблуку впасти**.
4. У письмовій роботі Дмитрика помилок було **як зірок на небі**.
5. У нього грошей **кури не клюють**.

Особливості фразеологізмів

Фразеологізми – це стійкі сполучення слів, які за лексичним значенням дорівнюють одному слову (словосполученню). **НАПРИКЛАД:** *бити байдики* (ледарювати), *пекти раки* (червоніти), *рукою подати* (близько), *за царя Гороха* (давно), *гаряча голова* (запальна, нестримна людина).

Синтаксична роль

Фразеологізм є одним членом речення. **НАПРИКЛАД:** *Сергій з Дмитриком глека побили*.

Словник

Лексичне значення фразеологізмів можна дізнатися у **фразеологічних словниках**.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У фразеологізмах не можна замінювати одне слово іншим чи вилучати якесь слово.

357 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Прочитайте українські відповідники до російських фразеологізмів. Потім один з вас зачитує 3–4 фразеологізми російською мовою (на вибір), а інший перекладає.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
говорить ерунду хиханьки да хаханьки строить глазки после дождика в четверг задирать нос лясы точить два сапога пара не в своей тарелке гол как сокол	говорити про Хіміні кури смішки та пересмішки бісики пускати коли рак свисне кірпу гнути теревені правити обоє рябоє ні в сих ні в тих голий як бубон

II. Складіть і запишіть речення з одним українським фразеологізмом (на вибір).

358 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Чим цікавий цей текст?

ВОДОЮ НЕ РОЗЛИТИ

Ми з Дмитром товаришуємо ще з першого класу. Однолітки кажуть, що нас навіть водою не розіллеш. І хоча з Дмитром інколи каші не зварिश, але я на це не зважаю.

Ось і минулої суботи ми домовилися піти вудити рибу. Я і черв'яків накопав, і вудочки приготував, а товариш навіть за холодну воду не брався. О восьмій ранку ми мали зустрітися біля криниці, щоб іти на річку разом, але Дмитро з'явився аж через півгодини. Я лише розвів руками.

Риболовля виявилася вдалою, ми спіймали багато карасів. Після обіду почали насуватися дощові хмари, і ми, взявши ноги в руки, змушені були тікати додому. Злива наступала нам на п'яти, ми сильно промокли і змерзли так, що зуб на зуб не попадав. Але все одно були задоволені від вдало* проведеного вихідного дня.

*Вдало – (рос.) удачно.

 II. Випишіть фразеологізми та з'ясуйте їх лексичне значення за фразеологічним або тлумачним словником. Поясніть роль фразеологізмів у поданому тексті. Які з них увиразнюють риси людської вдачі?

III. Який фразеологізм «заховався» на малюнку до тексту? Якби ви були художником, то який гумористичний малюнок намалювали б до одного з інших фразеологізмів, ужитих у тексті?

359 I. Спишіть речення, уставляючи замість виділених слів дібрані з довідки фразеологізми. Простежте, як така заміна вплинула на стилістичне забарвлення висловлювань (їхню виразність, образність, емоційність).

1. Молодиці **закрутились** серед хати та **вдарились** лобами **дуже сильно** (За *І. Нечуєм-Левицьким*). 2. **Потоцький** знає, чим **закінчиться** та **нерозумна** затія **запальних, нестримних людей**, і не піде за ними (За *Я. Стецюком*). 3. Однак новина **впала несподівано, раптово** (*М. Коцюбинський*). 4. Воєвода **обманював** обох змовників, доки не **зміцнив оборону фортеці** (За *Д. Міщенком*). 5. Доки не **проведу своїх лелек у вирій, не візьмуся ні за що!** (За *Гр. Тютюнником*).

II. Підкресліть фразеологізми як члени речення.

ДОВІДКА. Як **грим з ясного неба**, **водити за носа**, аж **голови загули**, ані за **холодну воду**, **гарячі голови**.

 360 **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому в першому пункті виділене сполучення слів є фразеологізмом, а в другому – ні.

1. Я вас веду не до легкої перемоги! Це буде досить **твердий горішок**.

2. Денису **попався твердий горішок** – ніяк не міг його розколоти.

361 Складіть і запишіть по одному реченню з двома поданими сполученнями (на вибір), щоб ці сполучення виступали фразеологізмами. Підкресліть фразеологізми як члени речення.

Тверда рука, **круті повороти**, **тягти kota за хвоста**, **знайти в капусті**, **гаряча голова**, **розбити глека**, **на голові ходити**, **вбити з рук**.

 362 До кожного з поданих слів доберіть з довідки й запишіть усі можливі фразеологізми-синоніми. За потреби скористайтеся фразеологічним словником.

ЗРАЗОК. *Обманути – лишити з носом, пошити в дурні, замилити очі.*

Багато, байдуже, відставати, непотрібний, перебільшувати, поволі*.

ДОВІДКА. Хоч греблю гати, як мокре горить, ні пари з уст, як п'яте колесо до воза, тримати язик за зубами, море по коліна, кури не клюють, хоч трава не росте, робити з мухи слона, як з гуски вода, бути у хвості, п'ясти задніх, як торішній сніг, прикусити язика, згуцувати фарби, як три дні не їв.

*Поволоі – (рос.) медленно; не спеша.

363 Відгадайте, які слова пропущено у фразеологізмах.

Крутитися як муха в ...; покласти зуби на ...; мало каші ...; голці ніде ...; виводити на чисту ...; яблуку ніде ...; брати близько до ...; грати першу ...; товкти воду в ...; не чуючи землі під ...; зісти пуд ...; бити лихом об ...; хоч греблю ...; народитися під щасливою ...; тримати носа за ...; не бачити далі свого...; казка про курочку ...; сім п'ятниць на ...

364 Хто зможе дібрати три фразеологізми зі словом *голова*? А хто чотири? А хто ще більше? Проведіть цей же конкурс з іншими словами, наприклад *рука*, *нога*, *сніг*, *вогонь*, *сім*.

365 **ПОСЛІАКУЙТЕСЯ.** Про кого в народі кажуть: *мало каші з'їв*, а про кого – *народився в сорочці*?

366 Відгадайте, які фразеологізми «заховалися» на малюнках. Поясніть лексичне значення цих фразеологізмів.

367

I. Поясніть лексичне значення фразеологізмів. Що вам відомо про їх походження? Скористайтеся фразеологічним словником.

Ахіллесова п'ята, нитка Аріадни, сізифова праця, авгівей стайні, танталові муки, гордіїв вузол.

II. З одним фразеологізмом (на вибір) складіть і запишіть речення.

368

Виконайте завдання одного з варіантів (на вибір).

Варіант А. Складіть і запишіть розповідь (5–7 речень) про окремо взятий фразеологізм (на вибір).

Варіант Б. Складіть і запишіть розповідь (5–7 речень) на будь-яку тему, використавши щонайменше два фразеологізми (на вибір).

Для вас, допитливі!

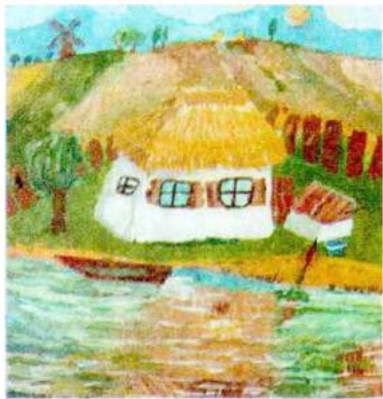
Чи знаєте ви, що до слова *мікати* можна дібрати аж 20 фразеологізмів? А хочете дізнатися, про кого і чому кажуть *біла ворона*? Багато цікавої та корисної інформації про фразеологізми можна знайти на сторінках книжки **Антоніни Мовчун «Мовні скарби»**.

Про те, що вас найбільше вразило в цій книжці, що сподобалося, розкажіть однокласникам.

§ 44. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ. ЕЛЕМЕНТИ СТИЛІСТИКИ»

369

I. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Що символізують кольори українського прапора?

Малюнок Богдана
Грищенка, 12 років

ПРАПОР УКРАЇНИ

Єдиного офіційного прапора в Київській Русі не було. Кожен із князів мав власний стяг. Спочатку на прапорах зображали фантастичних тварин і рослини, а після прийняття християнства – хрест і святих.

У Запорозькій Січі кожен полк, сотня мали свій стяг. Особливо популярними були малинові прапори, однак часто траплялися й синьо-жовті.

1918 року Центральна Рада визначила жовто-синій прапор державним символом Української Народної Рес-

публіки. Його кольори символізували чисте небо, що розкинулося над жовтим морем хлібного лану.

Нині синьо-жовтий прапор повернувся до нас як символ державності України. Гордо замайорів він на нашій землі (З довідника).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Поясніть лексичні значення виділених слів. Які з них однозначні, а які – багатозначні? Який словник може вам знадобитися для виконання цього завдання?
2. Чи є в тексті слова, вжиті в переносному значенні? Складіть і запишіть речення зі словом *чисте*, вжитим у переносному значенні.
3. Знайдіть у тексті стилістично забарвлені слова. Обґрунтуйте доцільність їх використання.
4. Який синонім до слова *прапор* ужито в тексті? З якою метою? Виберіть із тексту 2–3 слова, які можна замінити синонімами. Запишіть синонімічні ряди.
5. Виконайте усно лексичний розбір слів *прапор*, *державність*.

370 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Що найперше постає у вашій уяві, коли вимовляєте слова «рідний край»? Із чого, на вашу думку, починається Батьківщина?

І ТАКЕ БУВАЄ!

– Сергію, приходь до мене дивитися новий фільм. А ще я познайомлю тебе зі своєю бабусею.

– А вона не буде розпитувати мене про мої оцінки в школі? Ти ж знаєш, що в мене з математикою не все гаразд.

– Ні, моя бабуся дуже *тактична людина*.

– Невже вона володіє майстерністю ведення бою? – здивувався Сергій.

Поясніть, чому здивувався Сергій. Про яку рису характеру бабусі хотів сказати його товариш?

371 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Знайдіть помилки в оголошеннях. Відредагуйте ці повідомлення і запишіть правильно.

Кіоск не працює. На больничному

У продажу є соняшникове масло

Увага! Потяг прибуде із запізненням на два часа

Вчасно і якісно виконаємо любе ваше замовлення

Оголошуємо набір учнів до музикальної школи

372 Випишіть з текстів казок, народних пісень 3–4 речення з епітетами, порівняннями чи синонімами. Яка роль цих засобів в усній народній творчості?

373 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Лексикологія. Фразеологія. Елементи стилістики» я навчився (навчилася) багато нового. Наприклад...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. У реченні *Вона хутенько підвелася, поклала шитво на траву і клубочком покотилася до хати по кухлика виділене слово є*

А неологізмом	В власне українським словом
Б історизмом	Г запозиченим словом

2. Стилістично забарвленими є всі слова рядка

- А** телик, периметр, кумекати
Б музон, епохальний, квітень
В псевдоідея, кохання, куцохвостий
Г відгомоніти, цікавий, відозва

3. Омоніми використано в рядку

- А** золота голова – золотий перстень
Б хитра лисичка – зібрати в кошик лисички
В людина стогне – земля стогне
Г гострий ніж – гострий на язик

4. Лексичну помилку допущено в рядку

А плутати слова	В вимикати світло
Б освітлена вулиця	Г мішати вчитися

5. Установіть синонімічні пари (один фразеологізм є зайвим).

Слово	Фразеологізм
1 обманути	А утерти носа
2 вигадати	Б з іншої опери
3 недоречно	В обвести круг пальця
4 безперешкодно	Г висмоктати з пальця
	Д як по маслу

6. Складіть два речення зі словом *гарячий* так, щоб у першому реченні це слово вживалося в прямому значенні, а в другому – у переносному.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке запозичені слова та власне українські слова? Наведіть приклади.
2. Розкажіть про поділ слів на загальноновживані (нейтральні) та стилістично забарвлені. Наведіть приклади.
3. Чим застарілі слова відрізняються від неологізмів? Наведіть приклади.
4. Що називають лексичним значенням слова?
5. Дайте визначення прямого й переносного значення слів. Як виникає переносне значення? Наведіть приклади.
6. У чому особливість омонімів? Наведіть приклади таких слів. Чим омоніми відрізняються від багатозначних слів? А чим подібні?
7. Що таке синоніми? Розкрийте їхню роль у мовленні.
8. Які слова називають антонімами? Поясніть їхню роль у мовленні. Наведіть приклади.
9. Що таке фразеологізми? Наведіть приклади.
10. Розкажіть, з якою метою укладають словники. Які словники ви знаєте? У чому особливість кожного з них?

Об'єднайтеся в групи. Придумайте та розіграйте в ролях рекламний ролик (сценку) на одну з поданих тем.

Проект

1. СЛОВА – СКАРБИ.

Ця реклама має спонукати правильно добирати слова у властивому для них значенні.

2. ПЕРЛИНИ СИНОНІМІЇ.

Ця реклама має переконати в тому, що синоніми роблять наше мовлення виразнішим і яскравішим.

МОЯ СТОРІНКА

БУТЕРБРОД ЧИ САНДВІЧ?

ЯК ЦЕ БУЛО

Слово *бутерброд* німецьке. воно складається з двох слів: *бутер* – «масло» і *брот* – «хліб». Проте у нас це слово набуло значно ширшого, ніж первісне, значення: це може бути хліб із сиром, ковбасою, повидлом, а масла може й не бути. Цікаво, що німці наші «бутерброди без масла» звать *тартинами*. Про сандвіч розповідають таку історію: лорд Джон Сандвіч був пристрасним гравцем. Не бажаючи відриватися від карт, щоб повечеряти, він придумав зручний для нього вид бутерброда. Шматочок м'яса чи сиру він клав між двома скибками хліба, щоб не бруднити рук і ними карт. Власне кажучи, те, що ми беремо із собою до школи, у дорогу, – є не що інше, як сандвіч, хоча ми звемо його теж бутербродом (А. Коваль).

ЦІКАВО ЗНАТИ!

СЛОВО ПРО СЛОВО

✓ Слово *пломбір* походить від назви французького міста Пломб'є. Саме тут і придумали цей вид морозива.

✓ Слово *магнолія* (рослина) завдячує прізвищу французького ботаніка XVII століття Магнолю.

✓ Слова *футбол*, *баскетбол*, *волейбол* мають спільну батьківщину – Англію. Частина *бол* (ball) у цих словах – по-англійськи «м'яч». А перші частини різняться: *фут* – «нога», *баскет* – «кошик», *волей* – «політ».

✓ Є слова, які за життя «надбали» величезне багатство значень. Наприклад, дієслово *ставати* має більше 20 значень, *іти* – аж 30, а іменник *крило* – 10.

НА ДОЗВІЛІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА. Дайте відповіді на запитання. Поміркуйте, що стало основою формулювання цих запитань.

1. Якої коси не розчешеш? 2. Яким ключем хати не замкнеш? 3. На якій лаві не всидиш? 4. Яка мушка не літає? 5. Яку череду не женуть на пасовище?

УСМІХНІТЬСЯ

– Дівчинко, ти любиш солодкий стіл?

– Ні, я люблю солодкі десерти.

– У якому під'їзді ти живеш?

– Я живу в квартирі, а не в під'їзді, – обурився хлопець.

У тобі, мово, неосяжна душа народу.

С. Плачинда

Будова слова. Словотвір. Орфографія. Елементи стилістики

Ви знатимете:

- з яких значущих частин складаються слова;
- основні способи словотворення;
- найпоширеніші випадки чергування голосних і приголосних звуків.

Ви вмітимете:

- розбирати слова за будовою;
- розпізнавати форми слова і спільнокореневі слова;
- розрізняти словозміну і словотвір;
- правильно писати слова з вивченими орфограмами;
- складати речення з використанням слів із суфіксами і префіксами, що надають мовленню емоційного забарвлення й виразності.

Будова слова – це розділ науки про мову, що вивчає значущі частини слова, їхнє значення і функціонування.

Словотвір – це розділ науки про мову, що вивчає способи та особливості творення слів.

§ 45. ОСНОВА СЛОВА І ЗАКІНЧЕННЯ

Про те, що виражають основа слова і закінчення, про звукове і нульове закінчення, а також про слова, які не мають закінчень

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке основа слова? 2. Як визначити закінчення у слові?

374 Спишіть речення, ставлячи слова, що в дужках, у потрібній формі. Позначте в цих словах закінчення. На основі спостереження та вивченого на уроках російської мови зробіть висновок, для чого потрібні закінчення.

1. Бджоли дружно вилетіли на збір (нектар) (*В. Приходько*). 2. Легеньк(ий) тінь (ніч) впала на (земля) (*Панас Мирний*). 3. Весна на (крила) до (небеса) злітала (*Л. Завіщана*).

Значущі частини

Значущі частини слова

Основа слова

Закінчення

Префікс

Корінь

Суфікс

Закінчення

Закінчення (рос. окончание) – це значуща частина слова, яка змінюється. **НАПРИКЛАД:** школ[а], школ[и], школ[і], школ[ою].

Закінчення може бути звуковим і нульовим.

Звукове закінчення

Звуковим (буквенним) називають закінчення, що виражене звуками і позначене на письмі відповідними буквами. **НАПРИКЛАД:** хліб[ом], яблун[ею].

Нульове закінчення

Нульовим називають закінчення, що не виражене звуками і не позначене буквами. **НАПРИКЛАД:** хліб □, яблунь □.

Роль закінчення

Закінчення служить для зв'язку слів у словосполученні та реченні. Воно виражає граматичне значення слова.

Основа

Основа слова – це частина слова без закінчення.

НАПРИКЛАД: дуб, блакитний, прочитали.

Основа виражає **лексичне значення** слова. До її складу входить корінь, а також префікс (префікси) і суфікс (суфікси). **НАПРИКЛАД:** ліс, гірський, приклад, заземлений.

375

I. Прочитайте фразеологізми. Опишіть ситуації спілкування, за яких можна було б використати виділені фразеологізми. З двома фразеологізмами (на вибір) складіть і запишіть речення.

вигрищати очі
пасти очима
оком не моргнувши
не знати, куди очі діти
не вірити очам своїм
хоч око виколи
різати правду в очі
не відривати очей
берегти як зіницю ока
піти світ за очі

на всі руки майстер
горить у руках
давати волю рукам
опустити руки
розводити руками
махнути рукою
не покладаючи рук
під гарячу руку
подати руку
рукою подати

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Розподіліть між собою групи фразеологізмів. Один із вас має виписати з фразеологізмів першої колонки форми іменника *око*, а інший – із фразеологізмів другої колонки форми іменника *рука*. В усіх виписаних словах виділіть закінчення і основи. Обміняйтеся зошитами й перевірте правильність виконання.

376

Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Позначте основу і закінчення у виділених словах.

1. Ось уперіщив дощ зашумів над полями над пасікою (В. Приходько). 2. Пахнуть хлібом слова що мене їх навчила мати (Д. Павличко).

Незмінні слова

Закінчення мають лише змінні слова. Незмінні слова не мають закінчень.

Незмінними є:

- прислівники (зверху, вночі, завтра, високо);
- неозначена форма дієслова (ходитьи, читати);
- окремі іменники іншомовного походження (кіно, поні, журі, ательє).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова з **нульовим закінченням** потрібно відрізнати від **незмінних** слів, у яких немає і не може бути закінчень. **НАПРИКЛАД**, слова *дуб* □, *будинок* □ мають нульове закінчення, а слова *наодинці*, *швидко* закінчень не мають, навіть нульових, бо це незмінні слова.

377 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому слова першої групи мають закінчення, а другої – не мають.

1. Далекий, близький, гора, літо.
2. Далеко, близько, вгорі, влітку.

378 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Випишіть послідовно незмінні слова. Обміняйте зошитами й перевірте правильність виконання.

КЛЮЧ. Підкресліть у кожному слові першу букву. Якщо завдання виконано правильно, то з підкреслених букв можна прочитати назву міста, у якому знаходиться зображений на фото замок.

Група 1. Узимку, веселка, журі, гортати*, горобець, обідати, далекий, раненько, образно, написаний, далеко.

Група 2. Улітку, веснянка, жувати, солодкий, голосно, обгородити, вибігаю, радіти, опівночі, червоний, дивно.

Замок

**Гортати* – (рос.) .

379 Назвіть якомога більше закінчень, які може мати кожне з поданих слів.

Веселка, веселковий.

380 I. Запишіть слова в три колонки: а) із звуковим закінченням; б) з нульовим закінченням; в) без закінчення (незмінні).

Лісник, лісники, далеч, далеко, далекий, височина, високо, вись, вчора, вчорашній, поні, кінь, зебра, перехід, виходити, ходжу, малювати, малюнок, мальований, зоопарк, арена, метро, восени, осінній, осінь.

II. Із двома словами останньої колонки (на вибір) складіть і запишіть речення. Підкресліть ці слова як члени речення.

§ 46. КОРИНЬ СЛОВА. СПІЛЬНОКОРЕНЕВІ СЛОВА ТА ФОРМИ СЛОВА

*Про те, як правильно визначити корінь у слові,
про слова зі спільним коренем, а також
про роль цих слів у тексті та їх доречне вживання*

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке корінь слова? 2. Які слова називають спільнокореневими?

Корінь слова

Корінь слова (рос. корень слова) – це головна значуща частина слова, яка спільна для всіх спільнокореневих слів і виражає їхнє загальне лексичне значення.

НАПРИКЛАД: літо, літечко, по-літньому, влітку.
Унаслідок чергування звуків корінь може змінювати свій звуковий склад. **НАПРИКЛАД:** друг – друзі; рука – ручний – у руці; сидіти – сиджу; вітер – вітру.

Спільно- кореневі слова

Слова зі спільним коренем, але з різними лексичними значеннями називають **спільнокореневими**. **НАПРИКЛАД:** а) мороз, морозиво, заморожений, морозно, морозити; б) газ, газифікувати, газифікація, газовий, газівник.

381 I. Згрупуйте спільнокореневі слова й запишіть. Доберіть до кожної групи слів ще по одному спільнокореневому слову. Позначте корені.

Морський, водяний, син, водити, водичка, усиновити, радіть, заводити, моряк, зрадіти, примор'я, синівський, наводити, підводник, порадувати, море, синок, водянистий.

II. Скориставшись тлумачним словником, поясніть різницю в лексичному значенні слів: а) водяний, водянистий; б) земний, земляний. З кожним із цих слів складіть і запишіть речення.

Форми слова

Потрібно розрізнити спільнокореневі слова й форми слова. **Форми слова** мають одну й ту саму основу, але різні закінчення і різняться між собою лише граматичними значеннями.

ПОРІВНЯЙМО:

Спільнокореневі слова	Форми слова
<u>літо</u> , <u>літній</u> , <u>влітку</u>	<u>літо</u> , <u>літа</u> , <u>літом</u>

382 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому слова першого рядка є спільнокореновими, а другого – ні.

1. **Горе**, горювати, горенько, загорювали.
2. **Горе**, горіти, орище, загорнути.

383 І. Запишіть слова у дві колонки: а) спільнокореневі до слова *читанка*; б) форми слова *читанка*.

Читанці, читацький, читанки, читанкою, читати, читець, читанок, перечитати, читаночка, читанками.

ІІ. Поясніть, як ви розрізнили спільнокореневі слова й форми слова. У словах першої колонки позначте корені, а в словах другої колонки – закінчення.

384 І. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Розгляньте репродукцію картини І. Айвазовського та розкажіть про свої враження від неї.

Шлях мандрівок Івана Айвазовського часто пролягав через **Україну**. Краса її **краєвидів***, особливо степів, надихнула художника на створення численних полотен.

На картині «Очерет на Дніпрі поблизу Олешок» змальовано краєвид пониззя Дніпра. До берега, зарослого **очеретом**, пристав великий човен. Люди приїхали заготовляти **очерет**. **Вітер** напинає **вітрило**, а вдалині височіють **вітряки**, повернувши крила вітрові назустріч. Це пожвавлює горизонталь **прибережної** смуги.

І. Айвазовський. Очерет на Дніпрі поблизу Олешок

Гаряче спалахує доріжка на воді, повняться світлом хмари, густішають тіні в **очереті**. Усе оповив золотавий серпанок** вечірньої пори.

Українська тема в творчості Айвазовського присутня і в образах міст, і в краєвидах Чорного моря (За Ю. Белічком).

*Краєвид – (рос.) вид, пейзаж, ландшафт.

**Серпанок – (рос.) дымка.

II. Визначте, які з виділених слів є спільнокореновими. Обґрунтуйте свою думку. Простежте, як спільнокореневі слова допомагають зв'язати речення в тексті.

385 Випишіть з кожної групи слів одне, яке не є спільнокореновим до виділеного. До вписаних слів доберіть 3–4 спільнокоренових і виділіть у них корені.

1. **Возити**, завіз, підвода, підвозити. 2. **Рік**, щороку, річний, роком. 3. **Будинок**, будувати, будити, будівництво, забудовник. 4. **Листяний**, листок, листочок, листяні, безлистяний.

386 Прочитайте речення. Знайдіть у них помилки, пов'язані з невірним уживанням спільнокоренових слів. Запишіть речення, уникаючи помилок.

ВРАЗОК. *Із цегли влаштували цегляну огорожу. – Улаштували цегляну огорожу.*

1. Річні оцінки цього року в мене найкращі. 2. Учора покупці нічого не купили в магазині. 3. Будівельники розпочали будівництво вчасно. 4. Щоранку я роблю ранкову зарядку. 5. Бабуся назбирала малини і зварила малинове варення.

387 Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Доберіть до слова *секрет* два спільнокореневі, одне з яких було б дієсловом, а інше – прикметником. Складіть і запишіть невеликий текст на тему «Мій маленький секрет» (5–6 речень). Використайте дібрані спільнокореневі слова для зв'язку речень у тексті.

Варіант Б. Доберіть до слова *весело* якнайбільше спільнокоренових. Напишіть твір-мініатюру «Веселка воду п'є» (5–6 речень), використавши в тексті щонайменше три дібрані вами спільнокоренових слова. Чи допомогли ці слова зв'язати речення в тексті?

388 За вказаним нижче лексичними значеннями «впізнайте» спільнокореневі слова і заповніть клітинки кросворда, попередньо перемалювавши його в зошит або на окремий аркуш.

Лексичні значення слів. 1. Рів із земляним насипом, валом. 2. Видобути що-небудь закопане або те, що знаходиться в землі, під снігом. 3. Робити заглиблення, виймаючи, відкидаючи землю лопатою. 4. Невелике водоймище з ґрунтовою водою, викопане для господарських потреб. 5. Той, хто копає, викопує що-небудь. 6. Робітник, що копає землю; землекоп.

§ 47. ПРЕФІКС І СУФІКС

*Про те, як визначити префікс і суфікс,
про їхню роль у слові,
а також про слова, що надають
тексту емоційного забарвлення й виразності*

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке префікс? 2. Що таке суфікс?

Прочитайте гумореску. Поміркуйте, чи допомогли виділені слова передати позитивні емоції. Які суфікси надали цим словам більшої емоційності й виразності? Спробуйте замінити ці слова іменниками *мама, тато, малий, хлопець*. Що втратить текст від такої заміни?

ПОДАРУНОК

Мамі в день народження додому
В подарунок фен приніс **татусь**.
Роздививсь його **маленький** Рома
І на кухню до **матусі** – шусть.
– Мамочко! Іди скоріш в кімнату, –
Радий **хлопчик** їй секрет відкрив, –
Подивися, там для тебе тато
Пилосос на голову купив.

С. Гриценко

Префікс

Префікс (рос. префикс) – це значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і служить для утворення нових слів. **НАПРИКЛАД:** пречудовий, виїхати, передплата, спитати, безхмарний.

Суфікс

Суфікс (рос. суффикс) – це значуща частина слова, яка стоїть після кореня і служить для утворення нових слів. **НАПРИКЛАД:** палець, бідний, бігли, біліший, сріблястий, сільський, дівчина, далеко, ходити.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Прислівники та неозначена форма дієслова не мають закінчень, тому після кореня в них можуть бути лише суфікси. **НАПРИКЛАД:** швид^{ко}, ход^{ити}, нест^и.

390 Розгляньте схему. Поясніть, які додаткові значення вносять префікси до лексичного значення дієслова *бігти*?

391 **ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ.** Оберіть кожен одне з поданих слів – *клеїти, копати*. Утворіть за допомогою префіксів якнайбільше слів від обраного дієслова і запишіть. Позначте префікси. Обміняйтеся зошитами й перевірте один в одного правильність виконання.

392 Доберіть до поданих слів антоніми. Запишіть утворені антонімічні пари. Позначте префікси.

Розв'язаний, відв'язаний, вмикати, вилізати, вдихати, відцвітати, прихилитися.

393 1. Прочитайте текст. Про який важливий винахід людства в ньому йдеться? Як ви розумієте заголовок до тексту?

НАЩАДКИ ГУСЯЧОГО ПЕРА

Винахідником* кулькової ручки вважається журналіст з Угорщини Ласло Біро, який у 1930-х роках використовував чорнильну ручку. Під час письма **чорнило** часто розливалось, забруднюючи руки і написаний текст.

Одного разу, прийшовши в друкарню**, Біро звернув увагу, що **друкарське чорнило** не зали-

шає плям. Він спробував залити у свою ручку таке чорнило, але воно було занадто густим і забило перо, яке перестало писати.

Тоді Ласло Біро спільно зі своїм братом Георгієм вигадали конструкцію авторучки, яка мала наконечник у вигляді кульки. Замість того, щоб вільно стікати з кінчика пера, липке й густе друкарське чорнило покривало кульку, яка рухалася й залишала за собою чорнильну лінію (З довідника).

**Винахідник* – (рос.) изобретатель. ** *Друкарня* – (рос.) типография.

II. Доберіть до виділених слів спільнокореневі.

III. Випишіть щонайменше чотири слова з префіксами та три слова із суфіксами. Виділіть у цих словах корені, префікси і суфікси. За виписаними словами усно перекажіть прочитане.

394

I. Перекладіть і запишіть слова українською мовою. За потреби скористайтеся перекладним словником.

Соучастник, противотанковый, междугородний, предосенний, осмотреть, преждевременный, прадед, побережье, успокаивать, отступать.

II. Виділіть у записаних словах префікси. Доберіть до кожного із цих слів і запишіть слово з таким самим префіксом. Із двома дібраними словами складіть і запишіть речення.

395

Запишіть слова в три колонки: а) іменники; б) прикметники; в) дієслова. Виділіть суфікси.

Матуся, дубок, дрібненький, перечитати, зубчик, відлітати, активний, сушений, шахтар, човники, мудрість, записала, водичка, бетонний.

Емоційне забарвлення

Окремі суфіксальні й префіксальні слова можуть надавати тексту емоційного забарвлення й різності.

Слова з відтінками здрібнілості, пестливості, ласкавості, ніжності, зневаги, збільшеності, згрубілості тощо можна утворити за допомогою таких суфіксів: -к-, -ок-, -ик-, -очок-, -ичок-, -очк-, -оньк-, -езн-, -еньк-, -есеньк-, -ечк-, -ісіньк-, -ен-, -ець-, -ищ-, -ущ- (-ющ-), -иськ-, -ук- (-юк-), -уц- (-юц-), -уган- (-юган-). **НАПРИКЛАД:** вітер – вітерець, вітрюган; кіт – котик, котище.

Особливої експресії, відтінку урочистості набувають слова з префіксами по-, па-, пра-, уз-. **НАПРИКЛАД:** походити, прадавній, порозходилися.

396 Перебудуйте подані речення, посиливши їхнє емоційне забарвлення й виразність. Для цього замініть виділені слова спільнокореневими із суфіксами позитивної чи негативної оцінки.

ВРАЗОК. *Здалося, що десь недалеко пролетіла сова.* – *Здалося, що десь недалечко пролетіла сова.*

1. Посіявся **рясний** дощ. 2. Перед нами розкинувся **ліс**. 3. **Вовк** повільно підкрадався до села. 4. З-під торішнього листя пробилася перша **трава**. 5. **Вітер** віє голодним вовком.

397 I. Прочитайте текст. Обґрунтуйте написання виділених слів.

СТЕЖИНА

Якщо дружити зі **стежиною**, вона багато цікавого розповість. Тетянка вийшла на ганок, а стежинка неначе взяла її за руку і повела за собою.

Довкола картопелька цвіте **біло-рожево**, соняхи в золоті бубни вигупують. Зелений огірочок виповз із грядки на **стежку**. Квасоля-повитиця **пишається** на високих тичках, їй звідтіля все видно. А гарбуз та гарбузиха з гарбузенятами сховалися під лапатим листям, щоб сонце не напекло (За В. Чухлібом).

II. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим.

III. Знайдіть іменники, яким суфікси надають зменшувально-пестливого відтінку. З якою метою ці слова використано в тексті? Позначте в них суфікси.

398 Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Запишіть не менше 8 назв різних овочів і фруктів із зменшувально-пестливими суфіксами. Складіть і запишіть п'ять речень з дібраними словами. Поясніть, якого забарвлення надали ці слова реченням.

Варіант Б. Запишіть не менше 8 назв різних овочів і фруктів із зменшувально-пестливими суфіксами. Напишіть невеликий текст (5–7 речень) на тему «Влітку на городі», використавши деякі з дібраних слів. Поясніть, чи надали ці слова вашому тексту емоційного забарвлення й виразності.

Розбір слова за будовою

Послідовність розбору

1. Пояснити лексичне значення слова; визначити, до якої частини мови воно належить.

2. Визначити закінчення і основу. Вказати граматичні значення, які виражає закінчення.

3. Визначити корінь, дібравши спільнокореневі слова.
4. Визначити префікс (префікси).
5. Визначити суфікс (суфікси).

Зразок усного розбору

Липень. Слово має нульове закінчення, що вказує на називний відмінок, однину, чоловічий рід. Основа слова – *липень*. До основи входять корінь і суфікс. Добираючи спільнокореневі слова (*липа, липневий, липовий*), виділимо корінь – *лип-*. Після кореня є суфікс *-ень*.

Зразок письмового розбору

Липень □

399 Прочитайте речення. До яких частин мови належать виділені слова? Виконайте їхній письмовий розбір за будовою.

А вже акація **розквітла** якраз на дощ, якраз на грім – стоїть **прекрасна** і **пресвітла** в зелено-синій краплеґрі (*П. Линовицький*).

§ 48. ВИМОВА І НАПИСАННЯ ПРЕФІКСІВ

З- (ЗІ-, С-), РОЗ-, БЕЗ-

Про те, як не помилитися під час передачі на письмі сумнівних приголосних у деяких префіксах

ПРИГАДАЙМО. Як вимовляємо префікс *з-* перед дзвінками приголосними, а як – перед глухими?

Вимова префікса з-

Префікс *з-* перед дзвінками вимовляємо дзвінко, виразно; перед глухими – глухо, зокрема перед [к], [п], [т], [ф], [х] – як глухий [с].

Правопис префікса з- (зі-, с-)

На письмі перед буквами *к, п, т, ф, х* префікс *з-* передаємо відповідно до вимови буквою *с*. Перед усіма іншими приголосними префікс *з-* передаємо на письмі буквою *з*. **ПОРІВНЯЙМО:**

*с*казати

*з*шити

*с*фотографувати

*з*носити

Префікси роз-, без-

В українській мові **префікси роз-, без-** завжди пишемо з буквою *з*. **НАПРИКЛАД:** *роз*казати, *без*печний, *без*хитрисний.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Для милозвучності та полегшення вимови перед коренем, який починається кількома приголосними, після префіксів *з-*, *роз-* вживають *і*. **НАПРИКЛАД:** *зігріти*, *розігріти*.

ОРФОГРАФИ

- Букви *з – с* у префіксі *з-(с-)*
- Буква *з* у кінці префіксів *роз-, без-*

400 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому слові в префіксі пишемо букву *з*, а в другому – *с*, хоча в обох випадках буква на позначення сумнівного звука стоїть перед *х*.

Розхвилювався, схвилювався.

401 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання. Підкресліть у словах орфограми «букви *з – с* у префіксі *з-(с-)*», «буква *з* у кінці префіксів *роз-, без-*».

1. Не (*з,с*)тримати хвилю Черемошу, коли він зануртує, (*з,с*)кидаючи з себе зимову одіж (*І. Пільгук*). 2. Недалеко від печери крикнула (*з,с*)полохано сова, вдарила крильми, (*з,с*)ко-лихнувши тишу. 3. Люблю, коли в вікно ро(*з,с*)крите шумлять бе(*з,с*)журно дерева (*В. Сосюра*). 4. Сонце вже похилилося геть із полудня і стояло над вершиною лісу, купаючи своє (*з,с*)кісне проміння в (*з,с*)пінених хвилях потоку (*І. Франко*).

II. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтесь тлумачним словником.

402 I. Від поданих слів утворіть нові слова за допомогою префікса *з-* (*зі-, с-*). Запишіть утворені слова у дві колонки: а) з буквою *з* (*зі-*) у префіксі; б) з буквою *с* у префіксі. Зверніть увагу, що в обох колонках має бути однакова кількість слів.

Робити, ховати, формувати, гадати, хвалити, рветься, єднати, питати, сохнути, косити, рівняти, терти, гріти, планувати, чистити, цементувати, кріпити, топтати.

II. З одним утвореним словом кожної колонки складіть і запишіть речення з однорідними членами.

403 I. Доберіть і запишіть антоніми до поданих слів. Розберіть чотири утворених слова (на вибір) за будовою.

Загортати, об'єднувати, жалісний, об'єднати, заплести, озброїти, чесний, порядок, совісний.

II. Поясніть написання виділених слів. Доберіть до них спільнокореневі. Запишіть дібрані слова та виділіть у них корені.

404

I. Перекладіть і запишіть слова українською мовою. За потреби скористайтеся перекладним словником. Виділіть префікси. Порівняйте вимову й написання префіксів у російській і українській мовах.

Бескрайний, расценка, снести, расписание, росчерк, бескорыстный, расцвести, сфальшивить, бессмертник, смерить, рассмеяться, бессердечный, бессовестный, разделять.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
расценка	розцінка
рассмешить	розсмішити
бесшумный	безшумний

II. Складіть і запишіть складне речення, використавши одне із записаних слів.

405

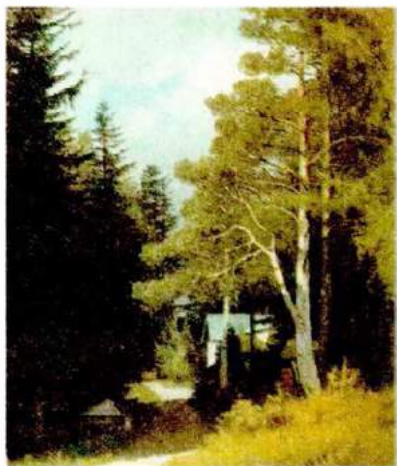
Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Пригадайте й запишіть три прислів'я (приказки), у яких є слова з префіксами роз-, без-, з- (с-, зі-). Розберіть ці слова за будовою.

Варіант Б. Випишіть із художніх творів чотири речення, у яких є слова з префіксами роз-, без-, з- (с-, зі-). Розберіть ці слова за будовою.

406

Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах. Прочитайте виразно перекладений текст.

На березу залива **разгули**вала ворона. Вот она **останови**лась, **б**стро **схвати**ла **хлебну**ю корку и **поспешно** **поскакала** к огромному валу. Здесь в безопасности ворона **разжала** **клюв**, наступила лапкой на корку и ударила по ней несколько раз **клювом**. Корка не **подава**лась. Ворона **рассерди**лась, схватила **горбушку**, быстрыми скачками **приблизил**ась к берегу и **осторожно** опустила хлеб в воду... Теперь он был **размокши**й, мягкий, и ворона могла позавтракать (С. Мартынов).

Словничок

Корка – (укр.) скорінка, шкурінка; **поспешно** – (укр.) поспішно, спішно; **безопасность** – (укр.) безпека; **размокши**й – (укр.) розмоклий.

§ 49. ЗМІНЮВАННЯ І ТВОРЕННЯ СЛІВ. СПОСОБИ СЛОВОТВОРЕННЯ

*Про твірні слова як базу для творення нових слів
і про те, як творяться похідні слова*

ПРИГАДАЙМО. Які є значущі частини слова?

407 Порівняйте подані парами слова. Поміркуйте, яке слово кожної пари виникло в мові раніше, а яке – пізніше. Які суфікси та префікси використано для творення цих слів? Зробіть висновок про особливості творення слів.

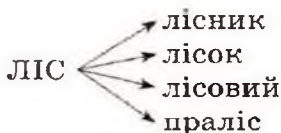
- сніг – сніговий
- ходити – заходити
- книга – книгарня
- брат – братський

**Непохідні
слова**

Розрізняють непохідні та похідні слова. **Непохідні слова** (рос. *непроизводные*) є первинними, їх походження не можна мотивувати іншими словами. **НАПРИКЛАД:** *нога, вода, яблуко.*

**Похідні
слова**

Похідні слова (рос. *производные*) утворюються на базі слова, яке вже існує в мові. **НАПРИКЛАД:**

**Твірна
основа**

Основу слова, яку використовують для творення іншого слова, називають **твірною** (рос. *производящей*). **НАПРИКЛАД,** слово *водяний* утворено від слова *вода*. Спільною для цих двох слів є частинка *вод-*, вона і є твірною основою для *водяний*.

вода → водяний

408 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Розподіліть між собою групи слів. Випишіть послідовно зі своєї групи непохідні слова. Обміняйтеся зошитами і перевірте правильність виконання.

Група 1. День, далеко, осінній, ніс, співак, ікра, парк, перехід, ракета, кінотеатр, океан.

Група 2. Пагорб, дача, вечірній, ніч, читанка, ім'я, просо, літак, листоноша, рука, ялинка, озеро.

КЛЮЧ. Підкресліть у кожному виписаному слові першу букву. Якщо завдання виконано правильно, то з підкреслених букв прочитаєте назву річки, на берегах якої стоїть пам'ятник Т. Шевченку, зображений на фото.

409

Розгляньте таблицю. Назвіть способи словотворення в українській мові. Поясніть, чому вони мають такі назви. Чи такі самі способи словотворення в російській мові? До кожного способу наведіть власні приклади.

Способи словотворення

Префіксальний	Нове слово твориться приєднанням префікса до цілого слова	<i>ходити</i> → <i>за-ходити</i> <i>казати</i> → <i>пере-казати</i>
Суфіксальний	Нове слово твориться приєднанням суфікса до твірної основи	<i>водяний</i> → <i>водян-ист-ий</i> <i>підлива</i> → <i>підлив-ка</i>
Префіксально-суфіксальний	Нове слово твориться одночасним приєднанням суфікса і префікса до твірної основи	<i>рукав</i> → <i>на-рукав-н-ик</i> <i>робити</i> → <i>не-роб-ств-о</i>
Безсуфіксальний	Нове слово твориться відкиданням від основи слова суфікса	<i>пущ</i> (від <i>пущати</i>) <i>блакить</i> (від <i>блакитний</i>) <i>підпис</i> (від <i>підписати</i>)
Складання слів або основ	Нове слово твориться поєднанням кількох основ чи цілих слів або частини основи й цілого слова	<i>будматеріали</i> <i>салон-перукарня</i> <i>радіомовлення</i>
Перехід слів з однієї частини мови в іншу	<i>черговий</i> <ul style="list-style-type: none"> → прикметник (<i>черговий учень</i>) → іменник (<i>черговий зайшов у клас</i>) <i>стіна</i> <ul style="list-style-type: none"> → іменник (<i>живе за стіною</i>) → прислівник (<i>будемо стояти стіною</i>) 	

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не кожне слово, яке має і префікс, і суфікс, утворено префіксально-суфіксальним способом. **ПОРІВНЯЙМО:**

по+мешк+ання (від *мешкати*) – префіксально-суфіксальний;

підказ+ува+ти (від *підказати*) – суфіксальний;

по+любити (від *любити*) – префіксальний.

10 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому перше слово утворено суфіксальним способом, а друге – префіксально-суфіксальним, хоча обидва слова мають і суфікс, і префікс.

Записаний, безсоромний.

111 I. Спишіть подані парами слова. Покажіть за допомогою стрілок, яке зі слів стало базою для утворення іншого. Виділіть префікси і суфікси, за допомогою яких утворено нові слова. Визначте спосіб словотворення.

ЗРАЗОК. *Малювати* → *перемалювати* (префіксальний);
вирізаний ← *вирізати* (суфіксальний).

Бандура – бандурист; безбілетний – білет; грамотний – безграмотний; бездітний – діти; безслідний – слід; бокс – боксер; брехня – брехливий; загородити – городити; записати – записаний.

II. З двома похідними словами складіть і запишіть речення із вставними словами.

112 I. Прочитайте виразно вірш. Знайдіть у тексті звергання, визначте, у якому відмінку вони стоять, поясніть уживання розділових знаків.

ГОСТИННА ХАТА

Тесляре, тесляре, збудуй мені хижку
в зеленім садочку, в квітучім затишку.
Змуруй мені, муляре, піч та рівненько,
щоб в хаті зимою було всім тепленько.
Ти справ мені, столяре, двері й віконця,
поріг від дороги, а вікна від сонця.
А ти мені, скляре, встав скло ясне в рамку,
аби мені сонце світило від ранку.
Ковалю, ковалю, зготов мені ключик,
і сильні завіси, й замочок блискучий.
Я буду раненько замок відмикати,
щоб ви не минали гостинної хати.

М. Підгірянка

II. Випишіть з тексту назви осіб за професією. Визначте, від яких слів вони утворені, та назвіть спосіб словотворення.

113 I. Утворіть від поданих слів суфіксальним способом назви осіб за професією чи видом діяльності. Визначте суфікси, за допомогою яких утворено ці слова. Порівняйте вимову утворених слів у російській та українській мовах.

Аптека, біатлон, космос, монтажний, музика, парашут, танець, фехтувальний, фінанси, трактор, учити, гумор, таксі, дрсирувати, економіка, масаж, сценарій.

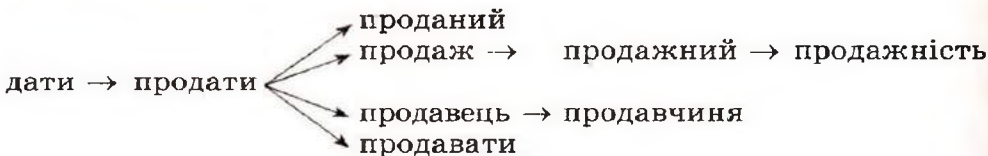
- II. Поміркуйте, яка з професій, на вашу думку, вимагає більшої відваги: дресирувальник хижих звірів чи космонавт. Що потрібно знати і вміти, щоб стати дресирувальником чи космонавтом?
- III. Напишіть твір (5–7 речень), який починався б словами «Люди різних професій не можуть обійтися один без одного». Використайте утворені назви професій.

Словники

Дізнатися про те, як утворилося те чи інше слово, можна з етимологічного або зі словотворчого словника.

414

I. Розгляньте словотвірний ланцюжок. Розкажіть, як в українській мові виникло слово *продажність*. Назвіть способи творення всіх похідних слів, записаних у ланцюжку.

- II. Утворіть словотвірний ланцюжок з поданих слів.
Учити, учителювати, учителька, учитель, навчений, навчити.

Словотвірний розбір

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Словотвірному розбору підлягають лише похідні слова.

Послідовність розбору

1. Записати слово і пояснити його лексичне значення.
2. Визначити слово, від якого утворено дане слово.
3. Визначити в слові твірну основу.
4. Визначити префікси, суфікси, за допомогою яких утворено слово (якщо є).
5. Визначити спосіб творення.

Слово для розбору – *передвесняний*.

Зразок усного розбору

Передвесняний – який відбувається напередодні весни. Утворено від слова *весняний*. Твірна основа – *веснян*. Слово *передвесняний* утворено за допомогою префікса *перед-*. Спосіб творення – префіксальний.

Зразок письмового розбору

Передвесняний ← *весняний* (префіксальний).

415 I. Прочитайте текст, зверніть увагу на правильне наголошування окремих слів. Визначте тему та мікротеми прочитаного.

ХАЙ НЕ ЗУПИНЯЄТЬСЯ ГОНЧАРНИЙ КРУГ

Що то за краса – глиняний посуд! Він слугував людям з давніх-давен. Майстри-гончарі ліпили його на щоденну потребу, але оздоблювали як велику коштовність.

Нога розкручувала схожий на злигу гончарний круг, а руки тим часом формували зі старанно розмішаної, як тісто, глини і миски, й кухлі, й горщики, й макітри. Кожен рух у майстра вивірений, точний, а око пильне і несхибне. Отож і глина слухняна.

Ось гончар поклав на круг **невеликий** шматок глини, вмочив руки у воду – і вже росте між його чутливих долонь лискучий глиняний стовпчик, що, ніби **помахом** чарівної палички, перетворюється на посудину.

Готовий виріб майстер зрізає з круга **тонесенькою** дротиною і ставить сушитися. Після цього посуд розмальовують **барвистими** квітками і випалюють у спеціальній печі – горні.

Досвідчені гончарі щедро діляться своїми таємницями, аби не зупинився гончарний круг (За В. Рисцовим).

- II. Виконайте письмово словотвірний розбір виділених слів.
- III. Доберіть до слова *круг* п'ять спільнокорених та розберіть їх за будовою.

§ 50. ВИМОВА І ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ ПРЕ-, ПРИ-, ПРИ-

Про правила написання букв е, и, і на позначення сумнівних голосних у префіксах

416 Розгляньте уважно таблицю. Поясніть, від чого залежить написання букв е, и в префіксах.

Слово	Префіксе	Значення
предовгий	пре-	найвищий ступінь ознаки
прив'язати	при-	приєднання до чогось
приміський	при-	знаходження біля чогось

присісти	при-	неповнота дії
прилетіти	при-	наближення до чогось

Вимова

Ненаголошений голосний [e] у префіксі *пре-* у вимові наближається до [u].

Ненаголошений голосний [u] у префіксі *при-* у вимові наближається до [e].

Префікс пре-

Префікс *пре-* пишемо в прикметниках і прислівниках для вираження найвищого ступеня ознаки. Цей префікс за значенням відповідає слову *дуже*. **НАПРИКЛАД:** *премудрий* (дуже мудрий), *превисокий* (дуже високий).

Префікс при-

Префікс *при-* пишемо в словах, що означають:

- наближення, приєднання до чогось (*приїхати, пригвинтити, приклеєний*);
- неповноту дії чи ознаки (*присісти, пригасити, приморожений*);
- знаходження біля чогось (*прикордонний, пригірок*).

Префікс прі-

Префікс *прі-* пишемо лише в трьох словах: *прізвище, прізвисько, прірва*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Префікс *пре-* пишемо також у запозичених зі старослов'янської мови словах *презирство, презирливий, преосвященний, преподобний, престол* і подібних.

417 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першій групі слів у префіксі пишемо букву *e*, а в другій – букву *u*.

ОРФОГРАМА

Букви *e, u, i* в префіксах

1. **Препогано, прегустий, предивний.**
2. **Присісти, присмажений, припаяти.**

418 I. Прочитайте виразно слова вголос, звертаючи особливу увагу на вимову префіксів *пре-*, *при-*.

Пришити, присадибний, предовжелезний, приборувати, презавзятий, прищеплювати, придорожній, презлий, прибережний, приземлитися, привокзальний, премудрий, приїздити, приковувати, прикордоння, преніжний.

II. Поєднайте і запишіть слова в три групи залежно від значення префікса: а) наближення, приєднання до чогось; б) знаходження біля чогось; в) найвищий ступінь ознаки.

III. Складіть і запишіть з одним словом кожної групи речення. Підкресліть орфограму «букви *e, u, i* в префіксах».

419 I. Спишіть речення, вставляючи в префіксах пропущену букву *e* або *u*. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Пр..дорожні берези струшували холодну росу (*М. Стельмах*). 2. Ліс пр..брався в іній та ожеледь (*Г. Тютюнник*). 3. А пр..мудрим умам, роботящим рукам перелого орать (*Т. Шевченко*). 4. Стоять дерева, мов зелені коні, що в літо пр..скакали із весни (*В. Малишко*). 5. Тихо сів на пр..в'яле листя, на пр..смажені трави і хліба дрібний, як роса холодний, дощ (*С. Васильченко*).

II. Розберіть за будовою виділені слова.

III. Виконайте письмовий синтаксичний розбір першого речення.

420 Спишіть слова, вставляючи пропущену букву *e, u* або *i*. Обґрунтуйте написання. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

Пр..звище, пр..лютий, пр..порошений, пр..правлений, пр..здоровий, пр..танцювати, пр..солодкий, пр..сісти, пр..землений, пр..дорого, пр..гальмувати, пр..горіти, пр..чудесно, пр..рва, пр..вітати, пр..щедрий.

421 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам потрібно попросити тата чи дідуся приєднати педаль до велосипеда за допомогою гвинтів. Або ж у вас розірвалася кишеня, і треба попросити про допомогу маму чи бабусю... Замініть подані сполучення слів словом-синонімом.

1. Приєднати за допомогою гвинта; приєднати за допомогою молотка і цвяхів; приєднати за допомогою мотузки; приєднати за допомогою голки з нитками.

2. Ненадовго лягти, ненадовго сісти, ненадовго встати.

3. Неповністю вкрити, неповністю загасити, неповністю закрити, неповністю зачинити.

422 Доберіть до поданих слів спільнокореневі з префіксами *пре-, при-*. Якого значення надали словам префікси? Запишіть дібрані слова, підкресліть та поясніть орфограму в префіксах.

Дніпро, поганий, солити, звати, колоти, пудра, дорога, солодкий, копати, кропити, святий, чудовий, лаштувати, сьорбати, чіпляти, зачиняти, згадати, старець, заховати.

423 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Складіть кожен словниковий диктант (8 слів) на правопис префіксів *пре-, при-, роз-, без-, з-* (*зі-, с-*). Продиктуйте один одному дібрані слова. Перевірте правильність написання.

424

I. Запишіть слова в дві колонки: а) з префіксами; б) без префіксів. Підкресліть орфограми. Поясніть лексичні значення слів другої колонки. За потреби скористайтеся словником іншомовних слів.

Презентація, предвічний, привілей, предківський, прекрасно, пріоритет, престиж, прем'єра, презлющий, прибережжя, президент, престрашений, преамбула.

II. Випишіть із тлумачного словника або словника іншомовних слів п'ять слів з початковою частинкою *пре-*, яка входить до складу кореня.

§ 51. ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Про те, як при творенні слів чи зміні їх форми замість одного голосного з'являється інший

ПРИГАДАЙМО. З якими звуками може чергуватися голосний [i] в корені іменників?

425

Прочитайте подані парами дієслова. Якими звуками різняться корені слів у кожній парі? Простежте, чи залежать чергування звуків у цих словах від місця наголосу та від суфікса.

коти́ти – катати́

леті́ти – літати́

терти́ – стирати́

Чергування

Іноді при творенні слова чи зміні його форми замість одного звука з'являється інший. **НАПРИКЛАД:** *друг – дружити, стіл – стола.* Таку зміну звуків називають **чергуванням**.

Чергування голосних

В українській мові можливі такі **чергування голосних звуків**:

Звуки, що чергуються	Приклади
[o], [e] з [i]	<i>кони – ки́нь, колесо – колі́с</i> ПРИМІТКА. [o], [e] вимовляємо у відкритих складах, а [i] – у закритих
[o] – [a]	<i>схо́пити – хапа́ти, гони́ти – ганя́ти</i> ПРИМІТКА. [a] в корені дієслова вимовляємо перед суфіксом <i>-а- (-я-)</i>
[e] – [i] [e] – [и]	<i>пекти – ви́пика́ти, стерти – стира́ти</i> ПРИМІТКА. [i] або [и] в корені дієслова вимовляємо перед суфіксами <i>-а- (-я-), -ува-</i>

Звуки, що чергуються	Приклади
[o], [e] з нулем звука	<i>садок – садка, вітер – вітру</i> ПРИМІТКА. [o] та [e] випадають
[e] – [o]	<i>четверо – чотири, женити – жонатий</i> ПРИМІТКА. Чергування відбувається після шиплячих [ж], [ш], [ч]

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Чергуються звуки, а не букви.

426 Прочитайте пари слів. Визначте, які голосні чергуються.

Школа – шкільний, лебедий – лебідь, захопити – хапати, сплести – сплітати, завмерти – завмирати, застелити – застилати, щодень – щодня, учень – учня, шестеро – шостий.

427 Доберіть до поданих слів такі їхні форми або спільнокореневі слова, щоб відбулося чергування голосних звуків. Запишіть слова парами, а поряд – звуки, що чергуються. Підкресліть букви, які передають це чергування.

ЗРАЗОК. Школа – шкільний [o] – [i].

Нога, плету, соколи, четвертий, ломити, в'яз, шести, загаляти, берегти, пекти, простелити, летіти, перехід, гора, женитися, корінь, застебнути.

428 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. I. Уявіть, що ви з родиною їдете до якогось міста. У касі потрібно купити квитки. Зверніться до касира за допомогою речення «Дайте, будь ласка, три квитки до ...», вставляючи почергово на місці пропуску подані назви міст у потрібній формі. Візьміть до уваги, що назви міст у формі родового відмінка матимуть закінчення -а(-я).

ЗРАЗОК. 1. Дайте, будь ласка, три квитки до Канева. 2. Дайте, будь ласка, три квитки до Змієва.

Київ, Харків, Чернігів, Миколаїв, Львів, Тернопіль, Бориспіль, Ірпінь.

II. Простежте, чи відбувається чергування голосних звуків при зміні форми назви вашого населеного пункту, мікрорайону, вулиці.

429 I. Спишіть словосполучення, вставляючи пропущену букву о або а. Поясніть, за яких умов вимовляємо звук [а], а отже, й пишемо букву а.

Л..митися в двері, відл..мати шматок, к..тається на велосипеді, к..титься камінь, допом..гти мамі, допом..гати мамі, ск..кати по калюжах, вск..чити в халепу, ух..пив шапку, х..пає шапку.

II. З одним словосполученням (на вибір) складіть і запишіть речення.

430 Хто за одну хвилину зможе дібрати п'ять дієслів, у коренях яких можливе чергування голосних звуків?

431 Спишіть слова, вставляючи пропущені букви е або и. Поясніть орфограми, опираючись на правила написання ненаголошених [е], [и] та відомості щодо чергування звуків. За яким критерієм подані слова розподілено на групи?

1. Розб..рати, заб..ру, вит..рати, вит..рти. 2. Сп..кти, пол..тїти, поч..пити. 3. Хлоп..ць, січ..нь, лип..нь.

432 I. Спишіть прислів'я, ставлячи подані в дужках слова в потрібній формі. Назвіть звуки, які чергуються. Підкресліть слова з ненаголошеними [е], [и] в коренях. Поясніть написання цих слів.

1. Хочеш їсти калачі – не сиди на (піч). 2. Від своєї совісті не (втікати). 3. Кожна травичка на (свій) (корінь) росте. 4. З (вечір) пригожого аж до ранку вишивала дівчина вишиванку. 5. З ким поведешся, того й (набратися). 6. Під лежачий (каменя) вода не тече (*Нар. творчість*).

II. Поясніть, як ви розумієте подані прислів'я. Опишіть життєву ситуацію, за якою можна було б використати останнє з них.

§ 52. ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Про те, як при творенні слів чи зміні їх форми замість [г], [к], [х] з'являються інші звуки, а також про чергування приголосних у коренях дієслів

ПРИГАДАЙМО На які звуки змінюються приголосні [г], [к], [х] в іменниках перед закінченням [і]?

433 Прочитайте. Простежте, які зміни відбулися в коренях слів кожної групи. На основі спостереження розкажіть про можливі чергування приголосних в українській мові та за яких умов це відбувається.

1. Друг – друзі, дружити. 2. Молоко – у молоці, молочний. 3. Кожух – у кожусі – кожушок. 4. Косити – кошу. 5. Крутити – кручу. 6. Мазати – мажу. 7. Садити – саджу.

Чергування

В українській мові при творенні слів або зміні їхньої форми можуть чергуватися приголосні звуки.

Звуки, що чергуються	Приклади
[г] — [ж] [г] — [з']	нога — ніжка (на) нозі
[к] — [ч] [к] — [ц']	рука — ручка (в) руці
[х] — [ш] [х] — [с']	вухо — вушко (у) вусі

[г]

[к]

[х]

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Приголосні [г], [к], [х] чергуються із [з'], [ц'], [с'] перед голосним [і].

Чергування в дієсловах

У коренях дієслів можливі такі чергування приголосних:

Звуки, що чергуються	Приклади
[д] — [дж]	ходить — ходжу
[т] — [ч]	летіти — лечу
[ст] — [штч]	мастити — мащу
[с] — [ш]	писати — пишу
[з] — [ж]	возити — вожу
[зд] — [ждж]	їздити — їжджу

434 Змініть слова або доберіть до них спільнокореневі так, щоб відбулися всі можливі для них чергування приголосних. Запишіть слова. Зимовте звуки, які чергуються, та підкресліть букви на позначення цих звуків.

ЗРАЗОК *Дорога* — в *дорозі*, *доріжка*.

Молоко, флешка, рік, Кременчук, берег, книга, Острог, ворог, горох, тихо, муха, птах.

435 *Чому так?* Поясніть, чому подані слова є спільнокореневими, хоча в їхніх коренях є лише по одному спільному звуку.

1. Річний — у році. 2. Політ — полечу.

436 Поставте іменники у формі зазначеного біля них відмінка і запишіть. Вимовте звуки, які чергуються.

У давальному: Ольга, Галинка, учителька.

У місцевому: підлога, грядка, футболка.

У кличному: друг, парубок, козак.

437 Простежте, чи не відбувається чергування приголосних звуків при зміні форми назви вашого населеного пункту, мікрорайону, вулиці або назви річки, озера, урочища тощо, які є у вашій місцевості.

438 I. Поставте дієслова у формі 1 особи однини. Запишіть слова парами, а поряд – звуки, які чергуються.

ЗРАЗОК. *Водити* – *воджу* [д] – [дж].

Радити, бігати, шепотіти, сказати, викосити, нагородити, випросити, хрестити, мостити, носити, їздити.

II. З одним утвореним дієсловом (на вибір) складіть і запишіть просте речення з однорідними членами.

439 Прочитайте гумореску. Знайдіть слова, у яких можливі чергування голосних або приголосних звуків. Хто знайде чотири таких слова? А хто шість? А хто сім?

НЕКУЛЬТУРНІ ХАЗЯЇ

Із гостини по сніжку
Хлопчики вертались,
А товариш запитав:
– Як вам гостювалось?
– Та нічого, все як слід...
Тільки, бачиш, друже,
В тому домі хазяї
некультурні дуже.
Навіть з наших козушин
Снігу не струсили...
То ми так, як увійшли,
І до столу сіли.

Грицько Бойко

440 I. Прочитайте речення, ставлячи подані в дужках слова у потрібній формі. Запишіть утворені слова. Виділіть у них корені та підкресліть букви на позначення звуків, які чергуються.

1. На (язик) медок, а на (думка) льодок. 2. (Друг у множині) знаходить щастя, а перевіряє біда. 3. По садочку ходжу́, кониченька (водити). 4. Писар пише, писар маже, так запише, як

пан (сказати). 5. І короткий хвіст (муха) не подобається. 6. Верба водою живе, верба воду і (берегти) (Нар. творчість). 7. Близько сорока нових зірок з'являється в нашій (Галактика) кожного року (З енциклопедії).

- II. Поясніть особливості вимови та написання виділених слів. За вимови якого з них приголосні уподібнюються?
- III. Поясніть вживання розділового знака в першому реченні.

41 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Як ви розумієте вислів «Друзів знаходить щастя, а перевіряє біда»?

§ 53. ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ ПРИ ТВОРЕННІ СЛІВ

Про те, як змінюються приголосні при творенні слів за допомогою суфіксів -ськ-, -ств-, -ин-

ПРИГАДАЙМО. З якими приголосними можуть чергуватися звуки [г], [к], [х], [ж], [ч], [ш]?

42 Розгляньте на схемах, як творяться прикметники за допомогою суфікса -ськ-. На основі спостереження розкажіть про зміни приголосних при творенні слів.

Козак + **ськ** + ий → козацький.

Буг + **ськ** + ий → бузький.

Суфікси
-ськ-, -ств-

При творенні прикметників за допомогою суфікса -ськ(ий) та іменників за допомогою суфікса -ств(о) кінцеві приголосні твірної основи і початковий приголосний суфікса можуть зазнавати певних змін.

Зміни
приголосних

г, ж, з + -ськ-/-ств- → -зьк-/-зтв-	Рига – ризький, боягуз – боягузтво
к, ч, ц + -ськ-/-ств- → -цьк-/-цтв-	ткач – ткацький, ткацтво
х, ш, с + -ськ-/-ств- → -ськ-/-ств-	товариш – товариський, товариство

Виняток становлять деякі слова іншомовного походження, у яких на письмі букви на позначення кінцевих приголосних основи залишаємо: казахський, іртишський, тюркський, цюрихський.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо основа слова закінчується на [д] або [т], то на письмі ніяких змін не позначаємо. **НАПРИКЛАД:** *брат – братський, солдат – солдатський, студент – студентський, турист – туристський.*

443 I. Від поданих географічних назв утворіть і запишіть прикметники за допомогою суфікса *-ськ-*. Поясніть, які зміни приголосних відбуваються при цьому.

ВРАЗОК. *Прилуки – прилуцький.*

Лейпциг, Дрогобич, **Іртиш**, Карпати, Оренбург, Сиваш, Овруч, **Південний Буг**, Воронеж, Черкаси, Біла Церква, Галичина, **Цюрих**, Острог, Кагарлик, Ніжин, Рига, Прилуки, **Ладога**, Норвегія, Запоріжжя, Бахмач.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
парижский	паризький
узбекский	узбецький
латышский	латиський

II. Запишіть фонетичною транскрипцією прикметники, утворені від виділених слів.

444 I. Від поданих іменників утворіть нові слова за допомогою суфікса *-ськ-*, а також, де це можливо, за допомогою суфікса *-ств-*. Запишіть утворені слова, виділіть у них суфікси.

Чех, товариш, латиш, боягуз, студент, казах, гігант, ткач, парубок, узбек, таджик, завод, емігрант, Онега, Гадяч, хлібороб, ливарник, чумак.

II. З двома утвореними прикметниками складіть речення. Підкресліть у них граматичні основи.

Суфікс
-ин(а)

При творенні іменників від прикметників на *-ськ(ий)*, *-зьк(ий)* за допомогою суфікса *-ин(а)* відбуваються такі зміни приголосних:

- суфікс *-ськ(ий)* змінюється на *-щ-* ([шч]). **НАПРИКЛАД:** *харківський – Харківщина, львівський – Львівщина;*
- суфікс *-цьк(ий)* змінюється на *-чч-*. **НАПРИКЛАД:** *донецький – Донеччина, вінницький – Вінниччина.* **Виянок:** *Галичина.*

-ськ-	→ щ
-цьк-	→ чч

445 I. Утворіть від поданих прикметників іменники за допомогою суфікса *-ин(а)*. Розкажіть, які зміни приголосних при цьому відбуваються. Виділіть суфікси в утворених словах.

ЗРАЗОК. Сумський – Сумщина.

Вінницький, хмельницький, дніпропетровський, івано-франківський, київський, турецький, херсонський, переяславський, німецький, полтавський, білоцерківський, черкаський.

II. З двома утвореними іменниками складіть і запишіть речення, ускладнені однорідними членами. Обґрунтуйте написання слів з великої букви.

446 I. Перекладіть і запишіть слова українською мовою. За потреби скористайтеся перекладним словником.

Братский, человеческий, подхалимство, товарищество, товарищеский, нищенство.

II. Виконайте письмово словотвірний розбір двох слів (на вибір).

448 Напишіть ліричну замальовку (6–8 речень) на одну із запропонованих тем: «Пахнуть яблука медом», «В ласкаві скирти місяць падав», «Такі пішли холодні ранки». Використайте спільнокореневі слова як засіб зв'язку речень у тексті.

§ 54. ТВОРЕННЯ І ПРАВОПИС СКЛАДНИХ СЛІВ

Про сполучні [e], [o] в складних словах, написання слів з пів- та про дефіс у складних словах

ПРИГАДАЙМО. Які слова називають складними?

448 Визначте корені в поданих словах. Скільки коренів має кожне слово? Як ці корені з'єднані? Зробіть висновок, за допомогою яких голосних можуть сполучатися частини слів. Після яких приголосних – твердих чи м'яких – використовуємо сполучний голосний [e]?

звукозапис	сталевар
лісостеп	землетрус
сухофрукти	хвилеріз

Складні слова

Сполучні голосні

Складним (рос. сложным) називають слово, яке має два або більше коренів. **НАПРИКЛАД:** спортзал, відеокамера, п'ятирічний.

Частини складних слів поєднуємо за допомогою сполучних голосних [o], [e] або без них. **НАПРИКЛАД:** вод+o+грай, земл+e+знавство, двоохотий, чотирикутник.

449 I. Перекладіть складні слова українською мовою і запишіть, виділіть корені. За потреби скористайтеся перекладним словником.

Книгозакладище, землетрясення, лесостепь, сухофрукты, **нефтепровод**, однокласник, птицелов, лунноход, земледеліє, звукозапись.

II. Підкресліть букви на позначення сполучних голосних. Поясніть, чому у виділеному слові в російській мові використовуємо сполучний голосний [e], а в українській – [o]?

Складні слова пишемо:

через дефіс	разом
Слова, утворені від рівноправних частин (частини можна з'єднати повторюваним сполучником і): <i>українсько-російський;</i> <i>кисло-солодкий</i>	Слова, утворені від нерівноправних частин (від однієї частини до іншої можна поставити питання): <i>верболози – лози (які?) вербові;</i> <i>електроенергія – енергія (яка?)</i> <i>електрична</i>
Слова, утворені повторенням того самого слова; поєднанням слів із тим самим коренем, синонімічних або антонімічних слів: <i>білий-білий, мало-помалу, день-два.</i> АЛЕ: <i>кінець кінцем, одним одним</i>	Слова з першими частинами: <i>авіа- авто-, аеро-, відео-, гідро-, електро-, кіно-, мікро-, теле-, фото- й под.:</i> <i>авіакаси, кіномистецтво, аеро клуб, відеоконференція</i>

Через дефіс пишемо деякі складні слова **іншомовного походження** типу: *блок-схема, яхт-клуб, прем'єр-міністр, віце-президент, екс-президент, фолк-рок, міні-диктант* тощо; а також деякі складні назви рослин, тварин, казкових персонажів: *Вовчик-Братик, сон-трава, жук-носоріг, мати-й-мачуха, льон-довгунець* тощо.

ОРФОГРАМА

Дефіс у складних словах

450 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому словосполученні складне слово пишемо через дефіс, а в другому – разом.

М'ясо-молочний комбінат, кораблебудівний завод.

451 Запишіть слова під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть і обґрунтуйте орфограми.

Працевдатність, інтернет-магазин, шестиденка, краєзнавство, навчально-виховний, добрий-предобрий, далеко-далеко.

рік-два, штрих-код, аквапарк, фан-клуб, автовідповідач, шеф-кухар, мотоспорт, Лисичка-Сестричка, м'ясо-молочний, видимо-невидимо, перекотиполе, льон-довгунець.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

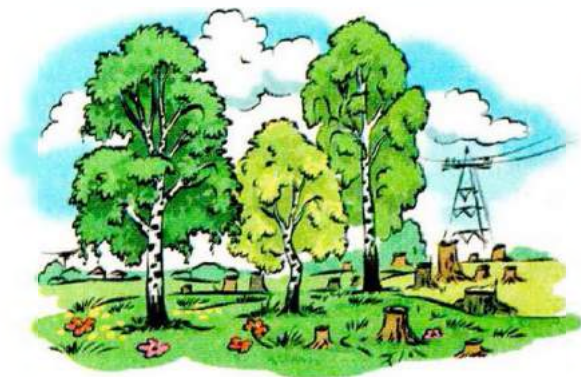
хліб-сіль
батько-мати
гуси-лебеді
свят-вечір
кінець кінцем

452 Спишіть слова, знявши ризик. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

Чорно/ліс, авто/сервіс, хліб/сіль, віце/прем'єр, екс/чемпіон, жук/рогач, носо/ріг, Івасик/Телесик, водо/спад, семи/струнний, супер/маркет, відео/зв'язок, авто/крісло, народно/пісенний, генерал/майор, радіо/центр, аеро/план, сніго/затримання, одно/денний, овоче/сховище, штабс/капітан, прем'єр/міністр, фаст/фуд, теле/шоу.

453 І. Прочитайте текст. Визначте структуру тексту (зачин, основну частину, закінчення). Доберіть до тексту заголовок.

До села вели нову лінію електропередач і через ліс прорубали просіку. Вийшла просіка якраз на трійцю берізок. Довелося спилити і їх.

Дві березки були красиві: гінкі, косисті, аж усміхнені. Восени стояли свічкасто, як намальовані. А третя геть нікудишня – куца, горбата, така вже коряка-розкоряка.

Ті дві бензопильщик Кузьма обчухрав та одвіз на своє обійстя*. Гарна купа дровець вийшла. А третю поволокли прямо на сміттєзвалище, бо з нею й морочитися ніхто не захотів. Коли це нагодився землемір Микола, витяг коряку з купи та й поніс додому...

Заходжу якось до Миколи, а в нього у вітальні на стіні висить дивовижний таріль** із такого візерунчастого дерева,

якого ще не доводилося бачити. Сусід помітив моє здивування і каже: «А це з тієї, розкоряки, що мало не згнила...».

Виходить, ота третя береза теж мала свою красу, а от розгледіти її не кожен міг (За Є. Шморгуном).

* *Обійстя* – садиба, двір.

** *Таріль* – велика тарілка, кругле блюдце; декоративна тарілка.

II. Знайдіть і випишіть із тексту п'ять складних слів. Виконайте письмово їхній словотвірний розбір та розбір за будовою. Обґрунтуйте написання.

III. За виписаними словами усно перекажіть прочитане.

454 *ПОСЛІСКУЙТЕСЯ.* Поясніть, як ви розумієте вислів «Не одяг красить людину, а її справи». Як це прислів'я перегукується зі змістом тексту попередньої вправи?

455 I. Запишіть за 1–2 хвилини якнайбільше складних слів, першими частинками яких є *фото-*, *авто-*, *мікро-*, *вело-*, *електро-*, *радіо-*.

II. З двома словами складіть і запишіть речення.

456 Утворіть від поданих парами слів складні слова і запишіть їх у дві колонки: а) ті, що пишемо разом; б) ті, що пишемо через дефіс. Підкресліть букви на позначення сполучних голосних [o], [e].

Хліб, завод; яхта, клуб; кіно, зірка; край, знати; бій, припаси; школа, інтернат; сухий, фрукти; земля, міряти; чорне, море; вугілля, видобуток; гуси, лебеді; сон, трава; картопля, сховище; перший, відкривач.

Слова з пів-

В українській мові складні слова з *пів-* пишемо **через дефіс**, якщо друга частина слова починається з великої букви (тобто є власною назвою).

У решті випадків складні слова з *пів-* пишемо **разом**. **ПОРІВНЯЙМО:**

пів-Криму

пів-Одеси

пів-Ялти

півдороги

півдерева

півозірка

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо загальна назва починається буквами *я*, *ю*, *є*, *ї*, то після частинки *пів-* ставимо апостроф. **НАПРИКЛАД:** *пів'яблука*, *пів'ягоди*.

457 I. Спишіть слова, знявши risks. Обґрунтуйте написання.

Пів/ями, *пів/дороги*, *пів/столиці*, *пів/України*, *напів/сон*, *пів/гривні*, *пів/юрти*, *пів/Англії*, *пів/Єгипту*, *пів/зошита*.

пів/Канева, пів/поля, пів/Азії, пів/їдальні, пів/відра, пів/апельсина, пів/життя, пів/Луганська.

3. З двома словами (на вибір) складіть і запишіть два речення.

458. І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання.

1. Райдуга в полі (пів)неба схиля до колосків, до пшеничної ниви (В. Грінчак). 2. Не відцурайся слова при столі, не пошкодуй (пів)ночі на розмову (А. Малишко). 3. (Пів)Києва скаче, а (пів)Києва плаче (Нар. творчість). 5. З'їж (пів)біди та напийся води (Нар. творчість).

II. Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

§ 55. ТВОРЕННЯ І ПРАВОПИС СКЛАДНОСКОРОЧЕНИХ СЛІВ

*Про те, як з окремих частинок
або перших літер слів творяться нові слова
та про правильне вживання складноскорочених слів*

459. Прочитайте слова. Поміркуйте, як вони утворені. Що означає кожне слово?

Донбас, ООН, США, Дніпрогес, Кабмін.

Складно-
скорочені
слова

Способи
творення

Правопис

Складноскороченими (рос. *сложносокращенными*) називають слова, які утворені скороченням початкових частин слів, початкових звуків чи букв. **НАПРИКЛАД:** *зорепад* (*падають зорі*), *міськво* (*міський відділ освіти*), *юннат* (*юний натураліст*), *АТС* (*автоматична телефонна станція*).

Основні способи творення складноскорочених слів:

- складання частин повнозначних слів. **НАПРИКЛАД:** *дитсад* (дитячий садочок), *самбо* (самооборона);
- складання початкових букв або звуків. **НАПРИКЛАД:** *КВК* (клуб веселих і кмітливих), *НАН України* (Національна академія наук України).

Складноскорочені слова, утворені з початкових букв (*абрєвіатури*), записуємо великими літерами без крапок. **НАПРИКЛАД:** *НСК* (Національний спортивний комплекс).

Складноскорочені слова, утворені складанням частин слів, пишемо з малої літери разом. **НАПРИКЛАД:** *завмаг, військкомат*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Власні складноскорочені назви пишемо з великої букви. **НАПРИКЛАД:** *Донбас, Укррічфлот.*

460 I. Від поданих сполучень слів утворіть і запишіть складноскорочені слова. Усно поясніть особливості творення кожного слова.

ЗРАЗОК. *Заробітна плата – зарплата.*

Педагогічний інститут, листя падає, міряти землю, командир батальона, фізична культура, біологічний факультет, соціальне страхування, лісове господарство, авіаційна база, дитячий будинок, медичний інститут, педагогічне училище, аеродинамічні сани, Донецький басейн, завідувач господарства, міський виконавчий комітет, сільська рада, державний бюджет.

II. Із трьома утвореними словами складіть і запишіть речення.

461 I. Утворіть від поданих сполучень слів складноскорочені слова – абрєвіатури. Розкажіть про особливість їхнього творення та написання. Запишіть утворені слова та прочитайте їх уголос.

Станція технічного обслуговування, Служба безпеки України, Організація Об'єднаних Націй, Міністерство закордонних справ, Міністерство охорони здоров'я, Національний банк України, Львівський автобусний завод, Академія педагогічних наук, теплоелектростанція, Світова організація торгівлі, Європейський Союз, Китайська Народна Республіка.

II. Які ви знаєте абрєвіатури (назви навчальних закладів, підприємств, організацій, товариств тощо), що поширені у вашій місцевості? Запишіть ці абрєвіатури.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Форму прикметника чи дієслова минулого часу при складноскороченому слові визначаємо за головним словом того сполучення, від якого утворено це складноскорочене слово. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
<i>ДАІ перевірила</i> (державна автомобільна інспекція)	<i>ДАІ перевірів</i>
<i>міська АТС</i> (автоматична телефонна станція)	<i>міський АТС</i>

462 Знайдіть і виправте помилки в поданих реченнях. Обґрунтуйте свою думку. Відредаговані речення запишіть. За потреби скористайтеся довідкою.

1. НДІ розробила нові стандарти навчання. 2. НАН України провів конференцію археологів. 3. КПП розпочала прийом заяв від вступників. 4. ЗМІ оголосила конкурс юних літераторів. 5. ФК «Шахтар» виграла матч ліги-чемпіонів. 6. На Десні споруджено великий ГЕС.

ДОВІДКА. *Науково-дослідний інститут, Київський політехнічний інститут, Національна академія наук України, футбольний клуб, засоби масової інформації, гідроелектростанція.*

463 Утворіть за 1 хвилину якнайбільше складних слів, використавши подані частинки.

... маг, ... рада, ... інститут, ... мір, ... поверховий.

464 Прочитайте подані сполучення слів, замінюючи складноскорочені слова їх повними відповідниками.

ЗРАЗОК. *Співробітник АПН України – співробітник Академії педагогічних наук України.*

Студент медуніверситету, працівник райво, приїхав із США, вихованець драмгуртка, голова міськради, розпорядження голови Харківської облдержадміністрації, стаття спецкора, рішення оргкомітету, тренування на спортбазі, депутат ВР України, продаж запчастин, рішення Херсонського міськвиконкому, шлюзи Дніпрогесу.

§ 56. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «БУДОВА СЛОВА. СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ. ЕЛЕМЕНТИ СТИЛІСТИКИ»

465 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й мікротеми. Що нового ви дізналися для себе? Яке речення тексту виражає основну думку прочитаного?

УКРАЇНЦІ – ЗІРКИ СВІТОВОГО БАЛЕТУ

Уродженці Києва Вацлав Ніжинський і Сергій Лифар стали одними з найяскравіших зірок за всю історію світового балету.

«Бог танцю» Вацлав Ніжинський на сцені повністю перетілювався – глядачів вражали його легендарний стрибок і здатність зависати в повітрі, витончена грація, абсолютне розуміння стилю.

Сергія Лифаря називали «добрим генієм балету ХХ століття». У юності він співав у церковному хорі Софійського собору, відвідував клас фортеціано в Київській консерваторії. Понад

тридцять років був солістом, хореографом, керівником балетної трупи «Гранд-опера» у Франції. Відірваний від батьківщини, він до кінця життя думками линув на береги Дніпра. І на своїй могилі на паризькому кладовищі заповів написати лише чотири слова: «Serg Lifar de Kiev» – «Серж Лифар із Києва».

Н. Віллон. Балет

Сьогодні естафету В. Ніжинського і С. Лифаря підхопив український танцівник, вихованець Київського хореографічного училища Іван Путров – одна з найяскравіших зірок світового балету. На його спектаклі в Лондоні спеціально приїздять шанувальники з Америки, Японії, Австралії й усієї Європи.

Неможливо уявити світовий балет без плеяди** яскравих талантів з України (Із журналу).

*Унікальний – винятковий, рідкісний.

**Плеяда – група визначних діячів у якійсь галузі.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть по три слова із звуковим і нульовим закінченнями. Які граматичні значення виражають ці закінчення?
2. Випишіть декілька слів, які стосуються музичного й хореографічного мистецтва. Доберіть до них спільнокореневі. Виділіть корені.
3. Виконайте письмовий розбір за будовою виділених слів.
4. Випишіть 3-4 дієслова із префіксами. Доберіть до кожного з них по два спільнокореневих з іншими префіксами. Якого значення надали ці префікси до слів?
5. Доберіть три форми іменника балет та два спільнокореневих. З одним спільнокореневим словом (на вибір) складіть і запишіть речення.

466 1. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

1. **Вышло** из-за туч **солнце**, и **росинки** на траве заблестели.
 2. Буря промчалась, но раскаленная за день **земля** не освежилась.
 3. Зимой каждое воскресенье либо они ездили к друзьям, либо их друзья приезжали к ним.
 4. Ребята возвращаются с прогулки в лесу, и каждый несет полное лукошко с грибами.

2. З кожного речення виберіть по одному похідному слову та виконайте письмово їхній словотвірний розбір і розбір за будовою.

Словничок

Росинка – (укр.) *росі́нка*; раскаленный – (укр.) *розжа́рений, розпéчений*; каждое воскресенье – (укр.) *щоне́ділі*; либо – (укр.) *або*; приезжали – (укр.) *приїжджа́ли*; лукошко – (укр.) *ко́зуб*.

467 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Будова слова. Словотвір. Орфографія. Елементи стилістики» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...

2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...

3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Нульове закінчення має кожне слово в рядку

А вітер, кінь, плач В ідуть, ідеш, ідемо
 Б весна, прохолода, віхола Г повільно, далеко, взимку

2. Спільнокореневими є всі слова в рядку

А читати, читання, чистити
 Б читав, читали, читала
 В переходити, ходулі, вихід
 Г будувати, будильник, збудити

3. Безсуфіксним способом утворено слово

А перепис Б озеро В підмести Г кенгуру

4. Правильно написано всі слова в рядку

А спитати, знести, зфальшивити
 Б зкосити, зшити, бездіяльний

В спалений, розвідка, бесхитрісний
Г спекти, безпечний, розтривожити

5. Букву *е* на місці пропуску треба писати в кожному слові рядка

А пр..їхати, пр..бігти, пр..нести
Б пр..красний, пр..хороший, пр..тихий
В пр..чудовий, пр..великий, пр..міський
Г пр..гасити, пр..милий, пр..чистий.

6. Префіксальним способом утворено кожне слово рядка.

А приїхати, переписати
Б прочитати, простір
В випускний, вишуканий
Г розказати, вихідний

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які є значущі частини слова? Яка частина слова є носієм лексичного значення?
2. Що таке закінчення слова? Наведіть приклади слів з нульовим закінченням.
3. Поясніть відмінність між змінними й незмінними словами. Чи однакові за змістом твердження «слово має нульове закінчення» і «слово не має закінчення»?
4. Які слова називають спільнокореневими? Чи однаковими є поняття «спільнокореневі слова» і «форми слова»? Проілюструйте відповіді прикладами.
5. Поясніть роль суфіксів і префіксів. Що спільного між префіксом і суфіксом, а що відмінного?
6. Розкажіть про особливості написання префіксів. Наведіть приклади.
7. Розкажіть про основні способи творення слів в українській мові. Наведіть приклади.
8. Розкажіть про написання складних слів разом і через дефіс. Наведіть приклади.

Об'єднайтеся в групи і підготуйте вікторину з 8–10 запитань на тему «Будова слова. Орфографія» (на основі теоретичного матеріалу та вправ цього розділу).

Проект

Проведіть вікторину для учнів інших груп.

ЦІКАВО ЗНАТИ!

ЧЕМПІОНАТ З ОРФОГРАФІЇ

У Франції щороку проводиться особливий конкурс – чемпіонат з французької орфографії, у якому беруть участь і школярі, і дорослі. Півфінал проходить у великому амфітеатрі Сорбонни, де вміщується 1600 парижан, котрі пройшли відбіркові тури.

Дуже складним виявився диктант у 1992 році, але і його 17 чоловік написали без жодної помилки. Конкурс, який став міжнародним і зібрав 82 тис. конкурсантів із 123 країн, транслювали п'ять радіостанцій і три телекомпанії. Завдяки цьому 200 млн уболівальників у всьому світі мали можливість писати диктант або стежити за його проведенням. Члени журі визначили результати конкурсу рекордними, а вчителі французької мови з приємністю констатували, що їхній предмет перетворився на один з найулюбленіших.

І ТАКЕ БУВАЄ!

В Україні налічується понад 50 назв населених пунктів з коренем *город* (Самгородок, Вишгород, Звенигородка). У період Київської Русі це слово означало огорожене поселення, укріплене товстими стінами і вежами.

В українській мові максимальна кількість значущих частин у слові становить дванадцять. За даними мовознавців, слів з 9–12 значущими частинами менше одного відсотка. 75 відсотків слів – це слова із 4–6 значущими частинами. У незначній кількості є слова з п'ятьма префіксами і шістьма суфіксами.

УСМІХНІТЬСЯ

- Миколо, ти вивчив однину й множину?
- Вивчив.
- Тоді скажи: штани – однина чи множина?
- Вгорі – однина, а внизу – множина.

НА ДОЗВІЛІ

Пригадайте, у якій послідовності розміщено букви в українському алфавіті. Хто зможе якомога швидше написати слова так, щоб кожна літера алфавіту стала другою в наступному слові?

Правила гри можна ускладнити: записати слова, у яких кожна буква алфавіту стала би третьою або четвертою в наступному слові.

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ В КІНЦІ РОКУ

§ 57. СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

468 1. Прочитайте виразно текст, правильно інтонуючи речення. Чому, на вашу думку, Мишкові сподобалося приходити в сад на світанку?

ЯБЛУКО І СВІТАНОК

Малий Мишко часто приходив у сад до свого дідуся. Дідусь пригощав онука смачними яблуками, грушами, медом. Та Мишко не міг відірвати очей від великого-великого, білого й ніжного яблука, яке виросло аж на вершечку однієї яблуні.

– Дідусю, милий, дозвольте мені, я полізу й зірву он те яблуко.

– Ні, – каже дідусь. – Це яблуко буде тому, хто прийде в сад на світанку й попрацює часинку.

Кілька разів збирався Мишко прийти в сад на світанку, та не міг подолати лінощів. Нарешті* зібрався-таки із силами, розплющив очі перед світом, ударив кулаком подушку й побіг до дідуся в сад. Налив бджолам води, позрізав сухі гіллячки.

Заграла ранкова зоря. Підходить Мишко до яблуні з омріяним яблуком – і дух затаїв. Таке диво! Яблуко на самісінькому вершечку не біле, а рожеве, як небо на світанку.

– Ну, що ж, тепер яблуко твоє, – тихо каже дідусь. – Лізь і зривай.

– Ні, дідусю... Нехай завтра...

В. Фомюк. Яблуня

- Чому? – дивується дідусь і радіє.
- Хочу побачити ще один світанок (*В. Сухомлинський*).

**Нарешті* – (рос.) наконец; наконец-то.

***Омріяний* – (рос.) овейанный мечтой.

I. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть у тексті спонукальні речення та окличне. З якою інтонацією їх слід вимовляти? Які емоції, почуття передав автор окличним реченням?
2. Назвіть ужите в тексті звертання. Визначте частину мови та відмінок цього слова.
3. Знайдіть по одному реченню з однорідними додатками, означеннями та присудками. Яка роль цих однорідних членів речення у тексті?
4. Утворіть з двох перших речень одне складне і запишіть. Розставте потрібні розділові знаки.
5. Знайдіть діалог. Поясніть уживання розділових знаків при діалозі.
6. Випишіть усі словосполучення з першого речення. Виконайте синтаксичний розбір двох з них (на вибір).
7. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Відредагуйте по черзі словосполучення (усно). Правильність виконання перевірте за допомогою рубрики «Культура мовлення» на с. 23, правий 54 та відповідей у додатках.

Вибачте мене, дякую вас, хворий грипом, сталося по неважності, потребує допомогу, турбуватися за дітей, контроль за по історії, чемпіонат по тенісу, іти за хлібом, в десять годин.

370 Сформулюйте і запишіть 2–3 правила безпечної поведінки на воді або громадських місцях. Використайте речення з одним головним членом.

371 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки і розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Ходить лип(е,и)нь під стіною жита шлях-дорогу м'яко вист(е,и)ля (Б. Степанюк). 2. Старен(ь)ка груша дихає на сальці їй певно снят(ь)ся повні жмені груш (Л. Костенко). 3. Ніч пл(е,и)ве нечутно і широко і розливають(ь)ся сріблясті хвилі (А. Гарасевич). 4. Холодне степ і невкипілі зорі рогатий жук виймає рогач(е,о)м (Л. Костенко). 5. (С,з)хилились вишні в розпачі* німім і ронять цвіт в(е,и)сільний у калюжу (Л. Гудзь).

**Розпач* – (рос.) отчаяние.

II. Підкресліть члени речення. Визначте частини мови в першому реченні.

372 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки і розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть члени речення.

1. Хто (в)літку буде співати той (у)зимку буде танцювати (Нар. творчість). 2. За селом розлогі поля синіє ліс л(е,и)тять птахами хмаринки і хмаринками птахи (У. Самчук). 3. Відвічний ліс шумів над ним тужливо або стогнав і плакав і р(е,и)вів (І. Франко). 4. Навшпиньки тиша ходить у саду щоб гілку не труснути ненароком (Г. Дудка). 5. Нащо ж ти калино губиш свою вроду погляд ясноокий топ(е,и)ш в синю воду? (О. Довгоп'ят).

II. Визначте частини мови виділених слів.

473 Перекладіть усно речення українською мовою. Перебудуйте перекладені прості речення на складні і запишіть. Розставте потрібні розділові знаки.

1. Из-за гор выглянуло солнце и быстро высушило росу на траве. 2. В саду цвели изумительные розы и радовали сердце маленькой хозяйки. 3. Начался сильный дождь и быстро намочил асфальт, траву и деревья.

§ 58. ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

474 I. Прочитайте текст, правильно наголошуючи слова. Визначте його тип і стиль мовлення. Що виражає заголовок до тексту – тему чи основну думку?

ТРИПІЛЬЦІ

У 1893 році видатний український учений Вікентій Хвойка виявив біля містечка Трипілья Київської області залишки поселення, вік якого сягав кількох тисячоліть. Нині в Україні знайдено багато подібних пам'яток. За назвою місця перших розкопок історики назвали племена, що колись давно населяли Україну, трипільськими.

Свої житла трипільці розташовували колами навколо великого майдану. Стіни помешкань споруджували на дерев'яному каркасі й обмазували глиною. Зовні їх розмальовували смугами червоного, жовтого та білого кольорів. Дах перекривали солом'яними або очеретяними сніпками. В оселях була піч.

Трипільці вирощували пшеницю, ячмінь, просо. Розводили корів, овець, кіз і свиней. Полювали на благородного оленя, козулю та кабана, у річках ловили щуку, судака і сома.

З кременю та каменю трипільські майстри виготовляли різні знаряддя праці: сокири, серпи, свердла. З кістки, рогу, дерева і глини робили інструменти для обробки шкур, плетіння та в'язання. Дуже поширеним був глиняний посуд: миски, горщики, макітри, глечики. Характерна ознака цих виробів – витонченість форм і яскравий розпис (З посібника).

*Кре́мій – дуже твердий мінерал чорного, бурого або жовтого кольору.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Розкажіть, чому племена, які колись населяли Україну, назвали трипільськими. Як називають представників цих племен?
2. Поясніть лексичне значення слів *пам'ятка*, *поселення*, *макітра*. Скористайтеся тлумачним словником.
3. Поясніть пряме й переносне значення слова *кремій*. З яким значенням (прямим чи переносним) це слово вжито в тексті?
4. Знайдіть слова і словосполучення, характерні для наукового стилю мовлення. Чи доречно ці слова вжито в тексті?
5. Знайдіть у другому абзаці синоніми і поясніть їхню роль.
6. Доберіть синоніми до виділених слів. Скористайтеся словником синонімів.
7. Випишіть з тексту назви: а) знарядь праці та виробів; б) рослин і тварин. Користуючись виписаними словами, розкажіть, чим займалися трипільці.

175 I. Складіть і запишіть по одному реченню зі словом *пливти* в прямому і переносному значенні.

II. Складіть і запишіть одне речення зі стилістично забарвленими словами.

176 Замініть у кожному реченні прикметник *крутий* найбільш доречним синонімом.

1. Грузовик зупинився за *крутим* поворотом.
2. Річка біжить між *крутими* берегами.
3. Характер у хлопця був *крутий*.
4. Із сушених яблук зварили *крутий* узвар.
5. З манки зварили *круту* кашу.

177 Доберіть синонім й антонім до виділеного слова в реченні.

Вітрець рушив – почало колесом сніг крутити (*Панас Мирний*).

178 **ВЕБЕЛА ВІКТОРИНА** Відгадайте загадки. Які фразеологізми «приховано» в них?

1. Його вішають, коли засмучуються.
2. Цю кашу куштує той, кого лають, суворо карають.
3. Навколо нього обводять, коли хочуть обманути.
4. Їх продають, коли бездумно роздив-

ляються на щось. 5. Їх продають, коли сміються. 6. Їх беруть на плечі, коли швидко біжать, тікають. 7. Вона болить, коли дуже переживаєш, страждаєш. 8. Вони нападають, коли не хочеться працювати, лінуєшся.

479

Складіть усно висловлювання (4–5 речень) на одну з тем: «Добра людина – як сонечко, всяк біля неї зігріється», «Правда яскравіша за сонце», «Світ не без добрих людей», «Чужим добром не збагатієш». Використайте синоніми й антоніми для надання висловлюванню виразності.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
книжкова шафа	книжковий шкаф
підлога	пол
килиміві доріжки	коврові доріжки
шпалери	обої
відчиняти вікно	відкривати вікно
вимикач	виключатель
бруд	грязь
затишно	уютно

§ 59. БУДОВА СЛОВА. СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ

480

1. Прочитайте текст. Як ви думаєте, чому саме до шкільного колодязя ходив набирати воду дідусь? Чому вода із цього колодязя здавалася йому найсмачнішою?

ДОБРОГО ВАМ ЗДОРОВ'Я!

Біля школи живе старий чоловік, дід Іван. Немає в нього нікого: ні рідних, ні знайомих. Було два сини – й ті загинули на фронті. А дружина померла недавно.

Щодня приходив дід Іван до школи по воду.

– У шкільному колодязі дуже смачна вода, – каже він сусідам.

Як тільки дідусь підходить до колодязя, до нього підбігають діти.

– Дідусю, давайте допоможемо вам витягти води, – кажуть вони.

Дідусь усміхається, не встигне й відпочити біля колодязя, як відро вже повне.

– Доброго вам здоров'ячка, дідусю! – щебечуть діти.

Ці слова звучать для діда прекрасною музикою. Від них на серці стає тепло й радісно.

Ось і зараз вийшов дід Іван з хати та й сів на лавці біля гану. Сидить і прислухається. До чого ж він прислухається? На шкільній садибі пролунав дзвінок. Дідусь бере відро й іде за воду. Як хочеться йому почути гарячі слова:

– Доброго вам здоров'ячка, дідусю! (*В. Сухомлинський*).

■ Виконайте завдання до тексту.

1. У реченнях з прямою мовою знайдіть слова із суфіксами, що надають мовленню емоційного забарвлення й виразності.
2. Знайдіть спільнокореневі слова. Простежте, чи допомагають вони зв'язати речення в тексті.
3. Випишіть по два слова з нульовим закінченням та без закінчення. Розберіть їх за будовою. Які із цих слів називають незмінними?
4. Випишіть два-три слова, які можна змінити або до яких можна дібрати спільнокореневі слова так, щоб відбулося чергування звуків.
5. Випишіть форми слова *колодязь*, позначте в них закінчення.
6. Доберіть усно до виділених слів по дві їхні форми та по два спільнокореневих слова.
7. Розберіть за будовою слова *шкільний*, *дзвінок*. Визначте спосіб їхнього творення.

481 ПОСЛІДУЙТЕСЯ. Які ваші плани на літні канікули?

482 Розгадайте ребуси. Слова-відгадки розберіть за будовою.

К
КИД

100ВП

РО+ГА

НЕ
СТИ

483 Розберіть за будовою подані слова. З одним словом (на вибір) складіть речення.

Прибережний, провідник, земляний, добирати.

484 Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограми.

1. (З,с)тихне м(е,и)лодія, й (з,с)хлипне поволі срібна хмаринка перлистим дощ(е,о)м (*З. Мороз*). 2. Та раптом пісня з

закутків нічних ро(з,с)сипалась, як бісер, край* дороги (Ю. Вавринюк). 3. Настояна на матіолі тиша пр(е,и)спала смагли глеки на т(е,и)ну (Д. Іванов). 4. Стомившись, день (з,с)хилився на плечі (Л. Гудзь). 5. За 10 хвилин космічний корабель може (з,с)фотографувати до 1 млн км² з(е,и)мної поверхні (З довідника). 6. Я пр(е,и)горнусь до тебе тін(н)ю (О. Довгон'ят).

*Край – (рос.) у, возле, около.

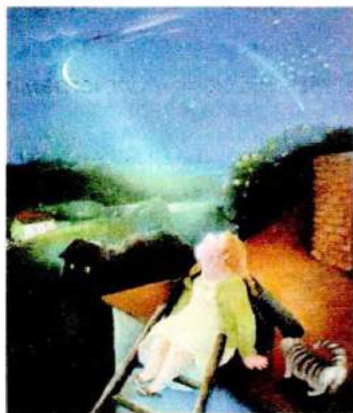
485

Складіть і запишіть невеликий твір (5–7 речень) на тему «Шкільна родина». Використайте спільнокореневі слова як засіб зв'язку речень у тексті. Який стиль мовлення ви оберете?

§ 60. ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

486

І. Прочитайте виразно текст уголос, правильно вимовляючи слова. Що переважає в ньому – опис чи розповідь? Обґрунтуйте свою думку.

Віллон Н. Дивлячись у нічне небо

ЛІТО ПРИЙШЛО

Скажіть, ви не знаєте, чому це небо стало таке сине-сине, а хмарки в ньому пливуть такі біленькі-біленькі? Чому так раненько прокидається сонечко, а коли настає йому час іти на спочинок, то ніяк не хоче лягати у свою колиску? Чому в нічному небі так мерехтять зорі, а місяць так пильно розглядає себе в тихому дзеркалі ставочка?

Чому крізь густу стіну хлібів так ласкаво усміхаються сині очі волошок*? Чому важкий сердитий джміль так низько хилить до землі солодку голівку конюшини**?

Чому? Літо прийшло! (Ю. Старостенко).

*Волошка – (рос.) василёк. **Конюшина – (рос.) клевер.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією. Назвіть у них букви та вимовте звуки.
2. Знайдіть три слова, у яких звуків менше, ніж букв.
3. Знайдіть по два слова з двома: а) м'якими звуками; б) дзвінкими звуками; в) глухими звуками.

4. Поясніть доцільність чергування *у-в, і-й*.
5. Виконайте фонетичний розбір слова *джміль*.
6. Випишіть слова з вивченими орфограмами, обґрунтуйте написання.

487 Прочитайте виразно вірш, удосконалюючи вимову шиплячих звуків. Порівняйте вимову виділених слів в українській і російській мовах.

КАЛАЧІ

Я печу, печу, печу
діткам всім по калачу.
Маком гарно потрушу,
в піч гарячу посаджу.

Випікайтесь, калачі,
у натопленій печі.
Буду діток я скликати,
Калачами частувати*.

Г. Демченко

**Частувати* – (рос.) угощати.

488 Запишіть слова фонетичною транскрипцією. За вимови яких з них приголосні уподібнюються? Прочитайте слова вголос, дотримуючись орфоепічних правил.

Вогкий, кігті, сережка, донечці, солодкий, просьба, боротьба, на стежці, зшити.

489 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограми. Перевірте написання за орфографічним словником.

В(е,и)сняний, кр(е,и)ничний, л(е,и)монний, ч(е,и)решенька, бері(з,с)ка, кі(г,х)ті, соло(д,т)кий, сте(ж,ш)ка, шви(д,т)кий, проїз(д)ний, контраст(т)ний, криничен(ь)ці, тон(ь)шого, сіл(л)ю, від(д)ілити, між(')ярусний, тьм(')яний, ап(п)арат, груп(п)а, ател(ь)є.

490 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Доберіть кожен по 5–7 слів на вивчені в цьому розділі орфограми. Продикуйте дібрані слова однокласнику (однокласниці). Перевірте написання.

491 I. Прочитайте прислів'я і поясніть, як ви їх розумієте. Спишіть, розкриваючи дужки.

1. Хто багато обіцяє, той рі(т,д)ко слова дотримує. 2. В(е,и)-селий гість – сім(')ї радість. 3. Лагідний язик може тя(ж,ш)ко вдарити. 4. Знай біл(ь)ше, а говори мен(ь)ше. 5. Під л(е,и)жачий камінь вода не т(е,и)че.

II. Підкресліть граматичні основи.

492 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що на канікулах ви поїхали на відпочинок. Напишіть у зошиті текст електронного листа другу (подрузі) з коротким повідомленням про своє місцеперебування, погодні умови тощо. Підкресліть орфограми.

УРОКИ РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ

Тема 1. МОВЛЕННЯ І СПІЛКУВАННЯ

493 Уявіть, що вам потрібно пояснити п'ятирічній дитині, звідки береться дощ. Чи відрізнятиметься ваше пояснення від розповіді на цю ж тему на уроці природознавства? Чим саме?

Мовлення

Мовлення (рос. *речь*) – це використання мовних засобів (слів, речень, текстів тощо) для спілкування.

Спілкування

Спілкування (рос. *общение*) – це обмін інформацією, передача її однією людиною іншій.

Види мовлення

Види мовленнєвої діяльності

Аудіювання	Читання	Говоріння	Письмо
------------	---------	-----------	--------

Мовлення може бути **усним** (говоримо, слухаємо) і **письмовим** (пишемо, читаємо).

Адресат

Того, кому адресоване сказане або написане мовцем, називають **адресатом мовлення**.

494 I. Поміркуйте, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдаєтеся, коли:

- ✓ перебуваєте в музеї;
- ✓ граєте у футбол чи волейбол;
- ✓ переглядаєте кінофільм;
- ✓ надсилаєте есемеску;
- ✓ шукаєте інформацію в мережі

Інтернет.

II. Розгляньте малюнок. Розкажіть, для якого виду мовленнєвої діяльності може знадобитися кожен з предметів.

III. Доведіть, що мобільний телефон є універсальним засобом, за використання якого можливі всі види мовленнєвої діяльності.

495 Поміркуйте, хто може стати адресатом вашого висловлювання, коли ви завітаєте до: музичної школи; бібліотеки; аквапарку; поліклініки; магазину театру.

496 I. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Один з вас має прочитати гумореску вголос, а інший послухати і переказати її. Поміркуйте, про який недолік під час спілкування йдеться в цьому творі. Чи не потрапляли ви в подібні ситуації?

– Здоров, Андрію! Як поживаєш? Що робить сестра? Куди ти поспішаєш? Котра година? Ти читав новий номер «Однокласника»? Як зіграли «Шахтар» – «Динамо»?

– Дякую. Добре. Вишиває. Додому. Десята тридцять. Не читав. 2:2.

II. До якого різновиду мовлення (усного чи письмового) вдався той, хто прочитав гумореску? Той, хто її слухав? Той, хто переказав її зміст? Той, хто записав її зміст з пам'яті?

III. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

Ситуація спілкування

Мета спілкування

Будь-яке спілкування відбувається за певних умов, які впливають на наше мовлення. Із цих умов складається **ситуація спілкування**.

Мета спілкування – це те, чого ви прагнете (про щось повідомити, щось з'ясувати, до чогось спонукати, висловити почуття тощо).

497 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** I. Уявіть, що по дорозі до школи ви зустріли вчительку, у якій сьогодні день народження, і вирішили її привітати. Зорієнтуйтеся в умовах спілкування. Для цього визначте:

- ✓ хто є адресатом мовлення;
- ✓ яка мета спілкування;
- ✓ де і коли відбувається спілкування;
- ✓ яка тема й основна думка **майбутнього висловлювання**.

II. Складіть і запишіть висловлювання (2–3 речення), можливе в цій ситуації спілкування.

498 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Як ви розумієте вислів «Бережи честь змолоду»?

499

Пригадайте яку-небудь цікаву ситуацію спілкування зі свого життя. Опишіть цю ситуацію.

І ТАКЕ БУВАЄ!

П'ятикласниця Маринка намалювала листівку, щоб привітати свою маму з днем народження.

Листівка була яскрава, красива. Мама дуже зраділа такому подарунку й одразу ж прочитала:

«Мамо! Користуючись нагодою, висловлюю тобі привітання з днем народження. Бажаю нових досягнень у праці, успіхів в особистому житті. З повагою Марина».

Мама засмутилася, з її обличчя зійшла радість.

Поясніть, чому засмутилася мама. Як би ви написали листівку?

Тема 2. МОНОЛОГІЧНЕ ТА ДІАЛОГІЧНЕ МОВЛЕННЯ. ПРАВИЛА СПІЛКУВАННЯ. СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

500

Прочитайте висловлювання. Яке з них є діалогом, а яке монологом? Відповідь обґрунтуйте. Прочитайте діалог за особами.

- 1. – Вмикай телевизор, наші грають!
- Не можу. Ще не вивчив уроки.
- Завершуй зі своїми уроками, пропустимо перший період.
- Вибач мені, Володю, але не можу. Вибач.
- Ех ти, а ще називається друг (А. Федь).

2. О полини, сиві полини! Хто посіяв вас на землі нашій? Чи вас посіяли по степах неораних прадавні скіфи? А може, ви посіялись по всій землі нашій у давні роки козаччини? Тоді, коли не житом-пшеницею, а сивою тирсою, буркуном та ще сивим горем хлюпала земля наша аж за далекі обрії Дикого поля до самої Татарщини (За І. Цюпою).

Мовлення може бути монологічним і діалогічним. **Монолог** – це висловлювання однієї особи.

Діалог – це розмова двох осіб. Висловлювання кожного з учасників діалогу називають **реплікою**.

501

1. Прочитайте крилаті вислови, у яких узагальнено народні погляди на культуру спілкування. Які правила спілкування можна сформулювати на їхній основі?

1. Що маєш казати – наперед обміркуй. 2. Не хочеш почути поганих і дурних слів – не кажи їх сам. 3. Умій вчасно сказати і вчасно замовкнути. 4. Умій говорити – умій і слухати. 5. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше. 6. Пташку пізнають по пір'ю, а людину по мові й думці. 7. Де багато слів, там мало мудрості.

II. Вивчіть напам'ять два прислів'я з поданих (на вибір).

502 Ознайомтеся з основними правилами спілкування. Поясніть, чому їх потрібно дотримуватися.

Правила спілкування

- ✓ Бути ввічливими, привітними й доброзичливими.
- ✓ Уважно, не перебиваючи, слухати співрозмовника.
- ✓ Заохочувати співрозмовника до висловлення власної думки.
- ✓ Уміти доброзичливо висловити незгоду з позицією співрозмовника.
- ✓ Не розмовляти без потреби голосно.
- ✓ Не використовувати грубих слів.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Спілкування є важливим складником культури людини.

503 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Складіть і розіграйте за особами діалог (5–7 реплік) на одну із запропонованих тем: «Зустріч з першою вчителькою», «Зустріч з колишнім однокласником», «Подяка за допомогу», «У майстерні художника», «Прощання на пероні», «У магазині». Використовуйте подані нижче слова ввічливості.

*Доброго ранку! Добрий ранок! Привіт!
 Як справи? Радий бачити вас. Радий був зустрітися.
 До побачення! На все добре! Бувайте здорові! До зустрічі!
 Бажаю успіхів! Хай щастить!
 Вибачте. Пробачте. Прошу вибачити (пробачити).
 Даруйте. Перепрошую. Вибачте, що турбую.
 Щиро дякую вам. Велике спасибі. Я вам дуже вдячний.
 Будь ласка. Нема за що.*

504 I. *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Уявіть, що один з вас опинився в чужому місті і йому необхідно з'ясувати, де знаходиться стадіон (цирк чи театр). Інший живе в цьому місті. Складіть і розіграйте за особами діалог (5–6 реплік), можливий у цій ситуації. Вживайте слова ввічливості.

II. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

505 Складіть і запишіть діалог (5–7 реплік) за поданим початком (на вибір).

1. – Ти навіть не уявляєш, яка краса буде, коли в нашому дворі квіти зацвітуть.

– Так допоможи мені уявити.

2. – Мамо, що ти мені купила?

– Новий футбольний м'яч (набір для вишивання).

3. – Як пройшов твій вихідний?

– Чудово! Я весь день сидів(-ла) за комп'ютером.

506 I. Складіть діалог (5–6 реплік) за одним з поданих малюнків. У діалог уведіть звертання, а також слова і вислови, які виявляють вихованість, ввічливість, тактовність.

II. Послухайте діалоги своїх однокласників.

Тема 3. ТЕМА ТА ОСНОВНА ДУМКА ВИСЛОВЛЮВАННЯ. ВИМОГИ ДО МОВЛЕННЯ

507 Перекладіть усно текст українською мовою. Розкажіть, про що в ньому йдеться (тема тексту) та що стверджує автор, чого навчає (основна думка тексту). Для чого, на вашу думку, бути ввічливим?

ЗАЧЕМ БЫТЬ ВЕЖЛИВЫМ

Не только детям, но и очень многим взрослым людям хочется, чтобы все их друзья, и все соседи, и даже вовсе не знакомые прохожие всегда бы относились к ним внимательно, по-доброму, всегда бы любили и уважали их.

Весь секрет в том, что только к вежливому, воспитанному и доброму человеку окружающие люди всегда относятся по-доброму. Только такого человека все любят, уважают. И у него есть верные и надёжные друзья, с которыми никогда не бывает скучно.

А впрочем, вежливо́му чело́веку и некогда́ ску́чать... Он всегда́ заботи́тся о бли́зких и друзя́х, гото́в помо́чь им (По Л. Ганги́ус).

Словничок

Отно́ситься – (укр.) ста́виться; *о́кружаючий* – (укр.) я́кий ото́чує; *впрочем* – (укр.) а вті́м, вті́м, зре́штою; *заботи́ться* – (укр.) пі́клува́тися.

508 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Уявіть, що у вас з'явилася нагода звернутися одним-двома реченнями до дорослих від імені всіх дітей планети. Що ви сказали б?

Будь-яке висловлювання має тему й основну думку.

Тема висловлювання – це те, про що в ньому йдеться.

Основна думка висловлювання – це те головне, що автор стверджує, до чого він закликає, чого навчає.

509 I. Прочитайте прислів'я і поясніть їхній зміст. Які правила мовлення можна сформулювати на їхній основі?

1. Заторохтіла сорока, наче діжка з горохом.
2. Не мни слова, говори просто.
3. Спочатку подумай, а потім говори.
4. Бесіди багато, а розуму мало.
5. На городі бузина, а в Києві дядько.

II. Вивчіть напам'ять два прислів'я з поданих (на вибір).

510 Користуючись таблицею, розкажіть про основні вимоги до мовлення.

Вимоги до мовлення	
<i>Змістовність</i>	Потрібно підпорядковувати висловлювання заздалегідь визначеним темі й основній думці
<i>Логічна послідовність</i>	Думки слід викладати логічно, послідовно
<i>Багатство</i>	Потрібно вживати різноманітні слова й речення, не повторювати тих самих слів
<i>Точність</i>	Слова необхідно використовувати відповідно до їх значення. Речення потрібно будувати так, щоб найточніше передати зміст висловлювання

Виразність	Необхідно добирати слова та будувати речення так, щоб якнайкраще передати думку
Доцільність	Слід враховувати ситуацію спілкування, гармонійно поєднувати слова, речення
Правильність	Потрібно правильно добирати, вимовляти й писати слова; правильно будувати речення й розставляти розділові знаки

311 I. Письменник *Анатолій Давидов* вирішив познайомити своїх читачів зі звірком сонєю (*тема*) і показати, що ця тварина дуже корисна і працює (*основна думка*). Прочитайте текст і поміркуйте, чи вдалося автору підпорядкувати своє висловлювання темі й основній думці.

СОНЯ

Цього літа дуб був страшенно здивований: у гущавині його гілля з'явилася небачена досі істота – дуже схожий на білочку звірок, тільки надто маленький. Мордочка гостренька, вушка великі, круглі, а хвіст довгий. Звіроч спустився на землю, набрав сухої трави і звив собі кубельце. Перепочив і почав полювати на слимаків, гусінь

комах різних. Виходить, ще один захисник з'явився, зрадів дуб.

Пізніше всюдисуща сорока розповіла, що цього звірка сонєю звать. Дуб здивувався тоді незвичайній назві звірка, бо той спав дуже мало, все нишпорив у гіллі, на землю спускався в пошуках їжі. І тепер, коли холоди настали, зрозумів, що соня справді любить спати, із свого блаженного житла ще раніше восени перебралася в міцне гніздо вівільги, вкрилася, немов бокводрою, кількома дубовими листочками й міцно заснула. Нічого, до прильоту птахів прокинеться (*А. Давидов*).

II. Простежте, які слова добирає автор, щоб якнайкраще (виразніше) передати думку. Зверніть увагу на багатство й виразність мовлення.

III. Доведіть, що заголовок відображає тему тексту. Доберіть заголовок, який відобразив би основну думку тексту.

312 Підготуйте невелике усне висловлювання (5–7 речень), у якому дайте відповідь на одне з поданих запитань. Розпочніть роботу з визначення теми й основної думки майбутнього висловлювання. Намагайтеся додержуватися вимог до мовлення.

1. Яку професію ви мрієте обрати і чому?
2. Яким видом спорту і чому ви порадили б займатися своїм однокласникам?
3. Як у вашій родині святкують Новий рік або Великдень?
4. Які телевізійні передачі ви любите дивитися і чому?

Проведіть спостереження за усним мовленням своїх однокласників на уроках та на перерві. Зафіксуйте помилки, які трапляються в їхньому мовленні. Розкажіть про результати своїх спостережень на уроці української мови, не називаючи прізвищ однокласників.

Тема 4. ТЕКСТ

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке тема й основна думка висловлювання? 2. Що таке вступ, основна частина і кінцівка тексту?

Ознаки тексту

Текст – це група речень, об'єднаних між собою темою, основною думкою та граматично.

Істотні ознаки тексту:

- наявність теми й основної думки
- наявність двох і більше речень
- пов'язаність речень за змістом
- послідовність та завершеність викладу

Мікротема

Тема тексту розкривається за допомогою мікротем. **Мікротема** – це частина загальної теми.

Тематичне речення

Мікротему розкривають, як правило, кілька речень тексту, з-поміж яких є одне найбільш значуще – тематичне. **Тематичним** називають речення, яке несе в собі найважливішу інформацію мікротемі.

Ключові слова

У мікротемах є слова, які мають істотне смислове навантаження. Такі слова називають **ключовими**.

Абзац

Групу речень, які розкривають мікротему, на письмі здебільшого оформляють як окремий абзац. **Абзац** – це частина тексту, об'єднана однією мікротемою. Кожен абзац пишуть з нового рядка.

514

I. Прочитайте уривок. Доведіть, що це текст, користуючись схемою «Істотні ознаки тексту». Свою відповідь розпочніть так: «Прочитаний уривок є текстом, тому що в ньому можна визначити тему й основну думку...».

ДІОКЛЕТІАНОВА КАПУСТА

З давніх-давен люди оцінили поживні* й цілющі властивості капусти. Вважалося, що вона містить усі сім благ – гаряче і холодне, сухе і вологе, гірке й солодке, а також гостре. Лікарі радили давати капустяний сік дітям, аби ті швидше виростили, радили вживати цілющу капусту при запаленнях та свіжих ранах.

Ми розкажемо тобі дивну історію про римського імператора Діоклетіана Августа. 305 року Діоклетіан зрікся престолу і виїхав до міста Салони. Там, на превеликий подив колишніх підданих, імператор почав вирощувати капусту. Чим може було пояснити цей дивний і незбагнений вчинок?

Кілька років тому Діоклетіана мучив глухий біль у животі. Жерці в один голос пророкували йому швидке одужання, сто років життя, блискучі перемоги на суші й на морі. А йому вже не лише вночі, а й удень дошкуляли** болі. Діоклетіан уже почав думати про смерть.

Ось тут і нагодився старий грек, який сказав йому: «Вилікую, владико, але за умови, що цілком довіришся мені і виконуватимеш усі мої поради». Він повів імператора на горід і показав на капусту: «Ось у ній – твоє здоров'я». І справді, вилікував Діоклетіана свіжим капустяним соком.

...Здається, ще вчора імператор свято вірив, що кожен його крок – це сторінка історії. Нині ця віра розвіялася, мов туман. Діоклетіан дивиться у вікно, і погляд його зупиняється на капусті. Тепліє на душі: ось що вічне! Люди воюють, вбивають, руйнують, а вона собі росте. Вона годує, лікує, тішить зір. Вона однаково потрібна і друзям, і ворогам, й імператорам, і найостаннішому рабові (За Є. Моргуном).

*Поживний – (рос.) питательный. **Дошкуляти – (рос.) донимать.

II. Визначте тему й основну думку тексту. Що відображає заголовок до тексту – тему чи основну думку?

III. Визначте мікротеми тексту і звірте свою відповідь з поданою нижче таблицею. Доведіть, що виділені в тексті речення є тематичними. Які слова в мікротемах є ключовими? Доповніть усно таблицю до тексту.

Мікротеми	Тематичні речення	Ключові слова
1. Цілющі властивості капусти	З давніх-давен люди оцінили поживні й цілющі якості капусти	Поживний, цілющий, сім благ, сік
2. Діоклетіан проміняв престол на капусту		
3. Хвороба імператора		
4. Капуста допомогла		
5. Імператор змінює свої переконання		

V. Знайдіть абзацні відступи. Простежте, чи співзвучний поділ тексту на абзаци з визначеними мікротемами.

План Для того щоб виділити у змісті тексту найбільш важливе і зазначити послідовність викладу думок, складають **план**.

ПАМ'ЯТКА

Як скласти простий план тексту

1. Уважно прочитати текст.
2. Визначити тему й основну думку тексту.
3. Визначити мікротеми, стисло й чітко їх сформулювати.

Це і є пункти плану.

4. Склавши план, перевірити, чи розкриває він зміст усього тексту, чи зв'язані пункти плану за змістом.

315 I. Прочитайте текст. Поясніть, з якою метою автор розповідає цю історію.

КОЖУМ'ЯКА

На Україну часто нападали печеніги. Якось князь Володимир стояв з військом на лівому березі Дніпра, а печеніги стояли за правому. Ватажок печенігів переказав князеві, щоб вислав воїна для змагання з його богатирем. Чий воїн подолає супротивника, того буде й перемога.

Підійшов до Володимира старий воїн і сказав: «У мене є син. Він такий дужий, що ніхто не може його побороти». Старий розповів, що колись син м'яв шкіру. Його щось розгнівало, і він ту кожу руками роздер. Наказав князь покликати кожум'яку.

Борець печенігів був чоловік величезного зросту. Кожум'яка був невеликий. Він схопив ворога й кинув ним об землю. Від удару велетень загинув. Печеніги кинулися тікати.

На цьому місці Володимир заклав місто і назвав його Переяславом, тому що тут український богатир перейняв славу від печенігів (За І. Крип'якевичем).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту. Доберіть свій варіант заголовка, який відображав би основну думку тексту.
2. Визначте мікротеми висловлювання, тематичні речення та ключові слова.
3. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци.
4. Визначте структуру тексту (вступ, основну частину, кінцівку).
5. Прочитайте поданий нижче план до тексту. Знайдіть у тексті частини, які відповідають кожному пункту плану. Складіть і запишіть свій варіант плану.
6. За складеним планом стисло перекажіть прочитане (усно).
7. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

П л а н

1. Військо Володимира навпроти печенігів.
2. Розповідь старого воїна.
3. Поєдинок кожум'яки з велетнем.
4. Володимир заклав місто Переяслав.

**Тема 5. МОВНІ ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ
РЕЧЕНЬ У ТЕКСТІ. «ВІДОМЕ» Й «НОВЕ»
В РЕЧЕННЯХ ТЕКСТУ**

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке займенники, прислівники, сполучники? 2. Які слова називають синонімами?

Утворіть з поданих речень текст, замінивши в другому реченні іменник *товариш* займенником, а в третьому – синонімічним іменником. Простежте, як займенник та синоніми допомогли зв'язати речення.

1. Немає нічого в світі кращого, ніж вірний товариш.
2. Товариш завжди прийде на допомогу.
3. У народі кажуть, що справжній товариш пізнається в біді.

117 Розгляньте таблицю. Розкажіть за нею, які є мовні засоби зв'язку речень у тексті. Поясніть подані приклади. До двох засобів (на вибір) доберіть власні приклади.

Мовні засоби зв'язку речень у тексті	
Займенники	Біля хати росли кущі барвінку. Здавалося, що він і зимою зеленіє.
Прислівники	Хлопці підійшли до великої купи листя. Звідти почувся якийсь писк.
Сполучники	Посіви потерпали від спеки. Але дощу не було.
Синоніми	Птахи мають неабиякий апетит. Деякі пернаті за день з'їдають кількість поживи, яка перевищує їхню вагу.
Повтори слів	Треба знати традиції народу, звичаї. І не тільки знати, але й зберігати те, що започаткувало старше покоління.
Спільнокореневі слова	Розстебнули хмари свої торби і сипонули на землю снігом. І полетіли, кружляючи в повітрі, снігові метелики.

«Відоме» й «нове»

У кожному тексті відображено рух думки від того, що вже відоме, що назване мовцем, до того, що ще не відоме.

Частину речення, що містить уже відому з попереднього речення інформацію, умовно називають «відомим» (В). Частину речення, що містить нову, не висловлену до того інформацію, називають «новим» (Н). **НАПРИКЛАД**

До класу ввійшов учитель.

В

Н

Він зачитав розклад уроків на завтра.

118 І. Прочитайте мовчки текст. З якою метою створено це висловлювання?

Яблуню можна вважати патріархом* нашого саду. Походить вона з Кавказу, Середньої Азії, Далекого Сходу. Там ще й досі живуть її дикі родичі.

Вирощують яблуні від Полярного кола до жарких субтропіків. Але все ж найкраще почувається вона в районах, де клімат помірний.

У нас яблуневі сади розкинулися на величезній площі і займають майже три чверті всіх насаджень плодових дерев (С. Кургузов).

*Патріарх – (перен.) найстарший, найвидатніший, найповажніший.

II. Назвіть виділені мовні засоби зв'язку речень у тексті і поясніть їхню роль. Яким засобом поєднано перше й друге речення, а яким – друге й третє?

III. Усно визначте «відоме» й «нове» в реченнях тексту.

519 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Запропонуйте один одному по два засоби зв'язку. Користуючись запропонованими засобами, складіть кожен невеликий текст (3–4 речення).

520 Прочитайте текст. Який недолік ви помітили? Відредагуйте і запишіть текст, уникаючи невиправданого повтору слів.

Весь тиждень ішов сніг. Сніг ішов удень, ішов вночі, не переставав ні на хвилину. Будинки, вулиці, дерева – усе було покрите снігом.

521 I. Розгляньте репродукцію картини Миколи Пимоненка. Про що нам розповів художник? Подумайте, чому картина так називається. Доберіть свій варіант назви.

М. Пимоненко. Брід

II. Складіть і запишіть за картиною невеликий текст (5–7 речень), використавши як засоби зв'язку речень спільнокореневі слова, займенники, сполучники.

Тема 6. ЧИТАННЯ МОВЧКИ

522

1. Прочитайте текст мовчки. Що нового ви дізналися з прочитаного? У чому полягає цінність цієї інформації?

СЛОВІДСЬКА УКРАЇНА

На північному сході України в межах вододілу басейнів* Дону та Дніпра розкинулася Харківська область.

Цікава та багатогранна історія краю. У давнину на цих землях, там, де річка Сальниця віддає свої води Сіверському Дінцю, в одному з боїв воїни київського князя Володимира розбили половців. А майже через 75 років після тієї події, у травні 1185 року, на цьому місці стояли табором бойові дружини сіверського князя Ігоря Святославича. Переправившись уночі через Доніць, вони виступили в похід, який було поетично оспівано в пам'ятці давньоруської літератури – «Слові о полку Ігоревім».

Після спустошливих набігів монголо-татар велика територія басейну Сіверського Дінця залишалася тривалий час незаселеним краєм, який прозвали «диким полем». «Дике поле» стало своєрідним плацдармом, звідки татари робили розбійницькі наскоки на міста й села південної окраїни Московської держави.

Річка Сіверський Донець

У кінці XV – на початку XVI століття на території «дикого поля» дедалі частіше стали з'являтися люди, які засновували тут слободи** (звідси – історична назва *Слобідська Україна*, або *Слобожанщина*). У XVII столітті були засновані такі міста й слободи, як Суми, Лебедин (сучасна Сумська область), Острогозьк (сучасна Воронежська область у Росії), Харків, Вальки, Зміїв, Великий Бурлук, Вовчанськ та багато інших великих і

малих поселень. Слобідський край заселявся переважно українцями з Правобережної України, яких називали черкесами. Першочергову увагу переселенці приділяли будівництву укріплень, що зумовлювалося потребами захисту від татарських нападів, а також культових споруд. Церква ставала центром духовного та громадського життя міста чи слободи. При ній засновували школи.

Долаючи великі труднощі, слобожани за короткий історичний період перетворили «дике поле» в край з розвиненим господарством і досить високим на ті часи рівнем культури (З довідника).

- *Басейн – територія, яку охоплює річка з притоками.
- **Слобода – велике село, селище.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту, стиль і тип мовлення.
2. Визначте адресата та мету висловлювання.
3. Виділіть структурні частини тексту (вступ, основну частину, кінцівку).
4. Виділіть мікротеми, доберіть до них заголовки. Складіть і запишіть план тексту.
5. ПОРАЦЬОУЙТЕ В ПАРАХ. Поставте один одному запитання за змістом прочитаного. Дайте відповідь на запитання однокласника (однокласниці).
6. Перегляньте текст швидко і знайдіть слова, написані з великої букви.
7. Роздивіться ілюстрацію до тексту. Що на ній зображено? Доберіть до неї назву.

III. Виберіть один із запропонованих варіантів продовження речення (за текстом).

1. Текст може бути вміщено в підручнику з

А математики	В природознавства
Б історії	Г етики
2. Свою розповідь про історію краю автор розпочинає зі згадки про

А спустошливі набіги монголо-татар
Б заснування слобод
В перемогу київського князя Володимира над половцями
Г будівництво укріплень
3. Край прозвали «диким полем», тому що

А після спустошливих набігів монголо-татар він тривалий час залишався незаселеним
Б він став своєрідним плацдармом, звідки татари робили розбійницькі наскоки

В тут воїни київського князя Володимира розбили половців
Г тут водилися дикі звірі

4. На території «дикого поля» було засновано такі міста, як

А Київ, Чернігів В Донецьк, Луганськ
Б Львів, Тернопіль Г Суми, Харків

5. Першочергову увагу переселенці приділяли будівництву

А укріплень і церков В шкіл
Б жител і господарських споруд Г доріг

6. Історична назва *Слобідська Україна*, або *Слобожанщина*, походить від слова

А свобода В селище
Б слобода Г лобода

Тема 7. СТИЛІ МОВЛЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. 1. Які ви знаєте стилі мовлення? 2. У яких сферах життя використовуємо науковий стиль, а в яких – художній?

323 Прочитайте тексти. Визначте стиль мовлення кожного з них. У якій ситуації спілкування доречно кожне з висловлювань?

• Ромашка – рід рослин з родини складноцвітних. Має розгалужене стебло і пірчаторозсічені листки. Найпоширенішими видами є ромашка лікарська, ромашка запашна із зеленувато-жовтими кошиками без язичкових квітів і ромашка незапашна. Ростуть ці види як бур'яни на відкритих місцях. Два перші види використовують у медицині (*З енциклопедії*).

• На високому гінкому стебельці росла лугова цариця – ромашка. Це, мабуть, була найпрекрасніша в світі квіточка: рівна, висока, з сумно нахиленою на бік яскраво-жовтою, в білих ніжних прозорих пелюстках голівкою, ще й зверху прикроплена дрібною, як вістря* стальної голки, росичкою (*Г. Тютюнник*).

**Вістря* – (рос.) остріє.

524 Розгляньте таблицю. Розкажіть за нею про особливості кожного зі стилів мовлення. Як часто доводиться вам використовувати той чи інший стиль?

Назва стилю	Сфера вживання	Основні види	Загальні ознаки
Розмовний	Побут, сімейні, дружні стосунки	Розмова на побутові теми, лист до близької людини	Невимушеність, жвавість бесіди; вияв авторського ставлення
Науковий	Наука, техніка, освіта	Наукова стаття, лекція, відповідь на уроці	Чіткість, точність, послідовність
Художній	Художня література	Оповідання, повість, казка, вірш	Образність, емоційність

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Крім зазначених у таблиці, ще є офіційно-діловий та публіцистичний стилі мовлення.

525 Прочитайте тексти різних стилів. У якій ситуації спілкування можливе кожне з висловлювань? Поясніть, як ви розрізнили тексти наукового, художнього та розмовного стилів.

- *Розмовний стиль*
 - Привіт, Оленко. Брат удома?
 - Ні, його немає. Десь погнався на велосипеді.
 - Жаль. Нехай знайде до мене, коли повернеться. Бувай!
 - До побачення.
- *Науковий стиль*

Іноді здається, що в метеликів лише два крила, але це не так. Насправді крил у них чотири, як і в більшості інших комах, однак передні крила розташовані в одній площині із задніми, до того ж ще й бувають з'єднані з ними. Ось чому може здаватися, що крил у метеликів удвічі менше, ніж є насправді (З довідника).

- *Художній стиль*

Прийшла журлива пора прощання з красним літечком. У зелені кучері дерев уже вплітаються жовті пасма. Чарівниця-осінь починає розвішувати на гілках перші золоті дукати чарівного листя. Поступово в золото та багрянець одягається все деревно-чагарникове багатство (Ю. Заверуха).

526 I. Розгляньте малюнки. Виберіть стиль висловлювання, доречний у кожній із зображених ситуацій спілкування. Якщо це різні стилі, то чим вони відрізняються? Яке спілкування відбуватиметься за неофіційних обставин?

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть і розіграйте за особами діалог (4–6 реплік), можливий в одній із зображених ситуацій.

527 Виберіть з вашого підручника природознавства, історії чи математики приклад тексту наукового стилю (4–6 речень). Обґрунтуйте свій вибір. Перекладіть і запишіть цей текст українською мовою.

Тема 8. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

ПРИГАДАЙМО. Які основні ознаки наукового стилю мовлення?

Докладний переказ – це повне, послідовне, близьке до тексту передавання змісту почутого або прочитаного.

528 I. Прочитайте текст, правильно наголошуючи виділені слова. Чи можна стверджувати, що він належить до наукового стилю? Обґрунтуйте свою відповідь. Визначте тему висловлювання.

ІСТОРІЯ КНИЖКИ

Давно-давно на землі не було книжок, бо люди ще не вміли їх робити.

«Сторінками» найдавніших книжок були камені, стіни печер, вояцькі щити. Писали на всьому. Бо ж не було тоді ані паперу, ані олівців. Далі люди додумалися писати на глині, яку потім сушили й випалювали у вогні. Та хіба на глиняних сторінках-цеглинках багато напишеш? До того ж ці книжки були важкі. Коли, скажімо, якийсь учений збирався в дорогу і брав із собою дві-три такі «книжки», йому потрібен був віз.

В. Рекуненко. В гостях у казки

Із часом люди навчилися робити зручні й легкі книжки – з тонкої козячої або телячої шкіри. Першу таку книжку зробили в давньому місті Пергам, через те папір зі шкіри й назвали пергаментом.

Справжній папір, що на ньому пишуть зараз, люди навчилися робити дві тисячі років тому. Тоді й почали в багатьох країнах писати книжки на папері. Саме писати, бо книжки ж тоді були рукописні.

Тепер книжка всуди поруч із нами (О. Єфімов).

II. Дайте усні відповіді на запитання.

1. На чому писали люди, коли ще не було паперу?
2. Чи зручними були глиняні сторінки? Як про це сказано в тексті?
3. Що таке пергамент?
4. Коли люди навчилися робити справжній папір?
5. Як ви розумієте останнє речення тексту? Чи згодні ви з автором?

III. Складіть і запишіть план тексту.

IV. Прочитайте текст удруге і докладно перекажіть його за складеним планом (усно). Якого стилю мовлення ви будете дотримуватися, виконуючи завдання?

Тема 9. ТИПИ МОВЛЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. Чим розповідь відрізняється від опису та роздуму (міркування)?

Розповідь

Розповідь (рос. повествование) – це висловлювання про події, що відбулися (відбуваються чи відбуватимуться) в певній послідовності.

До тексту-розповіді можна поставити загальне питання *що сталося (відбулося)?*

Опис

Опис (рос. описание) – це висловлювання про певні ознаки, властивості предмета, особи чи явища.

До тексту-опису можна поставити загальне питання *який?*

Роздум

Роздум (рос. рассуждение) – це висловлювання, у якому доводиться правильність чи неправильність певного твердження шляхом міркування та за допомогою аргументів.

До тексту-роздуму можна поставити загальне питання *чому?*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Інколи в одному тексті можуть поєднувати два або й три типи мовлення.

529 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доведіть, що це висловлювання є розповіддю. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

БІЛКА-ПАРАШУТИСТ

Рятуючись від куниці, все вище й вище по сучках лапатої ялини забирається білка. Куниця ось-ось наздожене руду. І раптом... білка розпластує лапки, розправляє хвоста й кидається вниз із самісінького вершечка високої ялини. Хвіст діє як парашут, і тварина плавно приземляється на галявині. У куниці хвіст не може правити* за парашут. І поки вона спускається з дерева, білка вже знаходить безпечний куточок (З довідника).

**Правити* – (рос.) служить.

II. Знайдіть займенники, спільнокореневі слова й повтори, які допомагають зв'язати речення в тексті.

МІРКУЙМО. У висловлюванні йдеться про кілька дій, виконаних куницею та білкою. Ці дії виконуються одна за одною, послідовно. До тексту можна поставити загальне питання *що відбувається?* Отже, це висловлювання є розповіддю.

530 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що ви прийшли до друга, а в його бабусі день народження. Ви цього не знали. Як ви привітаєте бабусю? Яким типом і стилем мовлення скористаєтеся?

531 І. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть прикметники, за допомогою яких автор описує стебло, квітку та листя кульбаби.

Кульбаба – це багаторічна трав'яниста рослина. Стебло в неї безлисте, світле, у середині порожнє. На верхівці стебла красується одна велика жовта квітка, схожа на кошик. Увечері її пелюстки згортаються, а вранці розкриваються. Листочки цієї рослини видовжені, зубчасті. Ростуть вони від самого кореня. Кульбаба належить до лікарських рослин і є дуже корисною (З енциклопедії).

II. Розкажіть про особливості побудови цього тексту та визначте його тип мовлення. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

МІРКУЙМО. У тексті вказано постійні ознаки кульбаби. Крім того, названо ознаки частин цієї рослини – стебла, квітки, листків. До висловлювання можна поставити загальне питання *яка?* Отже, цей текст є описом.

Побудова роздуму

У будь-якому роздумі є дві частини. У першій – міститься теза (основна думка, твердження, яке потрібно довести), а в другій – докази (аргументи) висловленого твердження.

532 Складіть невеликий усний роздум (3–5 речень), розпочавши його одним з наведених висловів.

- Я люблю займатися спортом (малювати, читати), тому що ...
- Українські пісні відомі у світі, тому що ...
- Природу треба охороняти, тому що ...

Тема 10. УСНИЙ ОПИС ПРЕДМЕТА

533 І. Розгляньте ілюстрацію. Який предмет на ній зображено? Доберіть слова (словосполучення), за допомогою яких можна передати його зовнішній вигляд.

Петриківський розпис

II. Чи є у вашій кімнаті, на подвір'ї будинку або в школі найбільш красивий чи улюблений вами предмет? Як ви його описали б?

«Відоме»
й «нове»

Описати предмет означає назвати його ознаки, а також ознаки його частин.

«Відомим» у реченнях опису є назва предмета або його частин. «Новим» є назва ознаки. НАПРИКЛАД:

По ^Пкруглому ^Вциферблату ^Ппробігає ^Втоненька, як ^Вволосинка, ^Всекундна стрілка.

Побудова
опису

Побудова твору-опису предмета

Частини	Про що пишемо (на вибір)
Вступ	Загальне враження від предмета, уявлення про нього; як цей предмет з'явився в мене; для чого використовується предмет (на вибір)
Основна частина	Опис: колір, форма, розмір, матеріал тощо
Кінцівка	Моє ставлення до предмета; місце предмета в моєму житті тощо (на вибір)

534

Виберіть один з предметів, який є у вашому портфелі (будинку, квартирі, дворі, класі). Уважно роздивіться предмет, його частини («відоме»), назвіть його ознаки («нове»). Складіть план твору-опису цього предмета. За планом усно опишіть предмет у художньому або науковому стилі. Скористайтеся поданим нижче орієнтовним планом.

Орієнтовний план твору-опису предмета

1. Як предмет з'явився в мене?
2. Розмір і форма предмета.
3. Колір (запах, смак) предмета.
4. Матеріал, з якого зроблено предмет, оздоблення.
5. Частини предмета, їхні розміри, форма, колір.
6. Я люблю користуватися предметом.

535

Пригадайте якийсь із фантастичних предметів, які згадано в казках, мультфільмах чи кінофільмах (чарівну паличку, шапку-невидимку, меч тощо). Складіть усно художній твір-опис цього предмета. За бажанням намалюйте цей предмет (на окремому аркуші).

Тема 11. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ПРЕДМЕТА

ПРИГАДАЙМО. Які особливості опису предмета? З якою метою створюють художні описи?

536 *ПОСЛІДКУЙТЕСЯ.* Який предмет, на вашу думку, найважливіший для навчання? Назвіть характерні ознаки цього предмета.

537 I. Виберіть один з предметів, який є у вашому портфелі (будинку, квартирі, дворі, класі). Уважно роздивіться цей предмет, його частини («відоме»), назвіть його ознаки («нове»).

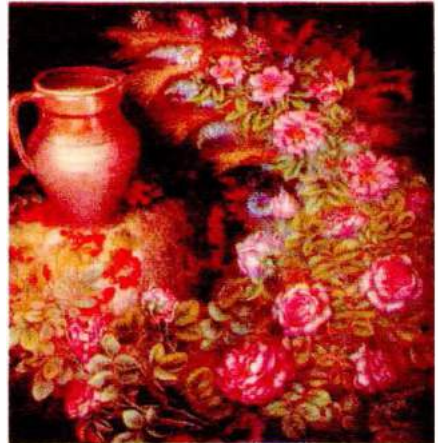
II. Складіть план і напишіть за планом твори-описи цього предмета – в науковому і в художньому стилях. До творів доберіть заголовки. Скористайтесь орієнтовним планом на с. 229.

538 I. Пригадайте, що ви знаєте про життя і творчість відомої української художниці Катерини Білокур (параграф 5, вправа 38).

II. Розгляньте репродукції картин К. Білокур. Що на них зображено? Чи можна якийсь із предметів вважати другорядним, зайвим? Яке враження справляють картини на вас?

К. Білокур. Богданівські яблука

К. Білокур. Натюрморт з колосками і глечиком

III. Складіть і запишіть твір-опис яблука або глечика за картиною К. Білокур у художньому стилі. Скористайтесь довідкою і пам'яткою, поданими нижче.

ДОВІДКА. Яблуко червонощоке, свіже, велике, кругле, стигле; відчуваєш аромат яблук; кольори яскраві, соковиті, теплі, весняні.

Як складати твір-опис предмета чи тварини за картиною

1. Уважно розглянути картину. Визначити, що на ній зображено, відчуття настрою художника. Звернути увагу на кольорові особливості картини.
2. Розглянути предмет (тварину), звернути увагу на деталі.
3. Визначити тему й основну думку майбутнього висловлювання. Скласти план.
4. У вступі назвати картину, її автора, стисло зазначити, що зображено на полотні.
5. В основній частині описати предмет (тварину).
6. У висновку передати своє враження від предмета (тварини): чи сподобався він вам? Чому?

Тема 12. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПISУ ПРЕДМЕТА

539 1. Прочитайте текст. Під час читання запишіть ключові слова.

БЛАКИТНИЙ АЛМАЗ

У природі трапляються кольорові алмази: блакитні, рожеві, жовті. Один з блакитних алмазів пов'язують з іменем відомого мореплавця Васко да Гама.

Якось славетний капітан прогулювався палубою та милувався коштовним каменем. Алмаз було вправлено у важкий золотий перстень. Камінь було ретельно огранено. Така обробка мала назву «троянда», алмазові вона надавала особливої краси. Блискучі грані сяяли, здавалось, що алмаз світиться із середини.

Цієї миті повз капітана проходив кок, підсковзнувся та штовхнув його. Спересердя капітан замахнувся на матроса. Перстень зіскочив з пальця і впав у океан.

Через чотири роки каравели** Васко да Гама знову опинилися на тому ж місці. Кок готував сніданок для команди. В одній зі скумбрій*, що їх спіймали матроси, він знайшов капітанів перстень!

Так, перстень був той самий! Але його прозора колісь «тро-
янда» стала блакитною! Так подіяла на алмаз морська вода за
ті роки, що він лежав на океанському дні (За Р. Валуєвим).

*Скумбрія – морська риба.

**Каравела – старовинний вітрильний корабель з трьома або чотир-
ма щоглами.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту, тип і стиль мовлення.
2. Зі скількох мікротем складається текст? Назвіть їх у порядку розміщення.
3. Складіть і запишіть план тексту.
4. Зверніть увагу на написання виділених слів. Запишіть слова і сполучення
*мореплавець Васко да Гама, ретельно огранено, обробка «троянда», кок,
каравела, скумбрія.*
5. Доберіть синоніми до слів *ретельно, спересердя.*
6. Прочитайте текст удруге.
7. За планом напишіть докладний переказ на чернетці. Після опрацювання
чорнового варіанта перепишіть переказ у зошит.

Тема 13. ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ МОВИ УКРАЇНСЬКОЮ

540

I. Перекладіть усно текст українською мовою. Скористайтеся пере-
кладним словником. Що нового ви дізналися із цього тексту?

БИОГРАФИЯ ЗЕРКАЛА

В. Рекуненко

С давних времен люди желали ви-
деть свое отражение. Поэтому в каче-
стве зеркал использовались отполиро-
ванное серебро и золото, медь и горный
хрусталь. Чуть позже в качестве зеркал
начали использовать металлические
диски, которые были хорошо отшли-
фованы с одной стороны до зеркального
блеска, а другая сторона диска была
украшена разнообразными камнями.

К середине XII века в Европе уже
использовались стеклянные зеркала.
Их изготавливали путем выливания ра-
сплавленного олова на поверхность сте-
кла. Но такое зеркало получалось вогнутым, поэтому изобра-
жение в нем искажалось.

Первое плоское зеркало появилось в XVI веке на острове Му-
рано. Его создали братья Андрео Доменико. Мастера разогрели

стеклянный цилиндр, разрезали его по длине, а затем раскатали. В результате получилось полностью плоское зеркальное полотно, которое не искривляло отображения (*Из журнала*).

II. Визначте стиль мовлення. Які типи мовлення поєднано в тексті?

541 Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Скористайтеся перекладним словником. Порівняйте вимову і написання виділених слів в українській і російській мовах.

НОВЫЙ ГОД В УКРАИНЕ

Долгое время в Киевской Руси праздновали несколько вариантов Нового года: 1 марта и 1 сентября. Новый год, который наступал 1 марта, считали праздником весны, солнца, тепла, ожидания нового урожая. Обязательным элементом празднования весеннего Нового года было зажигание огней.

И только с 1700 года Новый год начали праздновать по европейскому обычаю – 1 января.

В Украине традиционным символом Нового года на протяжении очень многих веков была не зелёная елка, а дидух. Изготавливали его с первого сжатого в этом году снопа. Дидух украшали разноцветными лентами, бумажными или сухими цветами. В доме его ставили накануне Рождества (*Из журнала*).

Тема 14. УСНА РОЗПОВІДЬ НА ОСНОВІ ВЛАСНОГО ДОСВІДУ

ПРИГАДАЙМО. Які особливості розповіді?

542 I. Прочитайте розповідь. Виділіть її складові (початок, розгортання та завершення дії). Доберіть заголовок. Чи сподобалося вам це висловлювання?

З багатьох життєвих прикладів можна переконатися в тому, що хворі звірі виявляють безмежне довір'я до людини, яка їх лікує.

Якось в одного тигра у звіринці заломився кіготь і вріс у лапу. Це завдавало йому нестерпних мук. Треба було випилати пазур. Операція виявилася важкою, але мужній лікар усе-таки скінчив її. Минув рік, і той самий тигр загнав у лапу колючку. Цього разу він сам простягнув лікарю крізь ґрати зранену лапу й терпляче чекав, поки той порався біля неї. Після цього тигр став стрибати по клітці, виказуючи радість і вдячність лікарю-рятівникові (*За О. Губком*).

II. Укажіть слова, які передають послідовність дій.

Складіть усну розповідь на одну з поданих тем.

Тем:

- ✓ «Сім днів повної свободи, або Як я провів канікули»,
- ✓ «Зупинись мить, або Одна година мого життя»,
- ✓ «Усе за планом, або Мій робочий день»,
- ✓ «Один за всіх, або Мої друзі в школі»,
- ✓ «Поки всі вдома, або Вихідний день у нашій сім'ї».

Тема 15. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-РОЗПОВІДЬ НА ОСНОВІ ВЛАСНОГО ДОСВІДУ

ПРИГАДАЙМО. Які особливості розповіді?

Твір-розповідь – це повідомлення про якісь події в житті людини, класу, школи, сім'ї тощо.

Напишіть твір-розповідь (0,5–1 сторінка) на одну з поданих тем. Попередньо визначте основну думку висловлювання та складіть його план. Доберіть заголовок.

Тем: «Як святкують Новий рік у моїй родині», «Чим я завдячую своїй першій вчительці», «Як допомагати тваринам», «Що мене здивувало в зоопарку», «Мій робочий день».

Тема 16. ЛИСТ. АДРЕСА

545 Прочитайте гумореску. Про що в ній розповідається? Який висновок ми можемо зробити для себе із цього твору?

ЯК ВАСИЛЬКО «ВІДПОЧИВСЯ»

Писав із табору Василько:
 «Нових у мене друзів стільки!
 Я, мамо, добре відпочився!
 І опилсинів тут наївся!
 І накупався, як ніколи!..
 Пеши... Вітаїм... Я й Мекола».
 А мама так йому писала:
 «Без тебе дома скучно стало...
 Але тобі на користь море,
 І ми зустрінемося скоро...
 Ти молодець, що «відпочився»,—
 Коли б ще й грамоти навчився!».

Г. Бойко

Лист – один із засобів спілкування між людьми, особливий вид творчості.

Структура листа:

→	звертання до того, кому адресовано лист
→	основний зміст листа
→	побажання, прощання
→	прізвище, ім'я того, хто написав
→	дата

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Того, кому призначено лист, називають **адресатом**.

6 Прочитайте зразок листа. Зверніть увагу на те, як починається і як за-вершується лист. Чи дотримано вимог до мовлення?

Привіт, Максиме!

Пише тобі з табору відпочинку твій друг Сергій.

Я дуже задоволений, що поїхав саме до цього табору, адже тут весело й цікаво. Щодня проходять різні ігри, вікторини, спортивні змагання. Наш загін уже двічі був переможцем конкурсів, а мені навіть подарували конструктор за активну участь у шахових поєдинках.

Зараз ми готуємо театральну виставу, яку покажемо перед усіма дітьми табору.

Погода не підводить! Ми купаємося в басейні, загораємо, а завтра вранці разом з вихователем підемо ловити рибу на ставок.

До зустрічі!

Сергій.

25 липня 2013 року

47 Напишіть листа другу (подрузі) або мамі (татові, дідусеві, бабусі). У якій формі (монологічній чи діалогічній) ви писатимете?

48 Розгляньте зразок оформлення адреси на конверті. Зверніть увагу, де пишемо адресу відправника, а де – адресата. Розкажіть, у якій послідовності зазначаємо складові частини адреси (індекс, назву міста тощо), де ставимо «ми».

Відправник →

Захаренко Дмитро
вул. Квітнева, 24, кв. 3,
м. Жмеринка,
Вінницькй обл., 23100

Майборода Надія
вул. Грушевського, 61,
м. Чернівці,
58010

← Адресат

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова *область, район, місто, село, вулиця, квартира* тощо в запису адреси прийнято скорочувати (обл., р-н, м., с., вул., кв.).

549

Уявіть, що вам треба надіслати лист комусь із рідних чи знайомих. Накресліть уявний конверт і напишіть свою адресу та адресу адресата. Скористайтеся поданим вище зразком.

Лист у майбутнє

Проект

Уявіть, що вже промайнуло одинадцять років вашого навчання в школі, ви готуєтеся до випускного балу... Якими ви себе бачите в майбутньому? Напишіть листа собі в майбутнє – випускнику школи. Розкажіть про себе «сьогоднішніх», свої бажання, плани на майбутнє, що найбільше цінуєте в житті тощо. Заклейте листи в конверти, підпишіть і здайте на зберігання вчителю чи керівникові вашого навчального закладу. Попросіть, щоб ці листи вручили вам на випускному балі.

**Тема 17. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПОВІДАННЯ
 ПРО ВІПАДОК ІЗ ЖИТТЯ**

ПРИГАДАЙМО. Що таке оповідання?

550

Пригадайте, які оповідання ви читали на уроках літератури. Хто їх автори? Визначте тему, основну думку та композиційні елементи (зав'язка, кульмінація, розв'язка) одного з прочитаних оповідань.

Зміст твору

В основі твору-оповідання про випадок із життя є подія (епізод), свідком або учасником якої ви були. У такому оповіданні потрібно розповісти про цю подію та висловити своє ставлення до неї.

Побудова**Побудова твору-оповідання**

1. **Вступ** (коли і де відбувалася подія; стисла характеристика персонажів).
2. **Основна частина** (докладна розповідь про подію).
3. **Закінчення** (враження від побаченого; власні зауваження чи побажання).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Основний тип мовлення оповідання – **розповідь**, але можуть бути й елементи опису та роздуму. Стиль мовлення – **художній**.

551 Напишіть твір-оповідання за поданим планом. Уведіть до тексту елементи опису пташки чи природи, а також діалог. Доберіть заголовок. Якого стилю ви будете дотримуватися виконуючи завдання?

План

1. Сергій побачив синичку з пораним крилом.
2. Хлопець вагався, чи брати пташку додому.
3. Бажання допомогти перемогло.
4. Сергій обіграв пташину.
5. Батьки похвалили сина.

552 I. Пригадайте подію, свідком або учасником якої ви були. На основі цієї події напишіть твір-оповідання (10–15 речень), попередньо склавши його план та визначивши тему й основну думку.
II. Послухайте оповідання, складені вашими однокласниками. Що вам сподобалося в цих творах? Про що в них ідеться (вияв людської доброти, милосердя, уваги до старших, хворих тощо)?

Збірник оповідань

Під керівництвом учителя виберіть **Проект** кращі оповідання, написані учнями вашого класу. Підготуйте збірник оповідань. Не забудьте проілюструвати книжку, вказати рік та місце випуску, авторів оповідань, малюнків тощо.

Тема 18. УСНИЙ ОПИС ТВАРИНИ

ПРИГАДАЙМО. Чим художній опис відрізняється від наукового?

553

ПОСЛУХАЙТЕСЯ. Чи є у вас удома якась тварина? Розкажіть про неї (якої вона масті; які в неї лапи, очі, вуха; які в неї звички; зла вона чи добра; що вона любить, а що – ні). Як ви ставитеся до своєї тварини?

«Відоме» й «нове»

Описати тварину означає назвати її ознаки, а також ознаки частин її тіла.

«Відомим» у реченнях опису є назва тварини або частини її тіла. «Новим» є назва ознаки. **НАПРИКЛАД:**

В **Н** **В**

Лапки лисенятка здавалися міцними, але тулуб був маленьким.

Побудова

Побудова твору-опису тварини

Частини	Про що пишемо (на вибір)
<i>Вступ</i>	Де живе тварина, де я її бачив(-ла) тощо
<i>Основна частина</i>	Опис тварини
<i>Кінцівка</i>	Моє ставлення до тварини; значення тварини в моєму житті тощо

554

Складіть план опису вашої улюбленої тварини. За планом опишіть тварину в художньому стилі. Використайте порівняння та епітети. Не забувайте, що опис має викликати в читача інтерес до тварини. Скористайтеся орієнтовним планом, поданим нижче.

Орієнтовний план твору-опису тварини

1. Де живе тварина?
2. Розмір (зріст) тварини, її масть (забарвлення), шерсть.
3. Голова, очі, вуха, лапи, хвіст.
4. Сила (спритність, енергійність, витривалість) тварини.
5. Я люблю спостерігати за твариною.

555

Послухайте описи своїх однокласників. Проаналізуйте висловлювання за поданим планом.

План аналізу опису

1. Як побудовано висловлювання, чи відповідає воно структурі опису?
2. Чи відповідає висловлювання художньому стилю мовлення?
3. Чи послідовно викладено матеріал?
4. Чи розкрито тему й основну думку?

Тема 19. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ТВАРИНИ

ПРИГАДАЙМО. Що означає описати тварину?

556 Об'єднайтеся в групи (за варіантами, рядами тощо). Учасник однієї групи називає ознаки тварини, а інша група має відгадати, про яку тварину йдеться. Виконайте завдання по черзі.

557 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Які типи мовлення поєднано в ньому? Доведіть, що це висловлювання є зразком наукового стилю.

ДРОХВА

Останні сто років в Україні різко скорочується кількість дрохв, які свого часу були дуже поширені в степовій і лісостеповій зоні. Сьогодні дрохва належить до рідкісних, зникаючих видів і занесена до Червоної книги. Цих птахів у невеликій кількості можна зустріти в Криму, на Херсонщині, Харківщині, Запоріжжі.

Дрохва дуже полохлива, сторожка птиця. Вона гніздиться на відкритих ділянках степу, солончаках з бідною рослинністю, іноді на хлібних полях, але завжди у віддалених від людини місцях. Живиться рослинною та тваринною їжею.

Дрохви швидко бігають, витривалі, добре літають. Проте злетіти їм важко, адже важать вони в середньому 14–15 кг. Зверху птах коричнево-жовтого кольору, а знизу – білого. Шия в дрохви довга, хвіст – середньої довжини. Дзьоб великий, широкий при основі, випуклий, з вирізкою на кінці. Ноги довгі й сильні, на них – три пальці з короткими нігтями. Самці – з пучками білого пір'я на горлі.

Для збереження та відтворення популяцій* дрохви останнім часом в Україні та інших країнах створено спеціальні розплідники, у яких птах вирощується під наглядом людини (З енциклопедії).

*Популяція – сукупність особин одного виду тваринних чи рослинних організмів, поширена в певній місцевості.

II. Розгляньте на малюнку дрохву. Розкажіть, чим ці птахи відрізняються від інших, наприклад синичок чи страусів. А чим подібні? У розповіді використайте антоніми.

III. Випишіть з тексту слова та словосполучення, які необхідні для опису птаха.

558

Виконайте завдання одного з варіантів (на вибір)

Варіант А. Складіть колективно план твору-опису дрохви. За планом напишіть твір у художньому або науковому стилі. До твору доберіть заголовок. Скористайтеся матеріалом попередньої вправи.

Варіант Б. Складіть план і напишіть за ним твір-опис тварини, яка водиться в лісах чи степах України (у художньому або науковому стилі). До твору доберіть заголовок. Скористайтеся орієнтовним планом на с. 238.

559

I. Розгляньте репродукції картин. Що саме нам розповідають художники про тварин? Які почуття передають? Висловіть свої враження від картин.

Валентин Рекуненко. Дощик

Томас Гейнсборо. Трістрам і Фокс

II. Складіть і запишіть твір-опис собаки чи кошеня за однією з поданих картин (у художньому стилі).

Тема 20. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ТВАРИНИ

ПРИГАДАЙМО. Чим розповідь відрізняється від опису?

360 Розкажіть, які казки чи оповідання про тварин ви читали. Чи були в цих творах описи тварин? Доберіть слова (словосполучення), за допомогою яких можна передати зовнішній вигляд однієї із цих тварин та її характер.

361 I. Прочитайте мовчки. Доведіть, що подане висловлювання є текстом.

НАТАЛЧИНА ВТІХА

Наталка жила в кривобокій халупчині на околиці села. Дівчина була **вродлива**, наче квіточка.

У наймах Наталка заробила теля, з теляти виросла телиця. Була то єдина Наталчина втіха. Та довелося продати телицю сусідові, бо не було чого їсти.

Вечорами, коли череда верталася в село, Наталка стояла біля воріт.

Ось показувалася сіра телиця, вона була гарна, сита. Шерсть на ній аж вилискувала. Телиця повертала до Наталки голову й мукала. Дівчина **прожогом*** кидалася до неї, обвивала руками її міцну шию, починала цілувати морду. Теличка стояла наче вкопана. Наталка виймала невеличку скибку хліба, давала теличці, а сама знов цілувала міцну сіру шию...

Тут на Наталку **гримав** пастух. Вона відпускала телицю, проводила рукавом по очах і сумно дивилася їй услід (За *О. Кониським*).

**Прожогом* – (рос.) стремглав, со всех ног.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту. Виділіть вступ, основну частину й кінцівку.
2. Визначте, які типи мовлення поєднано в тексті.
3. Яку тварину описує автор? Що ми дізнаємося про неї? Що значить ця тварина для Наталки?
4. З'ясуйте, зі скількох мікротем складається текст. Назвіть їх у порядку розміщення.
5. Доберіть синоніми до виділених слів.

III. Складіть і запишіть план тексту. Прочитайте текст удруге і докладно перекажіть його за планом (усно).

Тема 21. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ТВАРИНИ

I. Прослухайте текст із голосу вчителя чи однокласника. Визначте тип і стиль мовлення.

КРІТ

Ранньої весни ворухнулася раптом суха бур'янина, похиталася і впала. А на тому місці, де вона стояла, зробилася нора. У норі хтось важко посапував і сердито бурмотів. А трохи згодом з-під землі ви-ткнувся гострий писок, за ним – сердитючі настовбурчені вуса, а за

вусами і вся голова. Вона була припорошена пилом, з маленькими ямочками замість вух. Кріт понюхав туман і прислухався.

У бур'янах було тихо. Тоді підземельник повільно підняв угору дві заслінки побіля вух, і з-під них вигулькнуло на світ двоє маленьких очей.

«Гм, де ж це я опинився?» – подумав Кріт сердито, бо йому дуже хотілося їсти, і вибрався з нори весь.

Він був кволий після зимового сну, тому ледве переставляв ноги. Наткнувшись на якийсь курінь, підземельник злякано присів, а що курінь мовчав і не ворухився, то він осмілів, покустував язиком вологий мох і став швидко його лизати.

Ах, як прохолодно стало йому в грудях, скільки сили при-було одразу! І кріт повеселішав (За Г. Тютюнником).

II. Зверніть увагу, як пишемо виділені слова. Знайдіть слова, за допомогою яких автор описує крота (його писок, вуса, очі, вуха).

III. Складіть і запишіть план тексту. Послухайте текст вдруге і напишіть за планом його докладний переказ.

IV. Якими видами мовленнєвої діяльності ви скористалися, виконуючи вправу?

Тема 22. ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ МОВИ УКРАЇНСЬКОЮ

I. Перекладіть усно текст українською мовою. Скористайтеся перекладним словником. Доберіть свій варіант заголовка.

БАРСУЧОНОК

Однажды мама позвала меня: «Юра, смотри, какого бутузка я принесла». Я бросился к дому. Мама держала кошёлку, там на подстилке из травы и листьев копошился кто-то толстый в серебристой шкурке.

Мы вошли в комнату, подошли к дивану. «Ну, вылезай, малыш, не бойся», – предложила мама.

Из кошелки показалась продолговатая мордочка с чёрным носиком, блестящими глазками и очень маленькими стоячими ушками. Мордочка у зверька была презабавная: верхние и нижние части ее – серенькие, посередине от носа к ушам тянулись широкие чёрные полосы.

Малыш выбрался из кошелки. Какой же он был занятный! Очень толстенький, настоящий бутузик. Шерстка светлая, серебристая. Ножки темные, словно он нарядился в черные сапожки и черные варежки.

Мама достала из буфета пузырёк с соской и налила туда молока. Малыш сразу смекнул, в чём дело, всю соску в рот забрал и даже глаза зажмурил от удовольствия (По Г. Скребицкому).

II. Визначте стиль мовлення. Які типи мовлення поєднано в тексті?

Перекладіть тексти українською мовою і запишіть. Скористайтеся перекладним словником. Порівняйте вимову і написання виділених слів в українській і російській мовах.

КАНИКУЛЫ

«У нас сейчас каникулы!» – радуются школьники. Это простое земное слово «каникулы» обязано небу своим появлением.

В древности каникулой называли самую яркую* и самую главную звезду в созвездии Большого Пса. Она каждый раз появлялась на небосводе в разгар лета. В июле начиналось самое жаркое время года, когда школьникам и студентам давали передышку. В честь звезды эти дни и прозвали каникулярными.

Сначала каникулами называли только летний отдых. Потом слово «каникулы» стало относиться ко всякому перерыву в учении: летом, зимой, весной. Потому мы сейчас и говорим: «Летние каникулы, зимние каникулы, весенние каникулы» (По Г. Юрмину).

*Самая яркая – (укр.) найяскравіша.

ЛЕБЕДИНАЯ ПЕСНЯ

Словосочетание «**лебединая песня**» – не просто образное словосочетание. Известный защитник природы Альфред Брем в своей книге «Жизнь животных» пишет о лебеде-кликуне: «Голос его напоминал приятный звон серебряного колокола... Песня умирающего лебедя вовсе не выдумка, так как* последние вздохи смертельно раненного лебедя вырываются у него в виде песни».

Выражение «лебединая песня» употребляется в значении «последнее яркое проявление таланта и мастерства» (Из журнала).

*Так как – (укр.) тому що, бо.

Тема 23. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ

ПРИГАДАЙМО. Чим роздум відрізняється від розповіді?

I. Прочитайте текст. Які типи мовлення поєднано в ньому? Доберіть свій варіант заголовка.

МУДРИЙ СУДДЯ

Цар Соломон уславився своєю мудрістю. Щодня люди приходили до нього на суд.

Один чоловік перед смертю сказав, що всю свою спадщину* залишає найбільш гідному з двох своїх синів. Після смерті батька сини посварилися, бо жоден з них не захотів визнати себе гіршим.

Брати прийшли до Соломона. Той спитав, хто вони такі. Обидва виявилися стрільцями.

Цар наказав поставити мертве тіло батька біля дерева. Братам звелів стріляти в тіло.

Першим стріляв старший брат. Він уцілив батькові в те місце, де в живій людини б'ється серце. А молодший син відмовився стріляти. Він опустив свій лук і заплакав.

Батьків спадок цар Соломон наказав віддати молодшому братові, тому що він виявився гідним сином і порядною людиною. Старший брат залишився ні з чим, адже він виявився жадібною людиною з оброслим шерстю серцем.

*Спадщина – (рос.) наследство.

II. Складіть і запишіть план тексту. За планом докладно перекажіть прочитане (усно).

Тема 24. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ

566 I. Прослухайте текст із голосу вчителя чи однокласника. Визначте тему й основну думку.

КІНЬ УТІК

Це було в четвертому класі. Всі схилилися над зошитами. Учитель дав задачі – і діти працювали самостійно.

На останній парті сидить Вітя. Він уже закінчував розв'язувати, як на парту впала записка.

«Знову, мабуть, від Петрика, – подумав собі. – Знову просить ковзани. Чого я маю весь час йому їх давати?».

– Іване Петровичу, – сказав Вітя, – мені хтось записку кинув... Хіба ж можна записки на уроці писати?

– Записки на уроці писати не можна, – відповів Іван Петрович. – Але як уже тобі хтось написав, то розповідати про неї вчителю недобре, Вітю. Записка – це ж таємниця, що мусить бути відома тільки тобі й твоєму товаришеві. А ти розкриваєш свою таємницю. Візьми записку, заховай, на перерві прочитаєш...

Вітя почервонів. Тепер йому стало зрозуміло, що він немовби пішов з доносом на товариша.

У класі тиша. Хлопці час від часу піднімали голови, позирали на Вітю, і в їхніх поглядах він бачив подив і обурення.

Вітя розгорнув записку й прочитав: «Вітю, – писав Петрик, – я намалював вогнегривого коня. Якщо хочеш, дам тобі».

На перерві Вітя підійшов до Петрика.

– Давай коня... – сказав.

– Утік кінь, – тихо відповів Петрик (*В. Сухомлинський*).

II. Доведіть, що прослуханий текст є розповіддю з елементами роздуму. Визначте тезу цього роздуму й аргументи.

III. Докладно перекажіть текст (усно), користуючись власним або поданим нижче планом.

IV. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

План

1. Це було в четвертому класі.
2. Записка від Петрика.

3. Записка – це таємниця.
4. Подив і обурення однокласників.
5. Утік кінь.

Тема 25. УСНИЙ РОЗДУМ

ПРИГАДАЙНО. Які особливості роздуму?

367

I. Прочитайте твердження (тези). Доберіть переконливі аргументи, за допомогою яких можна було б довести кожне з них.

1. Кожна людина повинна знати послідовність розташування літер в алфавіті.
2. Пропускати уроки без поважних причин не можна.
3. Діти повинні не лише вчитися, а й допомагати своїм батькам по господарству.
4. Говорити правду не завжди легко.

II. Складіть усно твір-роздум за одним з тверджень (на вибір) у художньому стилі, попередньо записавши план висловлювання. Скористайтеся словами (сполученнями слів) з поданої нижче таблиці, щоб поєднати тезу й аргументи, а також приєднати висновок.

Текст-роздум

Теза	Аргументи	Висновок
	<i>тому що через те що по-перше по-друге наприклад</i>	<i>отже тому таким чином</i>

Тема 26. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-РОЗДУМ

368

Напишіть твір-роздум на одну з поданих тем у художньому стилі, попередньо склавши його план. Розпочніть роботу з визначення теми й основної думки майбутнього висловлювання. Наприкінці перевірте, чи дотримано у вашому тексті вимог до мовлення.

1. Ким бути і ким не бути.
2. Чому я займаюся ранковою зарядкою.
3. Яку пору року я люблю найбільше і чому.
4. Чужим добром не збагатієш.
5. Чому люди різних професій не можуть обійтися один без одного.

ДОДАТКИ

Додаток 1

ОРФОЕПІЧНИЙ СЛОВНИЧОК

- А**
активність [актíвн'іс'т']
ательє [ател'і́є]
- Б**
бачитися [бачи'єти'єс'а], -чишся
[чи'єс'а], -читься [чи'єц'а], -чатся
[чац'а]
безжурний [бе'ж:урний]
безмежжя [бе'змєж'а]
берізка [би'єр'ізка], -зці [з'ц'і]
близько [бліз'ко]
боротьба [бород'ба]
- В**
везті [ве'зті]
вибачатися [ви'єбачати'єс'а], -чся
[ц'с'а]
вмива́тися [вми'євати'єс'а], -аєшся
[ай'єс'а], -аються [айуц'а]
вогкий [во'хкий]
вокзал [во'зál]
вудка [вуд'ка]
вузько [вуз'ко]
- Д**
далеч [дале'ч], -чю [ч'ю]
довідка [дóв'ідка]
дочка, дочці [доц'і]
дощка, дощі [дош'ц'і]
дужка [дуж'ка], -жці [з'ц'і]
- З**
зжати [ж:ати]
злість [з'л'іс'т']
зозуля [зо'зул'а]
зсунути [с:унути]
зшивати [ш:и'євати]
- К**
казка [каз'ка], -зці [з'ц'і]
кіготь [к'ігот'], -гтя [хт'а]
книжка [книж'ка], -жці [з'ц'і]
кожух [ко'жух]
коритце [коріц'є]
- Л**
лєгко [лєхко]
лójка [лójка], -жці [з'ц'і]
людський [л'уд'с'кий]
- М**
мережка [ме'рєжка], -жці [з'ц'і]
молотьба [молод'ба]
мотузка [мо'утзка], -зці [з'ц'і]
- Н**
низький [ни'єз'кий]
ніготь [н'ігот'], -гті [хт'і]
ніч [н'іч], ніччю [н'іч'ю]
- П**
пісня [п'іс'н'а]
премудрий [пре'мудрий]
приніши [при'єн'іш:и]
просьба [прóз'ба]
- Р**
рідня [р'ід'н'а]
розшити [рожшити] і [рош:іти]
рюкзак [р'у'зак]
- С**
скібка [скібка]
сміятися [с'мі'їяти'єс'а], -ієшся
[ійєс'а], -іється [ійєц'а]
сорочка, -очці [оц'і]
стєжка [стєж'ка], -жці [з'ц'і]
студєнтський [студєн'с'кий]
- Ф**
футбол [фудбол]
- Ш**
швидкий [шви'єдкий]
шелестіти [ше'ле'єс'т'іти]
шістдесят [ш'ізде'єс'ат]
шістна́дцять [ш'існа́дз'ц'ат']
шісто́т [ш'іс:от]

СЛОВНИЧОК НАГОЛОСІВ

А

абіхто
алфавіт

Б

близький
босоніж
борючись
б'ючи

В

верба
веретено
вести
вести
вігадка
визнання
вимова
вимога
вінагородити
випадок
випрягти
виразність
виставковий
вичерпний
возз'єднання
воїнський

Г

гетьманський
горобина
городити
горошина
грушевий

Д

далечина
дворовий
дециметр
дихання
діалог
дідів
діточки
дітьми
довести
довідник
донька

допізна
досхочу
дочка
дощечка
дощовий

Ж

жалити
жалюзі
жаркий
живопис
живописний
житло
житловий

З

завдання
завдівжки
загадка
зайнятий
запитання
застрелити
зібрання
злегка
зовсім

І

ідучи
іскра

Ї

їстівний

К

кажучи
кидати
кілометр
ковзатися
колесо
корисний
кропива

Л

легкий
листопад
літопис
льодовий
ляльковий

М

медикамент
мережа
месті
міліметр
морочити

Н

навіки
навколо
навчання
насамперед
ненавидіти
ненависть
нести
новий
нудний

О

обіцянка
обрання
обруч
одинадцять
одноразовий
олень
оленячий
острівний
отже

П

пізнання
плигати
поблизу
підруга
позаочі
помилка
полёжати
порядковий
посідіти
послання
постояти
посуха
прийняти
приятний
простий

Р

ранковий
річковий
розв'язання
розповіді
русло

С

садно
санки
сантиметр
свердло
середина
спіна
старанність
столяр

Т

товпитися
товстий
тонкий
торф'яний

У

українець
український
урочистий

Ц

центнер
цукровий
чарівний

Ч

черговий
черпати
черствий
читання
чорнозем
чотирнадцять

Ш

швидкий
шовковий

Я

ялиновий
ярмарковий

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИЧОК

Б

безвременно – дочасно, передчасно
 безмолвно – безмовно; мовчазно,
 мовчки; безгомінно; німотно, німо
 безукоризненно – бездоганно

В

весьма – вельми, дуже, надто
 вмиг – умить, миттю; (вдруг) ураз
 втихомолку – нишком, нищечком,
 тишком-нишком, тихцем; (молча)
 мовчки; (украдкой) крадькома

Г

гостеприимный – гостинний
 губительный – згубний

Д

добропорядочный – порядний, до-
 бропорядний
 добросовестный – сумлінний, совіс-
 ний, добросовісний

Е

единодушно – одностаїно

Ж

желанный – бажаний, жаданий
 журить – докоряти, картати

З

закадычный – нерозлучний, щирий
 заманчивость – принадність, прива-
 бливість

И

избегать – уникати, ухилятися, об-
 минати
 избыточность – надмірність, надмір

К

кичиться – чванитися, хизуватися
 коварство – підступність; лукавство

Л

ладный – добрий, гарний
 лакомый – ласий
 лишиться – утратити, стратити, по-
 збавитися, позбутися
 любование – милування, любування

М

медлить – баритися, гаятися
 милостивый – милостивий, милоли-
 ций; гарненький

Н

незаурядный – незвичайний, неаб-
 який
 нравственный – моральний

О

обвораживать – очаровувати, чару-
 вати
 обходительность – ввічливість, при-
 вітливість

П

пленительный – чарівний, чарівли-
 вий, принадний
 потчевать – частувати, пригощати

Р

расхождение – розходження, роз-
 біжність
 роскошь – розкіш, пишність

С

совестливый – сумлінний, совісний
 содействовать – сприяти; (помо-
 гать) допомагати
 сообща – спільно, гуртом, разом

Т

тактичность – тактовність
 торжественность – урочистість

У

упование – покладання надії; споді-
 вання
 упоение – захват, захоплення, насо-
 лода

Ц

целесообразный – доцільний

Ч

чаяние – сподівання, сподіванка

ПЕРЕВІР СЕБЕ

Скорочені відповіді до вправ

37. 1. Весело. 3. Навесні. 4. Навколо.
73. 1. Обставини – сьогодні, на ставку; додатки – рогозу, комиш.
92. Слід поставити 3 двокрапки і 7 ком.
98. 1. Звертання *Тарасику*.
143. Ямпіль [й'амп'іл'].
150. Треба вставити 6 знаків м'якшення.
157. Знака м'якшення немає в 5 словах.
172. Треба врахувати, що в деяких словах маємо не [д], а м'який приголосний [д'] або злитий звук [дж].
183. Сполучення букв *ьо* пишемо в 4 словах.
267. Клейка стрічка.
268. 1. Цистерна, митрополит. 2. Лівія, Вашингтон, Париж, Мексика, Чикаго.
228. Уподібнення приголосних відбувається в словах *засніжене, ніжитья* та ін. Усього – у 6 словах.
238. У третю колонку треба вписати 2 слова (збіг на межі частин складного слова).
255. Зловісний, жалісно та інші.
270. Марокканський, ніццький.
272. Реклама, колектив, бравісимо. Шиллер.
370. Заздалегідь – завчасно, наперед.
289. II. Спектакль, балкон, партер, бінокль, антракт, браво, гардероб, прем'єра, декорація, опера, бенефіс, диригент тощо.
293. *Тріумф* – успіх, удача, перемога; *дефект* – недолік; *діапазон* – обсяг.
304. Десниця – рука, перст – палець, вакації – канікули, ланіти – щоки.
319. 1. Колодязний журавель (довга жердина, приладнана біля колодязя). 2. Голкою хвойного дерева, їжачка. 3. На футбольному. 4. Стрілка рослини, на панчохах, залізнична. 5. Корінь слова, зуба. 6. Залізничного, художнього (картина художника).
320. 5. (У) полі, плавало, козаки, молодії, напувати.
326. 1. Час, думка тощо. 2. Час, звуки, слова тощо. 3. Вітер, свічка, душа тощо. 4. Теплим. 5. Промінь надії, щастя тощо.
332. Омоніми – чайка (степова) і *чайка* (козацька) та ін.: багатозначні слова – чашечка та ін.
341. Добрий урожай – багатий, великий, рясний, щедрий.
344. Помітивши – виявивши, побачивши.
349. Глибокі знання – поверхові; тихий сон – неспокійний, тривожний; свіжий хліб – черствий.
353. 3. На поганому. 5. Дорогю. 6. Лінь.
363. Пропущено слова *окропі, скрипку, ступі, землю, гаті, вітром, рябу* та ін.
371. Больничный – лікарняний. Масло – олія. Два часа – дві години. Любе – будь-яке. Музыкальна школа – музична.
388. Окоп, викопати, копати, копанка, копальник, копач.
413. Біатлоніст, монтажник, парашутист, танцівник, масажист.

431. У першій групі пишемо *и* в тих двох словах, у яких є наголошений суфікс *-а-*. У другій групі пишемо *е*, якщо сумнівний голосний при зміні слова чергується з [і].

434. Кременчук – у Кременчуці, Острог – в Острозі.

590. Треба поставити 7 ком.

432. Присьорбнути, присьорбувати.

608. 1. Первоцвіт. 2. Горицвіт. 3. Болиголов. 4. Держидерево. 5. Жовтоцвіт. 6. Мурахойд. 7. Шишконіс. 8. Жовтобрюх. 9. Мати-й-мачуха, братик-і-сестричка.

460. Землемір, комбат, біофак, соцстрах, дитбудинок, медінститут, Донбас, педучилище, аеросани, держбюджет.

461. СТО, СБУ, ООН, МЗС, МОЗ, ЛАЗ, КНР

469. Турбуватися про дітей, чемпіонат з тенісу, потребує допомоги.

471. Треба поставити 6 ком. У другому реченні є вставне слово *певно*. У третьому реченні треба поставити кому лише перед одним зі сполучників *і*. Пишемо *рогачем*.

476. Крутий узвар – міцний, насичений; круті береги – обривисті, прямовисні; крута каша – густа; крутий характер – суворий.

478. 1. Ніс. 2. Березова. 3. Палець. 4. Витрішки. 5. Зуби. 6. Ноги. 7. Душа. 8. Ліньки.

482. Накидка, стовп, дорога, піднести.

Відповіді до тестових завдань

Тести на с. 61–62. 1. А; 2. В; 3. Г; 4. Б; 5. А.

Тести на с. 88. 1А; 2Б; 3Б; 4В; 5Б.

Тести на с. 122–123. 1Г; 2Б; 3А; 4А; 5В.

Тести на с. 158. 1. В; 2. А; 3. Б; 4. Г; 5 1/В, 2/Г, 3/Б, 4/Д.

Тести на с. 197–198. 1. А; 2. В; 3. А; 4. Г; 5. Б; 6 А.

Відповіді до веселих вікторин

Вікторина на с. 24. 1. Префікс і суфікс. 2. Д-і-д. 3. Й. 4. Букви р. 5. Буква м. 6. Букви к.

Вікторина на с. 94. 1. Алфавіт, абетка, азбука. 2. Звук [й]. 4. Клад – склад. 5. Джміль – хміль. 6. Звук [дз'] позначаємо буквами *дзь*.

Вікторина на с. 124. 1. Звук [о]. 2. Звук [а]. 3. Омар – комар. 4. Звук [к]. 5. Ворота – воротар.

Вікторина на с. 160. 1. Морської або тієї, якою косять. 2. Ключем-джерелом. 3. На вулканічній (розплавлена маса). 4. Та, за допомогою якої прицілюються. 5. Ту, яка має листочки і квітки (лікарська рослина).

ЗМІСТ

Дорогі п'ятикласники!	3
---------------------------------	---

ВСТУП

Значення мови в житті людей. Місце і роль української мови в Українській державі	4
---	---

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

§ 1. Іменник	10
§ 2. Прикметник	12
§ 3. Займенник. Особові займенники. Дієслово	15
§ 4. Числівник. Прислівник	17
§ 5. Прийменник. Сполучник	20

ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ.
ЕЛЕМЕНТИ СТИЛІСТИКИ

§ 6. Словосполучення.	26
§ 7. Речення. Види речень за метою висловлювання. Окличні речення	30
§ 8. Граматична основа речення	33
§ 9. Другорядні члени речення	36
§ 10. Речення з однорідними членами.	39
§ 11. Узагальнювальне слово перед однорідними членами речення.	43
§ 12. Звертання. Вставні слова	46
§ 13. Складне речення.	51
§ 14. Пряма мова	55
§ 15. Діалог	58

ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

§ 16. Звуки мови і мовлення. Голосні та приголосні звуки	66
§ 17. Приголосні тверді та м'які. Позначення м'якості приголосних на письмі	69
§ 18. Правила вживання букви <i>ь</i>	72
§ 19. Приголосні дзвінки та глухі	75
§ 20. Позначення звуків на письмі. Алфавіт. Співвідношення звуків і букв	78
§ 21. Орфограма	81
§ 22. Сполучення <i>йо</i> , <i>ьо</i>	83
§ 23. Правила вживання апострофа	85
§ 24. Склад. Основні правила переносу частин слова.	89
§ 25. Наголос	91
§ 26. Голосні наголошені та ненаголошені, їх вимова і позначення на письмі	95
§ 27. Вимова приголосних звуків. Уподібнення приголосних.	100

§ 28. Подвоєні букви на позначення збігу однакових приголосних	104
§ 29. Подвоєні букви на позначення подовжених приголосних	107
§ 30. Спрощення в групах приголосних	109
§ 31. Чергування <i>y-v, i-й, z-zі-із-зо</i>	112
§ 32. Написання слів іншомовного походження	115
§ 33. Узагальнення вивченого з розділу «Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія»	120

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ. ЕЛЕМЕНТИ СТИЛІСТИКИ

§ 34. Словниковий склад української мови. Походження слів	126
§ 35. Загальноновживані (нейтральні) та стилістично забарвлені слова	129
§ 36. Застарілі слова та нові слова (неологізми)	133
§ 37. Лексичне значення слова	136
§ 38. Однозначні та багатозначні слова	138
§ 39. Пряме та переносне значення слів	140
§ 40. Омоніми	143
§ 41. Синоніми	146
§ 42. Антоніми	149
§ 43. Фразеологізми	152
§ 44. Узагальнення вивченого з розділу «Лексикологія. Фразеологія. Елементи стилістики»	156

БУДОВА СЛОВА. СЛОВТВІР. ОРФОГРАФІЯ. ЕЛЕМЕНТИ СТИЛІСТИКИ

§ 45. Основа слова і закінчення	162
§ 46. Корінь слова. Спільнокореневі слова та форми слова	165
§ 47. Префікс і суфікс	168
§ 48. Вимова і написання префіксів <i>з- (зі-, с-), роз-, без-</i>	172
§ 49. Змінювання і творення слів. Способи словотворення	175
§ 50. Написання префіксів <i>пре-, при-, при-</i>	179
§ 51. Чергування голосних звуків	182
§ 52. Чергування приголосних звуків	184
§ 53. Зміни приголосних при творенні слів	187
§ 54. Творення і правопис складних слів	189
§ 55. Творення і правопис складноскорочених слів	193
§ 56. Узагальнення вивченого з розділу «Будова слова. Словотвір. Орфографія. Елементи стилістики»	195

ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В П'ЯТОМУ КЛАСІ

§ 57. Синтаксис і пунктуація	200
§ 58. Лексикологія. Фразеологія	202
§ 59. Будова слова. Словотвір. Орфографія	204
§ 60. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія	206

УРОКИ РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ

<i>Тема 1.</i> Мовлення і спілкування.	208
<i>Тема 2.</i> Монологічне та діалогічне мовлення. Правила спілкування. Складання діалогів	210
<i>Тема 3.</i> Тема та основна думка висловлювання. Вимоги до мовлення	212
<i>Тема 4.</i> Текст	215
<i>Тема 5.</i> Мовні засоби зв'язку речень у тексті. «Відоме» й «нове» в реченнях тексту	218
<i>Тема 6.</i> Читання мовчки	221
<i>Тема 7.</i> Стилї мовлення	223
<i>Тема 8.</i> Усний докладний переказ тексту наукового стилю	225
<i>Тема 9.</i> Типи мовлення	226
<i>Тема 10.</i> Усний опис предмета	228
<i>Тема 11.</i> Письмовий твір-опис предмета	230
<i>Тема 12.</i> Письмовий докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису предмета	231
<i>Тема 13.</i> Переклад з російської мови на українську	232
<i>Тема 14.</i> Усна розповідь на основі власного досвіду	233
<i>Тема 15.</i> Письмовий твір-розповідь на основі власного досвіду.	234
<i>Тема 16.</i> Лист. Адреса.	234
<i>Тема 17.</i> Письмовий твір-оповідання про випадок із життя	236
<i>Тема 18.</i> Усний опис тварини.	238
<i>Тема 19.</i> Письмовий твір-опис тварини	239
<i>Тема 20.</i> Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису тварини.	241
<i>Тема 21.</i> Письмовий докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису тварини.	242
<i>Тема 22.</i> Переклад з російської мови на українську	242
<i>Тема 23.</i> Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами роздуму	244
<i>Тема 24.</i> Письмовий докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами роздуму	245
<i>Тема 25.</i> Усний роздум	246
<i>Тема 26.</i> Письмовий твір-роздум	246

ДОДАТКИ

Орфоепічний словничок.	247
Словничок наголосів	248
Українсько-російський словничок.	249
Перевір себе. Скорочені відповіді до вправ.	250